५११०

नं. — ५११०

नाम.ग्र. — कात्यायन श्रौतसूत्र-भाष्यम्

कर्त्ता. — श्री अनन्तः उपाध्यायः
" संग्रह स्थपति महो याज्ञिकः

पत्र.सं. — ९७ सं. — ४

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

/

कात्यायन सूत्रभाष्य द्वितीयाध्यायः

५१९०

5190
F. = 97

कात्यायनसूत्रभाष्ये द्वितीयोध्यायः पत्रे ९९

श्री १ ॐ नमः परमात्मने ॥ पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेत ॥ निःश्रेयसं कर्म्मसंदेहन्याये विच्छिद्य आदिमे
इति कर्त्तव्यतां सर्वकर्म्मसाधारणीं तथा ॥ निरूप्य स्वामिनः कर्म्मनियुक्ता जातितोपि च निर्वाणाश्च कर्म्यत्वेन
स्पन्तस्योपदेशतः अत्रमुखीभावमापाद्य साधनापेक्षितानां तत्र कर्मणां सत्त्वयन्त्रेषु पुरुषार्थस्य साधनं । यतः स्वर्गा
पवर्गौ द्वयं पुरुषार्थत्वसंमतौ । तयोः सिद्धिर्नतो नित्यात्कांस्यानेनातो । रमिः सहानुमसिद्धं धर्मादि पुरुषार्थवे
नुष्ट्यं । अतो नान्यतमः स्वर्गः कथमस्य पुमर्थता ॥ सत्यं न पुरुषार्थत्वमेव क्स्यापि पुरुषार्थत्वमेव ... स्वरूपतः
वस्तुतः सुखदुःखाभ्यां तत्त्वं पुमर्थ ... ने । स्वर्गस्य तत्स्वरूपत्वात् सुपर्याप्तनिरायीनार्थं । सर्वेषाणामतः स्वस्य परत्वेन वि
शेषणां स्यैवं पुरुषार्थत्वेन तुल्यत्वयोरपि । साध्यसाधनसंबन्धः शास्त्रेणास्य निरूपितः । तेन स्वर्गास्तु साध्योस्य
नापवर्गस्तथा श्रुतेः । अस्य तु तस्य परित्यागो मोक्षघ्ने स्याहि दृश्यते । ईप्संतः प्रव्रजन्ती निकर्मत्यागं जगौ श्रुतिः
सत्यस्य सर्वकर्माणि स्मृतिरप्यनुगामिनी । अपि साधनमस्यान्यद्धि हृद्दं दृश्यते श्रुतौ । आत्मा द्रष्टव्य इत्या
दिनत्वपं कर्म्मसाध्यतां । तदेषां स्वर्गसाध्यत्वं मोक्षो ज्ञानाभ्र विष्यति । एवं प्राप्ते भिधातव्यं मुनिर्देधी
प्ये तच्छृणु । मोक्षः कर्मभिरेवास्ति भावत्वात् स्वर्गभाववत् । अभावत्वं च नास्त्यस्य पाभ्रस्तु सुखविपर्ययः भावो
पि साध्यः हृपायः क्रियाभिः साध्यते सचेत् । अस्यापि साध्यतेनेन दृष्टं समपात्सरूपतः । स्वर्गोपि साध्य एवं यद्दृष्टेनेत्रा
पि सातं । भोगस्य तस्य संबन्धः सुखं स्वर्गोभिधीयते । एवं मत्तापि सिद्धस्य स्वरूपस्य पुनर्यदि । कर्म्मप्राप्य । ध्रुवं सापि मो
क्षः कर्म्मफलं जनसंबन्धस्याप्यकार्यत्वात् नित्यत्वात् नमोक्षतां । भिन्नयोत्र तु तत्प्रावोन तु मिथ्याविद्युत्पगोः मिथ्यात रामः १
त्साचवाध्यं च तत्रवाच्यं कर्म्मणापि तत् । दृश्यतेमलनाशेन दर्पणे तत्स्वरूपता । एकस्मिन्ने तरायत्तफलत्वप्रत्यभि
वेत् । अवश्यं भिन्नजातेन मलनाशाद्धि दृश्यते । भावत्वान्मलनाशश्च कर्म्मसाध्योपानहि मिथ्याज्ञानस्य भावत्वं
। वदान्ति स्पष्टमीरितं । तन्नाशः कर्म्मभिस्तस्मान्मलस्येव वपेरिवयत्नेनेनिज्ञानीययं साधनत्वं यातः स्फु

रं। मोक्षं प्रत्यक्षस्य वा वक्ति सा च सर्वप्रसाधिका। वेदने च्छाभिसंबंधान्न मोक्षं प्रति साधनं। नेनन्मासाध्यतायस्मात्तु मर्थ्यं वे नवी
क्ष्यते। फलेनत्राभिलाषो यत्र चे। लेवं विधायतः। न चापि वर्म्मसाध्येयं मोक्ष्यरागात्स्वकारणैः। उत्पतेस्व पं तस्मात्कर्म्मन
स्यान साधनं। न च ज्ञानं स्वसामर्थ्यान्नियतो न्यनिरस्यपत्। साधनं न क्ष्यते भिस्से ज्ञाने स्वरूपसंस्थिते। न च विवक्ष्यानञ्
च्छिः साधनस्य न त्येरि हाल स्वरागाद्दोषतो स्याकं तु ख्याचे स्यते भिस्ये परिग्रहः। लाभार्थस्य विर्द्यस्मान्न योगो वा धनस्य
नान्न मेवं मोक्षमात्मानं प्रेक्ष्यनियन्तृतः। सराद्द्धायान्यपुमर्थत्वाप्राप्तिरत्र विवक्षिता। यत्नेन प्राप्नुवे स्येवं वा सम्भवं हि निश्चितं।
श्रेषक र्म्मशेषाये ये ते निश्चितिरपि संयोगस्य पृथक्ते न सर्वकर्म्मनियोजनं। श्येनादरपि तत्साध्यां तत्ताविद्याधिकारि
णां निश्चानां विनीयोगोस्तु मोक्षे चेत्स्मारित्र्यपनः। न वाच्यं पितृलोकाप्तिः स्पष्टमेभिरुदीर्यते। अतो विशेषतः कर्म्म भवितो
क्षप्रदं न णां। प्रदुक्तं साधनं कर्म्म न मोक्षे श्रुतिसंमतं। न त्रयेनाग्निहोत्रादेः फलं नान्यदुदीर्यते। मत्योः संसाररूपाच्च मुक्ति
रुक्ता द्वितीयके। मृत्युम तीति सेवेति श्रुतिरमंत्र पञ्चमी। एकादशेन चा देपि पौर्णमासस्य यत्कृतं। अक्षय्यं स्तु
कृतं लोकस्याक्षस्य स्वकीर्तनं। द्वितीये पंचमे न तद्वातुर्मास्य फलं श्रुते अक्षय्यं सुकृतं पूर्णे वै परमां गतिमं ततः
एकादशे यीशोर्ण्यस्या चतुर्थ फलमुच्यते। अश्वमेधेन तुल्यं तद्दूलतो कान्तपथगादि। तृतीये पंचमे प्रोक्तं सोम
स्यापि दमेव तु। मृत्योः संसाररूपाद्यन्मुक्तिः कपरां स्फुटं। संचित्यस्यापि दशमतृतीये महद्वेव तु। व्यावृत्तेव
सशरीरे शाश्वतत्वं भविद्नः। पंचमे प्रथमी तत् पदे वै ते ते निश्वत्नः। न च फलांतरं तत्र तत्रा। पितृशतो पि च। ग्रु
तमन्यद्यतो स्याः स्पादन्यार्थपरता गिरः। नोपलभ्यं फलं यत्र हस्तत्रार्थवादनः। अन्यत्रापि न चान्यास्ति अर्थवाद
स्वरूपता। फलाशा वा प्रतुनस्वेनयादि स्यादन्न स्फुटं। पत्ते नेम्य फलोक्तीनां विनियोगः परात्मनि। न च विद्या स्वविद्या
नं मुक्ते। स्यात्साधनं यतः। चिनिरे वाक्षि ह्यविद्याएषा हे विनिवामतः। कर्म्मागसंयुतं ज्ञानं विद्याभ्यामाशुमाय जग विषया
त दारोहं निनत्र मन्त्र च कर्मणि। न चावशांतता त्यर्थं मोक्षसाधनमिर्ष्यते। निराकांक्षीकृतं यस्मात्कर्म्मकांडमपेक्ष

तो नहि प्रवर्त्तते कश्चिद्देहाद्भिन्नफलप्रदे। कर्म्मण्यात्मन भिन्नो यदेतत्सम्यक्प्रतीयते। कुत्सोरं कारणस्येवं स्मा
नास्ति करण्यतः। देहस्तनो विनाशश्च सर्वेषामक्षगोचरः। दीयमानं फलं चास्मै दृश्यते नेह जन्मनि। जन्मान
रेण संबंधो निःसत्वान्त्वयमात्मनः। देहं नरेणासंबंधे कर्म्माणि फलदायि यत्। इति शाब्दा यद्गतो स्यात्कुंडीभावः स
हान्तणां नहृष्यैकलभोक्ता रमात्मा नदेहतः एषकूः। दुःखव्युत्पत्तिर्विरहसाध्यत्वमीप्सि परेशतं। यंयं विनाशहीनं तिंह
स्याद्दृश्यविरस्यथः। एवं दृष्टा नायं स्वाकल्प्यनाल्पर्वमया। नवाद्ध्यार्थ्यमायामात्मापेक्षाश्रयं जेन वा। भोक्ता क
र्त्तीन्यथा तान्तोऽध्यापि निस्योगुणी एषकूः। आत्मानेतेनेह शक्नेति। फलं जन्मांतरस्थितं। भोक्तृ प्रवर्त्तितव्यं त
त्रिसायां पुरुषार्थिभिः। तामनेककर्म्मसाध्येषा स्वरूपस्य सत्ता सति एश्वर्य्ये वा स्वतंत्रत्वं मोक्षो वं धोस्वतं
2 त्रता। योगो ज्ञानसुखाभ्यांसशरीरस्य दृश्यते। यत एव यया स्वास्थिभिस्यं ज्ञानं सुखं तथा। शरीरमपि ननु
त्वं दृश्यं स्यात्माशरीरिणः। नत्वपं ज्ञानसाधनं त्वकर्म्म मिर्जन्यते ध्रुवं। उत्पत्तिमत्सुवर्णेन तुल्यं स्याद्विना
शिता। यथाविनाशधातुभाजनात्रेनविन। श्यति। सुवर्णेस्वस्वभावत्वात्तथामोक्षो न नश्यति। यचोक्तं कर्म्मणां
त्यागो वेदांते रुपनेस्यते। अन्यत्र श्रूयमाणत्वात्तात्पर्यात्सोतुं नत्वथैवादृतः। सर्वेषामपि ज्ञानी या कर्म्म यस्मात्तु
दुर्लभं। सच्चावस्थासमर्थस्य जरया वजितं संसृतेः। विशेषाच्चेत्तु संत्यागः पुत्रैष्वर्येविधीयते। मुक्तिरिति
समाख्यापि कर्म्मसाधनतां स्कयं। हन्ते विश्लेषरूपत्वाद्विश्लेषाश्च निसायतः। अथ चेदंद्वंदुःख कर्म्मकपं ए म
सुक्तो भविष्यति। बंधकर्म्मनिवंघस्व कर्मकर्म्मनिवर्हणः। प्रतिषिद्धं यथा कर्म्म निरं याति फलप्रदं। कृतेम २
दपि कल्याणादिकर्म्मणां नन्निषिध्यते। काम्यकर्म्मपरित्यागात्स्वर्गादि प्राप्यते नच। दासीस्यन्निषिद्धचेत्
रकेनन्निपात्यते नत। अनुष्ठानं विशुद्धस्य नित्यस्योपात्तशोधकं। नैमित्तिकं यथो मंतुं नंतं नमत्सवायकेन
आरब्धफलयोर्यस्मात् ह्रिगादिष्टः स्य स्तयोः। निवर्त्तते क्रियासर्वे देवं मूलं न नश्यति। अतः कारणमूलस्य नाश

श्चेत्प्रयोगतो भवेत्। तत्राशक्तकार्यनाशेन नाशः स्यान्मनसापि च। तदभावे कुतो ज्ञानं स्वर्गं यस्मिन्वृत्तो मतः। एवं स्वर्गा
पवर्गौ च युक्तं यत्कर्मणः फलं। अकार्यं चेद्विधास्या कर्म कार्यतया सा भवेत्। बीजांकुरवत्तस्य अनादित्वं सततेः। का
र्यत्वं प्रविशन्मध्ये तथा केन हेतुना मते। कार्यत्वं कर्मणा वध्वंसक्षयो स्यात्तस्य संसर्गमात्। नाश्रमान्तरसद्भावा
न्मोक्षस्तु भाव्य एव यत्। कर्मानधिगतानां तेरेकाश्रम्यावधारणात्। अस्य संविहिताः कर्मचोदनास्तत एव तु
। एकाश्रम्यमिहेच्छन्ति आचार्या गौतमादिकाः। एषामेव च मोक्षेण भाव्यं कर्मफलं ततः। यतः स्वर्गापवर्गौ च
पुरुषार्थौ परौ मतौ। कर्मसाध्यौ च तत्कर्म वेदाद्यागहनश्वसः। तथा वालराश्विनस्ताश्वशततो थ सहस्रशः
शोऽनुजन्मशतैः शक्याः कथमप्यावधारणात्। ग्रहणं यावन्नेतासां वराच पादमिच्छता। याथात्म्यं रूपमिच्छु
श्राव्युध्येन तत्कृतं। वाक्यार्थाभाससंस्पष्टानि रौयोन्या यसंश्रयात्। न्यायश्चवङ्गतः पुंगुणं तु बुद्धिमपेक्षते वै
वल्लौगमये भ्रान्तिं तत्त्वं वाक्यावलम्बनात्। तथापि वाक्यवैचित्र्याद्योऽज्ञानं तत्कारतः तथ्याग्निहोत्रं जुहु
यात्स्वर्गकाम इति व्यापारपरं स्वकर्तृत्वं तत्र विषये संदिह्यते किंकामं भावयेत्। स्वर्गं वा तं निधे होमं वा सम
परस्त्वं अग्निहोत्रं वा होत्र शब्दो यमाख्या तत्परो दान परो वा अग्नि शब्दश्चतुर्थ्या समर्थः षष्ठी समर्थो
वा प्रातिपदिकोऽयेपि यौगिको रूढो वा साध्यमपि नित्यं स्वर्गकामो वा कर्तृत्वेनोपक्षणत्वादेवा
ध्यानतरकृत्येना ममदेववाविमतं संतरकल्पा नतफलमाश्रयणीयं तत्रापि किंकामः स्वर्गो वा भयं
चेत्स्व प्रधानत्वयान्यगुणाभावेनान्यो गुणाप्रधानभावेन वा तत्रापि किं स्वर्गप्रधानं कामो गुणः उत काम
प्रधानं स्वर्गो गुणः अयं बहुव्रीहिः यः प्रधानं तद्गुणभावाद् द्वैत यो साध्यत्वं पुरुषस्य प्रधानत्वादानाल्लु
क्रियायोगत्वाद् इन्यायेन प्रधानं परित्यज्य गुणपरिग्रहणहानी। तत्र कामना विशेषणं साध्यत्वेन परि
मानं स्वर्ग विशेषणं तस्मिन्पक्षे परस्परं संबन्धो रूढे कहर्यतीन्यायेन पश्चाद्भावि आकांक्षाया अभावा
त्। तत्र हि जातेर्व्यक्तिं विनाक्रियासंबन्धोऽनुपपद्यमानस्तदुपपादनाय जातिः प्रयतते। एवं सामान्यप्र

नीनं संख्यादिपरिच्छेदो मातृत्वं न एवानन्वैव मन्त्रपुरुषविशेषणत्वेन प्रवृत्त्योरेतयोः तत्रापि कामस्यांतरंगत्वात्
पुमं परिग्रहः स्वर्गस्य वा सुखरूपत्वेन योग्यत्वात्। अथवैतयोरन्यतरो विग्रहावस्थायामपि द्वितीया श्रवणा
त्साध्यत्वात् नवग्रमादन्यत्साध्यं कल्पनीयं द्वितीयामात्रं वा। तथा पुनरपि दशायविंशे राग्रहः संमार्ष्टीत्येव माह
व्यप्येकरूपो विचारोऽस्त्वः। तथा। पंचमलकार रूपं संमार्ष्टीति यत्पदं तद्भावनापरं तत्रैकेव लभावनात्म
त्वान्निमत्त्ययसंबंधादंतरंगं गम्यमानीयमानाथस्य याथ्यग्रहणात्संनिकृष्टतया विधातुं योग्यापरं केवलानुष्ठत्वं न
शक्यते इति विशिष्टरूपैव वीथ्या विशेषणं च समानपदोपात्तः संमार्ग एव भवितुमर्हतीति किं स्यात् खथ्येमा
3 त्रेण विशेषणीयात् हि लोकप्रसिद्धत्वात् कमानुष्ठेयं। अथ ग्रहद्रव्येण उत ग्रहगतैकत्वसंख्यया दृश्य
पवित्रेणेति सर्वान् प्रति साधनं तुल्यमिति सर्वेष्वपि वद्देषुत्तस्य तुल्यत्वेन वग्रहादिर्नानियोगतो विधानमुत
संमार्गन्यथोस्वत्तत्रापितयोर्विकल्पउत समुच्चयः। समुच्चयेपि संबंधो भावनाविशेषणं समुदायो अथवा सं
मार्गविशीष्टोग्रहो भावनाग्रहविशेषणं एतत् विशिष्टः संमार्गो वा पक्षाः॥ एवं संमार्गैकत्वयोर्वा संमार्गै
कत्वयोर्विकल्पः समुच्चयो वा एतयोरपि संबंधो विशेषणं समुदायो वा संमार्गेण विशिष्टमेकत्वं भावनावि
शेषणमेकत्वविशिष्टः संमार्गो वा एतत्प्रत्येकं॥ तथा तत्रीयेपि सर्वेषां ग्रहैकत्वग्रहैकयोर्विकल्प उत
समुच्चयः। एतयोरपि संबंधः समुदायो वा। एवं चतुर्विंशतिः। अथवा सर्वाणि वा द्रव्यविशिष्टः संमार्ग एम
एकत्वं च भावनाविशेषणं तयोरपि विकल्पः समुच्चयो वा। द्रव्यविशिष्टसंमार्गैकत्वसंबंधो भावनावि ३
शेषणं उत मसमुदायो वा द्रव्यविशिष्टसंमार्गविशिष्टमेकत्वं भावना विशेषणं। एकत्वविशिष्ट
द्रव्यविशिष्टः संमार्गः। एवं द्वात्रिंशत्। अथवा संमार्गविशिष्टं द्रव्यमेकत्वं च वा भावनाविशेषणं विक
ल्पः समुच्चयो वा तयोः संबंधो विशेषणं समुच्चयो वा संमार्गविशिष्टद्रव्यविशिष्टैकत्वं भावनाविशेषणमे
मेकत्वविशिष्टं वा संमार्गविशिष्टं द्रव्यं एवं चत्वारिंशत्। सर्वाणि वा द्रव्यविशिष्टैकत्वभावना संमार्गो वा

विशेषणं। एतयोरपि विकल्पः समुच्चयो वा। तद्द्वयोरपि संबंधः समुदायो वा। द्रव्यविशिष्टैकत्वविशिष्टः संमार्गो
भावनाविशेषणमुत संमार्गविशिष्टमेतत्। एवमष्टाचत्वारिंशत्। सर्वाणि एकत्वविशिष्टः संमार्गः संमार्गवि
शिष्टमेकत्वं विशिष्टं द्रव्यं एवं षट्पञ्चाशत्। अथ सर्वाणि एकत्वविशिष्टसंमार्गो द्रव्ये वा। विकल्पः समुच्चयो वा सं
बंधः समुदायो वा। एकत्वविशिष्टसंमार्गविशिष्टं द्रव्यं भावनाविशेषणं द्रव्यविशिष्टो वैकत्वविशिष्टः संमार्गो
वा एवं चतुःषष्टिः। अथवा संमार्गविशिष्टैकत्वे द्रव्ये वा। विकल्पः समुच्चयो वा। संबंधो विशेषणं समुदायो वा
अथवा संमार्गविशिष्टैकत्वविशिष्टं द्रव्यं भावनाविशेषणं। द्रव्यविशिष्टं वा संमार्गविशिष्टैकत्वं। एवं द्वासप्त
तिः। तथापि पारे यान्येतान्यदृष्टानि वा संमार्गे संग्रहस्य समागमः प्रत्येकं वा। यदा संमार्ग उद्देश्यस्य स्वग्रहामुत्राग्र
ग्रहैकत्वयोः संबंधः सर्वदनुष्ठाने न कर्तुश्चरितार्थत्वात्। यदा पुनर्ग्रहैकत्वे उद्देश्ये तदा प्रत्येकक्रिया समा
प्तौ वा क्रमसमाप्तिः। तत्रापि विकल्पः किं ग्रहस्य संमार्गविधानं किं वैकत्वस्य विकल्पेन वा द्वयोः किं समुच्चि
तयोः किंवा संबंधस्य समुदायस्य वा। किमेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्गो विधीयते संख्यया वा ग्रहविशि
ष्टाया ग्रहस्य क्रियां प्रति किमुपादानत्वं। एकत्वस्य वा। द्वयोरपि वा विकल्पेन समुच्चितयोर्वा संबंधस्य वा। स
मुदायस्य वा किमेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्योपादेयता। ग्रहविशिष्टस्य वैकत्वस्य। एवं चतुर्नवतिर्विकल्पाः
तत्र ग्रहैकत्वयोरुद्दिश्यमानयोरपि देशकालवत्क्रियोपरक्तो चेद्विशेषणत्वं। तत्र यदि ग्रहोद्देशेन संमार्गवि
धानं तदा तत्रोपक्षीणशक्तित्वादेकत्वविधानाय ग्रहसंमार्गमस्य यानामावृत्तिः प्रसज्येत। द्वितीयं सं
बंधं प्रतिपादयितुं ग्रहस्य विधानं संमार्गस्य प्रत्ययस्य च। कल्पने योग्यत्वाद्प्रमाणं स्यात्। तेनैक
त्वस्यागः पूर्वपक्षीवत्क्रियाप्राधान्यमङ्गीकुर्मो न हि विशिष्टविधाने सर्वपरिग्रहस्तत्। विशेषणविधिना
तद्वाक्यस्य तथा सुलभता। तु उभये मन्तुतानि लखामिना सत्र क्रियाप्रधानत्वं तद्विशिष्टविधेर्वलात्।
विशेषणविधानं स्यादार्थं विध्यन्तरो भवमिति। एतदुपपत्तिप्राप्तिमोक्षो विधेयस्य तत्त्वमात्रमस्मो
स्येव विधिविषयेन प्रक्षेप्तव्यं न चात्र विशिष्टविधिनैकत्वविधानशक्यमिति। संबंधानुपपत्तेः। द्रव्यं तावन्नवि

शिनाष्टकत्वं यतः स्वरूपं द्रव्येमस्यपशिशेषणं स्यात्स्यनिवृत्तेनेनवा। स्वरूपं गृह्येमस्यपेदेकत्वं नग्नहनिरसं
मार्गेनिषेधति। ग्रहस्यैकस्य विद्यमानत्वात्। बहूनामपि संमार्गकृतेनभवस्यैकः संमार्जितः। ननु तावदयं विशेषः स्या
त्। प्रातिपदिकग्रहस्य शुत्येकत्वं प्रयत्नं प्रतीतं सामान्येन ग्रहणं प्रतीतो ग्रहनिग्रहस्य कर्तव्यस्य विद्यमानत्वात्प्र
तीतमेव नरूपिमापि नमे वयुरनप्येनद्विती। यथा प्रत्यायमानं नगुणार्थनाप्यपूर्ववादो नः यदि संख्यानविधु
नितत्सामान्यप्राप्तिविशेषपरं परिसंख्या। नन्विहैवं। एकपदप्राप्तित्वादुभयोः यत्र हि भिन्नविषयं वा
क्यद्वयमेतस्परं तत्र भवति। परिसंख्या नां नचैत्रै कमपि वाक्यं परमात्रे तेनन सामान्यविशेषविषयं च
वमपि परिसंख्याङ्गीकारे युगपद्विरूपं तस्मिन्नेवस्य प्राप्तिर्लक्षणा निवृत्ति विभक्त्येकवचनेनेति एवान्यनि
वृत्तिमपि कर्तुं न शक्नोतिपरिसंख्यानुपपत्तेः न वधात्वर्थविशेषणं ग्रहानुरागात्। नच भावनाविशेषणं अ
स्य वर्थरूपत्वात्। सुमर्थत्वासंभवात्साधनासंबंधायाश्च भावनायाः इतिकर्तव्यतातयत्वात दर्शनापवि
शेषणत्वं विवक्षितमेमरतन एव दर्शकालफल संस्कार्यकर्तरणा मुद्देश्यत्वेन लिंगसंख्ययोरविवक्षि
तत्वमेभियुक्ते एवमेकेकस्मिन्वाक्ये संबंधावेचिन्त्यादेकैकस्मिन्वाक्ये वाक्यशानप्रतिभानादनेकार्थस्फुरणा
सर्वेषां संशयावस्या भवकर्मकांडं स्यादिति परमकारुणिकः सूत्रकारः संशयानिविंनिर्मथ्य निस्तीर्णार्थस्फुर
एत्वानिर्मलीकृतानि सूत्रैरावीबधत्। तत्र चकर्मणामनुष्ठानेक्रमानियमस्यानलोकत्वात्तुबंधानप्य
नियमप्राप्तौ श्रुतिमन्त्रस्य मस्य स्फुटयितुं तदाश्रितं क्रममनुसरन्सर्वकर्मप्रकृतिं दर्शपूर्णमासौ ताव
त्प्रथममुपक्रमते अपि च विस्पष्टानि परिज्ञानं हि प्रकृतिपरिज्ञानाधीनं तेनापि प्रकृतिः। एवं पूर्वमुपदेश
नीया। तयोः को भेद इति वत्। इदमित्थं कर्तव्यमिति निष्प्रकृतिः। तद्धि इदं कर्तव्यमिति विकृतिः। तच्चानुपूर्व्ये
स्पष्टीकरिष्यते। कर्मप्रशब्दोऽप्यवृत्तानुक्तोऽयज्ञतिरिति। अत एव सुखेन विकल्पवगमः पश्चात्स्या
दितिवाश्रुतिक्रमेणारभते। अपाधानस्य सर्वकर्माणोऽभ्यर्थत्वात्पूर्वमनुष्ठानादर्थक्रमात्तदुपदे
शः कथं न प्रथमः। तदवयविष्ठीतां विकारत्वादितिचे। तत्र। तत्रैव सकलधर्मसंबंधनं तत्त्वाद्दर्शपूर्णमा एभ: ८

साद्गेननोनिर्देशः कुतो न कृतः। सत्यं पौर्णमासप्रधानानां दर्शनेन विकृतौ गुणाः। नत्वेवं पावनी नामे कोऽपि विकृतिंगतः।
नाना धर्मप्रधानानां बहूनां समवायतः। धर्मोपदेशने च यत्र सुगमस्तादृक्कारजः। पश्चु मध्यान्तिमञ्जनस्य पक्षसोऽप्यत्र संभवः।
दृष्ट्वा जपयोस्तथा द्रव्यसामान्येनातिदेशनं। सिद्धौ ह्यन्त्वा ध्रुवनस्तेन पौर्णमासस्य दर्विता। पवमाना हि शब्देश्च स्वरूपा
नर्गतैर्ननु। तुल्यान्यादेवताशब्दानस्यान्ते नातिदेशनं। वहिः स्वरूपमेतच्चेदाद्वत्वं प्रशस्यते। सत्पशुभयत्राकृत
आग्नेयोऽष्टाकपालस्तस्माद्ग्नीषोमीय एकादशकपालस्तत्तु तु निश्चितं तत्र न अविशेष अविशेषणान्यत्वे न देवतान्त
त्वासंख्यान्यत्वे प्राप्ते आधानानुरूपतया कपालत्वं दर्शयति। अष्टाकपाल इत्यादिस्थितं तावद्दर्शपौर्णमासो प्र
कृतिर्विकारश्चान्यः। प्रसङ्गस्तस्य गमनेन विप्रस्तत्व गमः सुकुमइति प्रकृतिमारभते। पूर्वं पौर्णमासी भुजणं वा पव
सेत्। पूर्वोत्तरशब्दोऽयमुभयदिवसस्थित्या पौर्णमासी स्वरूपविषयो योगापेक्षया नित्यं तद्विषयो वा।
स्वरूपापेक्षो मुनः। तिथिद्वैधे स्वकस्यैव कर्मकालस्थाया अंगभावान्न प्राप्नोत्परस्यां कर्म नित्यं तय
लः पूर्वत्वानुष्ठानत्वं च यां तिथिमित्यभिप्रेत्योभयत्र कर्मप्रवर्तयतीति विकल्पनिर्देशः। स्पष्टं चैतद्गमावा
स्यश्चोनद्दत्तेस्य दृष्टे वेति सिनीवाली कुहूनिर्देशः। एवमनुमतिरेकापरो निर्देशो भविष्यति। नैतदे
व। मन्त्रत्रमात्पर्यात्। उपवासविधानेहि तात्पर्यमस्य सूत्रस्य न पूर्वोत्तरनिर्णये न चास्य पौर्णमासीशब्दः
सविशेषणउद्देश्यपरो यथा प्राप्तं मकार्थेते। न चोभयथा प्राप्तं गुणमुख्यत्वेन। न च गुणमुख्ययोर्मुख्ये संप्र
त्यय इति न्यायो नावतरति। उद्देश्यत्वादेव। तस्मादिनैकस्यां सद्भावे सर्वाण्हवापित्वमुभयोर्न संभवतीति
कार्यीकरत्वेन न पूर्वत्वं तस्याः अथ यां तिथिं म्यायाश्रयणान्तदृपिन्। तत्र शेनाध्ययनकर्म स्वितिनिर्देश
हानकर्म स्वधापनकर्म स्विति मन्यमानेन तेषु। अध्ययनाध्ययनयोः स्वरूपेण कर्मचादेवनया वि
शेषणफलं प्रवृत्त्याधिकाभावादिति चेत्तर्हि तयोः साहचर्य किमपि स्मात्तेन तादेव। तेन पूरणापौर्णा
चतुर्दश्यपेक्षं पूर्णत्वविशेषपरित्यागेन सामान्यतः पूर्वा। तयोगादेव प्रसोतनात्। अयमुक्तात्पूर्णमाये
तरेति निर्देशान्मातिदुपतरेति चेन्न। वाक्याच्छायममर्थोऽवगम्यते। या संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिः सोत्तरेति। प्रसिद्धत्व

भवमाप्रतिपल्लोके। अतो वा कामम् अस्यार्थस्य वाचकं तच्छ्रुतेर्दुर्बलं। पूर्णमासीश्रुतिश्च मासश्चंद्रमसः पूरणायो
योगात्पितिमाह — — पूर्वा चतुर्दश्युत्तरा पूर्णिमेति। उच्यते। पूर्वोत्तरमत्त्वमत्रास्तु पर्व प्रतिपदोर्यतः। अ
तिशयेन साद्दृश्यं तयोरेकत्वाश्रयं यतः। पूर्वा पूर्णमास्युत्तरा प्रतिपदिति पुनरुक्तं यतः। साद्दृश्यं तत्त्वाद्रे
णे हि प्रत्ययः साद्दृश्याद्दृष्टं जायमानस्यारत्नमपेक्ष्यते चतुर्दश्यन्तरायाः क्रियायाः प्रतिपदा साद्दृश्यं।
प्रतिपत्पर्वयोः क्रियायोगोऽस्ति तदाश्रयीभ्यकालयोगेऽपि उपगमापगमरूपेणावैलक्षण्यात् क्रियायो
गयोगात्प्रतिपदि कथं शब्दप्रवृत्तिरिति चेन्न। एवं घंशो यक्रियासामान्यं त्वमनः। किं त्वं व्यक्त्यन्तकव्यापा
रसामान्यं क्रियान्वसामान्यं च तदुभयोरस्तीत्यतः प्रतीपत्। उपवासशब्दो नियतभोजनविषयाभाव
रूपार्थाभिधायित्वात्। यद्वा सूत्रकारः श्रुतिक्रमानुरोधेन सकलं तदर्थं सूत्रयन्नधिकारं संनेतं सूचितवान्
तत्रादौ पूर्णशब्दप्रयोगात्समंगलं सूत्रमारभते। तत्रेदमादिसूत्रं। पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदि
ति। पूर्वोत्तरप्रयुक्तस्तु द्विजेन वृत्ते हेतुरुक्तः प्रतीपदास्त्रित्वाद्विनिर्दिष्टो निवेशनः। द्विवसद्वयं सधान्त
कत्वं विकल्प्यतः। निर्णयो नियमस्तत्र प्रतिपत्पर्वयोगतः तदपेक्ष्योपवासश्च स्वयमेव प्रसेत्स्यति। पूर्वा
परत्र वान्त्र। निर्णयो भगो ना मुख्यतः। यदि पूर्वाया योगेन चतुर्दश्युपासस्संभवः। इंदोः षोडशभागस्याप्या
प्रियाया योगतः परा। प्रतिपत्तितत्रनिर्णयं कार्या पूर्वा कार्यापरेति च। पूर्वमासाविशेषे योगात्संज्ञा प्रवर्तते
। मासस्य पूरणं चात्र शब्दवृत्तिनिमित्तकं। चतुर्दश्यां कर्पतस्यान्नातः पूर्वा चतुर्दशी। सत्यं स्वयवोना
म कार्यं कार्यमन्मति। निवेशो भावनी तत्र सार्वे नैकारणं ध्रुवं। पौर्णमास्यपि वर्तेयं स्यान्न स्यात्पूर्वगणा
यदि मासस्य पूरणे हेतुत्वमतः सर्वत्रतुल्यतः। चतुर्दश्यपत्नपूर्वा नउत्तरापरतः। स्थिता। नव दिक्त्वप्रमा
णं न दृष्टं हि श्रुतिर्विधानात्। नैव तु स्यात्प्रमाणं चेत्स्वसमयागुणायोगिनि। अपि स्याद्युतोनिर्देशा
त्मनीनां प्रतिपत्पर। फाल्गुन्याः पौर्णमास्याश्च तु पूर्वस्यावत्सरानदा — दित्वं तथेमस्याः परस्याः
श्रुतिदर्शनात्। येन पूर्वत्रिपूर्वास्यादुत्तराप्रतिपत्तिथिः। युक्तं तत्पूर्वणः प्रातर्निमेषात्प्रभृति तः कालप्र

द०म० ५

रणयोगेन पूर्णमासाभिधोमतः। नासौ विधिनिषेधाभ्यां विषयीक्रियते स्मतः। न कर्माधारयोग्योऽतः परपूर्वेभ्य
गस्युते। तद्योगात्पूर्णमासत्वमुभयोरविशेषितं। नन्वेतस्यैति चंद्रस्य स्यानुपूरणयोगतः। पौर्णमासी श्रुतिः प्राह
तथाप्यर्वाक्चतुर्दशी। नेन चंद्रमसः पूर्णमासत्वमुपपद्यते। संपत्तिर्नान्यथा सिध्यन्नित्यतो माधवनिस्ततः स्फुटोयः
पौर्णमासीति मितं तत्र वर्ण्यते। चतुर्दश्यां न रूढो न तत्र नस्यान्निमित्तता। सर्वं पूर्णकिविदंतनु सूत्रकाराभिधानतः
श्वो नोदेतेन्यदृष्टेवा दर्शः। स्यवेह न स्थितं। स्मिन्मौल्यत्र पूर्वोक्तः श्वो नोदेतेति निशासनात्। कुहूर्वेहनराज
तद्दृष्टेवेति योगता। व्यवस्थितविकल्पोयं भूयोऽल्पत्वमपेक्षते। संधिप्राप्तयुजे स्तदूर्ध्वं पौर्णमासी हि
धालुभोः पूर्वा चानुमतिस्तत्र व्यवस्था नापि पूर्ववत्। सूत्रांतरमतांचैवं स्पष्टं सूत्रार्थनिश्चये। संध्यावेः
स्मार्गकाभेदात्रिस्रयोपवासिनः। प्रयोजनवदेनाहि निर्णयः सप्रायेसति। सर्वस्यानुख्ययोर्हि स्वैवैष
म्येमुख्यबाधनः। उत्तरप्रतिपद्यत्र हि जीमायागसाधनं। पक्षेप्राप्ताति वाच्यां प्यसूत्रं वा वर्ण्यते वृथा। सद्यो
वाप्याततिरंक्षेनरद्यास्मात्कं पुनरंजसा। सद्यो वेति प्रधानांगकालौ गातिसमर्थ्यते। ननु श्रुसर्थसत्यागात्कृत्य
से स्यात्स्तूच्यता। पौर्णमासेनोपवस्तव्यनारत्येन चववर्ण्यते। संभेद्येवेति पूर्वस्तीस्याष्टेवाक्तोतरमि
---- नीत्यनुमतिः पूर्वप्राप्तासतोच्यते। उत्तरामितिरेकान्तविकल्पश्च व्यवस्थितः। आश्रितः सू
त्रकारेस्तावाहिताग्नितिषिद्धता। पूर्वः पूर्वोपजमानो वनीमानितिशीघ्रता। कृत्स्नं चेपक्षस्तप्तौ कृत्यमासत्ते शी
घ्रकारिता। धार्मिका मूल्येनार्धं नीमासमन्वितं। तत्त्वपक्षेत्यपि पर्वसंधर्ष्या शाः स्यात्दानतः। अन्य
थानुमतिः। स्वव्यवस्था पूर्वसंमता। एवं च पर्वसान्द्र ह्ययं घटिको पक्षध्योप्रतिपद्वजत्पवसनोत्पा
। अहल्यापक्षध्योच पूर्वेति। उपवसेदिति। उपसूर्वोयं वसोति भोजननिवृत्तो वर्तते। उपवासं सोऽनुत्वन्वि
वर्तनं। एवं व्याख्याते प्रतोपापनीयमाश्रीमद्भृत्यनेन विरोधः तस्मादुपवसेन्नियमे समीपे वसेदिति
दैवात्वा एष उपावर्त्तीते समानेवोपावर्त्तनेतेषामेके जन्मध्येयेनइस्वेवसुपवसनं। अथवा येयंभोजनं वि
नविरभावे सोप्युपहासरूपा तत्र वृत्तस्य दक्षिण्यत्यस्तद्धि रोधि असयामध्योजनसदक्षारस्तु भावहरणस्यु
मस्यमोयुक्तस्तेन नियत द्रव्येणनियतमभ्यवहरेदुपवसेदित्यर्थः। एवं च पराण्ह प्रतो पायनी पमश्री

नद्दस्य नेन पुनरुक्तं भवेत्। अथ कालस्य विशेषपरत्वान्नियमपरत्वान्न स्याद्दोषः। तद्वैनदतिरिच्यते। ननु तत्सामा
न्यकालसंबन्धाद्यावश्यकर्तव्यत्वात्समरकरणप्रवृत्त्या धर्मव्यवस्थानार्थत्वाच्च। यच्च केनचिदुच्यते। परिशिष्ट
स्थाना न्यर्वेण्यग्निसमीपमुपवसेदन्नवसेदिति तत्रोपावस्थाऽऽ सदृत्स्यधिकरणं कर्मत्वं न तु भोजननिवृत्तेः
कालोऽधिकरणत्वेन श्रुतो भोजननिवृत्तिपरस्योपवासस्तत्त्वं भये श्रुतं परिस्त्यज्यास्तु तत्समीपं तत्र च संब
न्धविशिष्टं तत्रापि तन्निर्वाहकोऽग्नीषोमीयः कल्प्यो भवेत् न चायमुपशब्दः समीपवचनो नद्धुस्तन्निर्वा
सपरः। उप पूर्वस्य वसतेर्भोजननिवृत्तौ वर्तमानस्याधिकरणस्य मत्वनियमात्। तत्र कर्म विनाधिकर
णावगमादुपवसेद्भोजनं कुर्यादिति सिध्यति। अथानेयं कारकविभक्तिः किं तर्हि कालाध्वनोरत्यन्तसंयो
गलक्षणा तथा सन्ति नो महद्दोष इति चेत्। सर्वथा तावदुपपूर्वो वसतिरभोजनपर एव आभोजनविशिष्टश्च
करोति निरधिकरणं पूर्वमपक्षते पश्चात्तेन संयोगतत्त्वं तत्तान तस्य भोजननिकरणत्वेनैव सपूर्व
कारकविभक्तिरागताधिकरणत्वमेव प्रख्यापयति अतोऽपव्याख्येव परेषां॥ अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यज
मानो वा शस्यत्वाधानमिति कर्मनामधेयं द्रव्यगुणयोरप्रसिद्धेः अन्येरन्वाधानभावव्युत्पत्त्या उपव
र्णितमुच्यते। करणव्युत्पत्त्या स्वकार्याधिकरणव्युत्पत्त्या वा खरः अथ मव्युत्पत्त्या संस्कारत्वात् गुणाभि
धानं कथं न द्रव्ययोर्द्रव्याभिधानि तत्कथं कर्मनामधेयमिति सत्यं न च यागुणसंस्कारं क्रमः। किं तु
द्रव्यविशेषणं रूपादि। न च तत्र एवकः। यत्तु भावव्युत्पत्त्या धात्वर्थवाचकस्तदेव कर्मवाचकत्वमुच्यते
कारणव्युत्पत्त्या वाग्न्यन्वाधानकाष्ठाद्यध्वर्युर्यजमानः कुर्यादिति साम्नात्रोऽधनादिनाम्न सक्तश्रुते
नक्तत्रोऽधाकांक्षाधारणहीते। ध्वर्युः कथं कल्पमानः त्रिसावाचकः शब्दो गृह्णासाते। न चाग्न्यन्वाधा
नमिसेत्तदेव कल्प्यं तस्य क्रियानामत्वेनान्यथोपपत्तेः नवाधिकरणपरतानस्याधानकालत्वतत्
न वत्तवनदतिशयाधायकः संस्कारपरत्वं स्यादिति सिद्धत्वात्तस्योद्धरणसंबन्धाच्च। प्रागेव सीद्धत्वात्। त
स्मात्फलगुणोपवंधलक्षणाप्रसिद्धप्रयोजनत्वात् सैव मुक्तजरेति सिद्धं कर्मनामधेयत्वं। एवं तत्ते
व्योजरत्रान यावद्व्यवहारोऽग्न्यन्वाधानं गोपायनेत्यादौ अध्वर्युग्रहणं न कर्तव्यं। अध्वर्युः कर्मास्वीन्येव

यम: ६

प्राप्तत्वात्। याजमानकांडत्वात्समाख्यानतो मा भूदित्यध्वर्युग्रहणं। शाखान्तरे वा तत्समाख्याया याजमानं कांड
मिति एवं चेदध्वर्युर्वै स्यादुच्यते। किं यजमानग्रहणेन वावधारणमा भूदिति यजमानग्रहणं। अथवा पुरुषयो
गिमंत्रत्वाद्याजमानमेवैतन्मा भूदित्यध्वर्युग्रहणं। देवतापरिग्रण्हामीति परस्मैपदश्रुतिरन्यार्थं देवतापरि
ग्रहणमग्न्याधानेन कारयतीत्यध्वर्युरेवावधारणाय वा शब्दो मा भूदिति उभयग्रहणं अथवा शेषमित
रे यथाख्यमिति परिभाषणादग्निसिंधनेन तदग्नीधनरूपत्वादग्न्याधानस्याग्नीध्रः प्राप्नोति तेनाध्वर्यु
ग्रहणं यजमानग्रहणं तु पुरुषयोगित्वाद्देवमंत्रस्य मा भूदिति दीर्घपाठः स्वशाखायां मंत्राम्नाये विध्यमानत्वा
त्। यदा तु याजमानस्तदा विपरिणामः स्तोत्रयध्वं पर्यायार्थत्वादूहपतितेनैव कार्यस्तथा मंत्र आशीरूपत्वात्फल
त्वेन सर्वैः प्रार्थ्यते। तेन यथार्थं विपरीणामनीयः अतोऽस्माकं मा गन्ववीसि विहावसुसंतु वयं अस्मभ्यं नमंतां
केचिद्वचनभेदेपि विपरिणामयंति। अपां स्थानापन्नत्वादग्न्याधानस्य मालोभानातासां च बहुत्वाद्यथार्थं
बहुत्वेन लिंगस्त्रीत्वेन वचनमायो वक्षीति वयं यक्ष्यामि युष्माभिरध्यक्षाभिरिति तत्र यावदुक्तत्वेनेति एतं। ननु
कर्मणो यावदुक्तत्वात्तदपेक्षितमध्याय्य भवनभवर्तते। नन्वयुरिष्टसाधनेन स्वसिद्ध्यर्थमापस्तंबदृ
ष्टार्थमपि अतः स्वरूपोपकारित्वाभवितव्यमेवापामग्न्याधानेन प्रत्याम्नातं धर्मांतरं नवचनं निवर्त
कमनुयाजनिव फलीकरणस्य वनवार्थलोपश्च रेणुद्वदुपलसंस्कारवत्। न च विरोधतंत्रेव पेषणव
दतो भविष्यत्येवेदमिति। न त्वर्थलोपादस्त्वमहति तत्र अग्नेरेवाग्न्याधानं समिकार्यं नोपामत्वाधानं।
सत्यं। नात्राग्नेरुपवयोस्य संस्कारस्य प्रयोजनं किंतु देवतापरिग्रहः। स आहवनीयकार्यात्पत्न्यभिरप्भिर
प्यपपद्यते। नैवमप्सु जुहोतीत्येन दृष्टोपसंस्कारनिवर्तकं। प्रसन्नत्वाद्देवतात्तु होमस्य सिद्धत्वात् अ
पामाप्तत्वाद्देवतान्याप्यत्वं व्यावर्त्यते। तत्राभिजुहोतीत्यनिनोक्तेऽपरेण प्रयाजानित्यनंतरोक्तमवधि
करणं गृह्णातीति ननु पुनर्ग्रहणमपूर्वोषाधिकरणसंस्कारनिवर्तकं। यत्तु परिस्तरणं न दाहुत्यंगत्वान्न आवर्त
ते। यथायोगत्वात्तु रेणोति सिद्धिश्चेति पुनर्ग्रहणं न त्वत्र संस्काराणामभावादेवनस्थानोपस्थाप्ता श्रीर्भवि

ष्यति नैनत्संस्याहवनीयत्वप्रापकात् स्कारात् । सहसंस्कारसंभारएव यस्यानापत्यानस्तु तरांप्रमुखं स्याहवनीय
त्वापत्तिः । ननुग्निरेवआहवनीयत्वेन तस्य होमस्थानयोग्यत्वेन तत्स्थानं ततः प्राप्तं पन्नः कथं स्यानापत्यानेषां प्राप्तिः ।
सत्यं होमसाधनत्वं हि स्थानित्वरापन्नं वेत्संस्कारैरपि प्रागुक्तैरेभाव्यं न स्यादनहवनस्याग्नेष संस्कारनिरपेक्षेण ला
यस्त्रोपकारकाण्णांदृष्टानामपि निवृत्या भवितव्यमग्न्यन्वाधानेन अपि च होमपात्रस्य स्वरूपकत्वप्रवाजनादि
नतस्त्वानेप्रतामानं । चतुर्गृहीतं हवनेन पूर्वसंस्कारनिर्वर्त्तकमेव वचनेनेष्टकत्वात् तथाग्नेर्हविर्देवतात्वापत्त
म्पनमेनयावसमिधैतयावाहुत्या समिंधे सामित्वमपि हि देवेभ्यो जुहवानीति । अनुवदेवतापरिग्रहस्याप्र
र्धप्रयुक्तो नाहवनीयप्रयुक्तः स च सोमार्थे नैव तत्त्वात्मात्र मात्सेति प्रागुक्तवसानोयांतः पात्रित्वाह
गुणत्वाभावाद्वा समात्र रायपात्र पाणी प्रतनमत्वादन्यंतरव्यहासायाहवनीयसंमिधं । वृक्षविशेषो
पादानादुपादानात्समाख्यैधनयोग्यशुष्ककाष्ठगोमयपीडादिप्रासेः । शास्त्रान्तरा प्रोमपपिंडादि
व्यावृत्तिः प्रदेशांतरेवास्तीमिध्मसंनिधानात् । सावयतिमपि स्त्रसमाख्यानादेव पात्रावस्थान्तरा नीयर्व पूर्वी
संभवेप्रदेशांतरेस्वकस्यनिर्देशान्तरमयमिनियतप्रमाणावसमित्यपि तत्रवेदत्त्रयं प्रादेशसंमितमितिवच
नात् । आसमंताद्दधातीतिमध्यपि स्वरस्यापित्वेनारत्निमात्रप्रतीतिः तथापि समंतत्वे तस्थानापेक्षया
आधेयाग्न्यपिक्षयात्तस्यप्रादेशत्वसंभवात् । उक्तास्यानत्वेन दन्यं वाधानं देवतापरिग्रहार्थत्वाद्यावद्
ते कर्माणि प्रवर्त्तन्ते । परिग्रहणं हि देवतायाय जिसाधनस्य तथापेक्षमितसर्वत्र । ननुदृष्ट स्वरूपदृष्टकल्पनेम
न्याय्यं उद्धृते नाग्निना स्वधारणमपेक्ष्यते । काष्ठादेः संयोगेन भवितव्यमवश्यं तेनातो पेक्ष्यमाण
प्राथम्याद्दृष्टार्थमेव भविष्यतितथा च समाख्याप्यनुगृहीता भविष्यत्यन्यत्वाधानमग्नेरुपवयसाध
नमितिसत्यं दृष्टार्थं हि न प्राप्तस्तु विषयो यत्प्राप्तत्वाद्दृष्टसाधन नियमः शास्त्रेणाक्षिप्तानां तर्हि तत्र ।
पितेषमिकमदृष्टं कल्प्यते । यंतत्वान्यान्य । दृष्टेसति न ह्वितव्याप्यदृष्टं नुजं । सन्यंतरेऽप्रमाणवकत्व
मानं तन्याय्यं उक्तंमतः प्रमाणाबन्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि । वाक्यलाग्नपुरा तभागो पितक ल्पानिः

एमः ७

प्रमाणक इति। देवतायास्तत्परिग्रहणे गीतिवसामानाधिकरण्यादग्नेर्धर्मवत्त्वम्। अग्निं देवतापरिग्रहण्यास
वनचाग्न्याधानप्रयोजनत्वेन प्रणीयमानं तन्मात्रं यं परिस्यन्तुं। तस्माद्देवतापरिग्रहार्थमेवैतदग्नय एव सोम
देवतानां दीक्षणीयापरिग्रहे तत्त्वादग्न्याधानाभावं प्रायणीयादिषु न तत्त्वेन स्तूयते। अतस्य चैतत्सर्वा
ग्न्येवैतद्देवताः परिगृह्यन्तेति स्वछंदतत्परिग्रहार्थत्वं। दीक्षणीयायामन्येनापरिग्रहे तत्त्वात् स्वेनैवाग्न्या
धानं सोमेष्यागंतुकेष्वनुहेनिषु विस्यात् यथा श्रुताद्द्वितीये धारां न रत्वात्। तस्माद्गृह्य एमेवाग्न्यनिष्पन्नेनिर्दिष्टो
ह्याहवनीयः। उत्तरवहिहसंस्कारेषु तत्संभारसंहत्य पुनर्वास्मिन्त्रेनुष्टुभयमप्यस्ति देवतापरिग्रहस्त्वाहवनी
यादिषु। अन्तस्त्वेनापरिग्रहस्मृत्वयत्राग्न्याधानेन शालाहृत्ये वाक्यस्तत्त्वादेव यथाचक्रियमाणा
भिधानं प्रत्ययगाशीर्यागाचेसत्त्रेबहुयजमानकर्त्तृत्वतः। एवं हि यजमानके पिष्ठव्ययोराग्नेवर्चसीवि
हवेषु स्नावर्षः आवाभ्यां तमनमिति। तस्मीद्देतीयांअध्वर्युयजमानकर्त्तृकमाहवनीयादिषु समानदृष्टने
न मंत्रेण समिदाधानमग्न्याधानेनतावदेतद्देवतत्रादिति। यामम्याद्धानीतस्या मर्यं विशेषस्तत्स्मीमंत्रा
हिनाभ्याहवनीय एवाहितीया वेन्युनावतो नेसमानेष्ट्वेवकमथपेस्यकस्मिंश्चिदहितीयन्ततीयपुवृद्धिरूपपद
ते। अत्र वसमानस्ववधिसाम्यादिति मंत्रः श्रास्त्रस्तनत्स्मीमिति तवतुनामतहितन्त्वसीचेति। वृत्तश्चैतद
मिथ्याहद्धानीस्यनुकर्षयिष्यति। सत्संवृद्धतत्राकेयपरिसमाप्तेरेकमेवसमिदाधानं तत्स्तस्तकं भवेत्। विनासं
बंधामकं नाम विमभेकस्येव कर्मण्यं स्यादितीमाभ्न हरणे हि समिकुमिदमेकमाधानमेत्तस्तमिति प्रसा
यमति। यानुआधानावृत्तिः साशुराभेदादेकस्यैव। एवमितरयोरग्न्योः। उपदेशानिदेशाभ्यां धर्माः स
वेस्यवो धत्ते। इत्युक्तं तच्चत्वकर्मणिस्वरूपमुभयोरिदं स्वरूपज्ञापनायेहजावेवाद्यो प्रकाशितो उपदेशः सवि
शेषः शब्देनोचार्ययोविधिः। एवं वक्ष्यद्योगेनविधानमतिदेशकः। तत्र पूर्वसूत्राभ्यां तत्पदेहत्वा पूर्वसर्वध
र्मविधानादुपदेशः प्रसंगतः प्रदर्शितः। इदानीमेवं त्राद्येन सर्वधर्म्मा संवधानोतिदेशमपि दर्शयति
एवमेतदिह स्मार्विशिष्टमाधानमग्न्युद्धाधमसंज्ञकमितरयोरग्न्योः कुर्यादितरयोरन्येणादधाति। सपि

धान्येयं गुणविधिः। एतं च सर्व्वः पूर्व्वधर्मपरामर्शी कालस्य वक्तव्यः। इतरत्र त्वग्निरिष्यते संनिधाना। शेषा
वधारणं भविष्यति संभिन्नत्वं विधीयमाने तुल्यसंख्यत्वाद्यथासंख्यमेवावतिष्ठते तथा च प्रायश्चित्ते व्यस्ता
व्याहृतयो नैव क्रमेणा संबध्यन्ते भूरिति चतुर्गृहीतं गार्हपत्ये जुहुयात्सादौ लौकाग्निं संपसावये
वेनेन न व्यस्ता एवं तुल्यमन्यत्पूर्वेण। यत्केवलात्नरयोरनियमेन प्राप्तौ मुख्यक्रमो नियामकः मुख्ययोः संस्कार्ययो
र्गार्हपत्यस्य पूर्व्वत्वात्तत्र पूर्वं ततो दक्षिणाग्नौ। अन्ये तु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेषु प्रतिमहव्याहृति॥ तद्
दृशी वा यथा पूर्व्वो इदं नीत्यर्जीयं प्रसमार॥ एकैव मन्त्रो हि नेवार्थ्यत्वा धानं कुर्यात्तत्पक्षे वै वंतरायथापूर्व
स्मिन्पूर्व्वस्मिन्पूर्व्वान निष्क्रमेण वा पूर्व्वस्य गार्हपत्यस्य तमनतिक्रम्य व्यक्ते दक्षिणाग्नेः प्रागाहवनीयस्या
8 तु। नैष दोषः। परापेक्षं हि पूर्व्वत्वं यावदेकोवशिष्यते। नाक्त्या पोनिमेन साद्यपर्यादस्य पूर्व्वत्वतः। मन्त्रः
प्राग्नेदमेकानते नाधानं भवेत्पक्षे तदभावात्सदधानं तानीयेषु मिथो हि योः। इदमग्नं त्वाधा
ने गुणविधुरयो गान्नियाभिन्नमन्यतर पक्षे तच्छेपा यत्र दर्शपूर्णमासधर्म्मग्राहकं कर्म्म तत्र
सर्वत्र प्रधानदेवतापरिग्रहार्थमामंत्रणं छान्नीयं कर्त्तव्यं तत्र महाव्याहृतिपक्षे केवित्प्रधानदेवता
पदानीसंबंधंतीध्वरग्निरग्निषोमौ भुवरग्नीरग्नीषोमा। एवं स्वः। तथामावास्यायां भूराग्निरग्नी
षोमावेंद्राग्नी इत्यादि तदयुक्तं। तेषां हि साकांक्षस्य निराकांक्षत्वाया भ्याहारउपादीयते। न चैव तु
व्याहृतेन निराकांक्षत्वमुपजायते। न वाधिकं पदं प्रक्षिप्यतीइत्यं ते। अथ पुनर्द्विष्ठेना यो न त्रि
यमाणक्रियमाणो निराकांक्षत्वं भविष्यति। नायं नेषामभ्युपगमः। कर्म्मणि वाद रद्धायाद्वा ध्या एमः
हारात्। अभ्युपगमेव देवतापदमपि न योजनीयं बुद्धिस्थत्वाद्देवतासा अतो मंत्रमात्रं प्रयोत्यमि ८
नि सुतं न तारं स्तो विभीषयाराणाव मायी यद्विधीयते। अष्टाकपालो रक्षोघ्न यं प्रयोगमध्यतः
अग्न्याधानमिष्वेतन्न दर्प्प तत्र तत्र च। महदेवतापरिग्रहो न क्षनः पूर्व्वकर्म्मणः तत्र दर्प्पपुनः को
यं प्रसक्ते मध्यकर्म्मणि॥ अहनीमा ॰ समेषु तौ वजी येत। अहः पर्य्यायं नद्दिनमात्रं वाचको नाहे

रात्रेवा चरुकः। न दिवा मैथुनं कार्यं न पर्वणीत्यतः सिद्धत्वादपकर्म्मांगपिदृंशप्रायश्चित्तं न विशेषार्थं नदपि न स्वपदेनै
व प्रायश्चित्तविधानात्। भवतु नाम सत्यवस्तु नेप्रायश्चित्तार्थं कथनीनराभावात्। तस्मात्कर्म्मोपलक्ष
णार्थः। नन्वेवं प्रसक्तं स्वादेवं कर्म्मणि प्रासेहर्ग्गे हणमनतिरिच्यते नातिरिच्यते। केवलकर्म संवृत्तेउपक्रमात्प
वर्गपर्यवसायित्वाद्विधमानो षोडशाहा निवर्जनं प्राप्नोति प्रोक्तो मासारंभं दृष्टा पवर्गस्य तत्कर्म अहर्गहणो
पुनस्तद्हो मलप्तिते कर्म्मणि नियमप्रवृत्तेरग्न्याधानादिप्रहरणान्तर्परत्वात्तत्प्रयोगवर्जनं भवेदतो हग्रहणं
प्रहनिलद्द्वः संवृद्धकर्मप्रवृत्ते काले मासभोजे परित्यजेत्। मैथुनं ग्राम्यधर्मं च। अयं च मांसभोजनप्रतिषे
धो न पुरुषार्थत्वेनैव प्राप्तस्य क्रत्वंगत्वेनापि पश्चादेतो निषेध एव। यदि भोजनप्राप्तो निषेधः स्यात्तर्हि व्रतोपा
नीयाज्ञा वनियमेन परित्यागं ब्रूयात्। न च नहूनिरेकेण प्राप्तिये न नरपं प्रतिषेधः स्यात् ह्यात्रौ चरक्षारण्या
षधविधौ नैनैव निर्वृत्तेः अपिक्वचर्यभसाविधिल्लोपे नादिष्टमात्रं प्रायश्चित्तं तल्लाघव भक्षे वन्नान पत्नी अ
भक्षणे प्रायश्चित्तमपि न हविषो तु तस्योपसंस्कारः सयथाहनेप्रधनिद्ये षे जाते स्त्रीष्ट तत्र राघपिततः संस्का
रापनतिसमे। द्वीमरस्याज्यस्य विधाना। यदि तस्मात्कृत्वा देवश्यकर्तव्यं स्यादिदं चध्यादेव पुनः क्रियासर्व
कर्मणाः। तस्मात्प्रधानसिद्धेः प्रतिपत्तेरवश्यभावित्वाद्दि गात्रे नानीवदारस्तद्दत्त्रापि तस्मात्भक्षणे मै
थुनं च संभोग एवं यथा पिवर्जनीयत्वेनावगम्यते। तथापि न तत्र मैथुनशब्दात् मैथुनमेकत्वं न दृष्टं संस
र्गे अत्र तु प्रसव पूर्वविधानं प्रत्याणी विदधीयमाने याचर्यायआचारः सविधीयते। तस्य च निषिद्धेयुनक्ता अ
त एव न तारे थुनुसंगमात् रिच्यतरपीनो पतिष्ठतेत्र।। केश्मश्रु वपते वा निखं। केशशब्दो यद्यपि यं कचपर्मो
परस्तथापि पिरो हह निष्ठ एवावगंतव्यः। अन्ये तु लोमशब्देनान्यत्र व्यपदेशात्। वपति श्वायं एप करण
र्थः। श्मश्रु कुर्वन्निरोहहन् प्रमश्रु वरेहा न्युपकरोतीत्यर्थः। आत्मनेपदं स्वतंत्रकर्तृनिर्देशनं वा तंत्रोऽस्व
यंकर्तुमशक्तेरेवानेनावश्यमन्येन कार्यमतो न स्त्री नोपि जत्रते पः। संस्कारश्च संस्कार्योऽपि तत्तत्रैव फ
लमुत्पादयतीत्यात्मनि पदमपि परस्मैपदार्थे सामर्थ्यात्तु निनीतं यसंस्कारस्त्यागगामिनः। नेनेतिस्य

मात्रेयाः स्वामिनिषी असंपृक्ताः। अपि च षभिनिवेश्ययमस्तु विशेषणं वा स्यात्क्रियाविशेषणं वा प्रत्ययं गत्वेनास्यैकत्व
वचनत्वात्समाहारत्वेन पुंसकलिंगत्वं। नप्या वानेहि शेषणामपि स्यात्क्रियाविशेषणानामपि द्वितीयांतत्वं नपुंस
कलिंगत्वं चोपसेरव्याजमिति। किं चानः कारकविशेषणे बहुव्रीहिस्य षष्ठ्यभावविशिष्टसमाहा
रार्थे ब्रवीति व पन विशेषणत्वेव पवनेधिखाभावं नत्रायतिमो वा रथय न्मुंडयति पूर्वव्याख्याने सर्वमुंडस्य
पशाधिकारपगमात्क्रियाविशेषणत्वेनावगतत्वं यत्तिषार्थहत्तं पवनं ग्रघृक्त्तरं॥ अपराण्हे व्रतोपाय
नीयमान्धोजः मार्धिषासुहिते। अपराण्हशब्दोयं सामंसंध्यावनोवानस्मतीयो व्रवाचको वा स्यात्। कथं
समयस्तु त्वामाध्यानितेनापि नद्देवस्य इति सायंहे मात्वं नरसंभवात्। नस्मादुरिवेवाश्रियामाद्दिति श्रुतेरपरा
ण्हः समाख्यानावृत्तनीयोयं शः। किमत्र युक्तं। अपराण्हः प्रदोषलक्षको भविष्यति। हुतशेषस्य व्रतोपाय ९
नयोगपस्य तत्रैव संभवात्। प्रातर्होमशेषाद्दिवाशनसाधकस्तेनोभयमस्तु स्यतुमर्ह इति चेन्न रात्रौ अग्निहो
त्रमिति रात्रिसंबंधस्त्ववणात्। दिवैवाश्नीयादिति वाक्यान्न पूर्वकृत्यमिति चेन्न दीपना श्राधान प्रकरणा
त्। नैनत्। मन्त्रहिरात्रिभोजनाभ्यनुज्ञां कुर्वन्नस्य भोजनं दिवैव विषयं दर्शयति नैतत्। अन्यार्थदर्श
नेहि माप कं विना श्रूयते परमेव विषत्स्यात्प्रत्यायेव कृतं काये मिति प्रदोषोपलक्षकोपरण्हशब्द
भूमि। उच्यते। अपराण्हशब्दस्तु तिथौ रः श्रुतेः श्रावत्वस्य शास्त्रतात्। सायंसंध्यानतरके चतुर्थभुक्ति
लक्षितुर्नेः। अनस्तमितो भागोपराण्हः शब्दार्थः। नन्वपरपक्षे पूर्वमनपेक्ष्य नमध्यापेक्षकापत्त्वनीयोशः
सामर्थ्यादिति ब्रूमः। आहिताग्नेरवश्यकर्तव्योदर्शयागत्वेन पिंडपितृयज्ञस्यापि त्वाधाविभक्तस रहस्य प्रकरणे रामः ९
तदनंतरमनुष्ठानं वा स्यादिति सामर्थ्यात्कालीयस्तु भोवपित्तकोनारंभाश्नीयासहितीयमेवाश्नयतो। न
त्ववं विधिविषमदुःपरिहरं न सामर्थ्यादितरभ्रासः। तत्र हि तदुभयमपेक्षविधिश्रुतेः प्रामुख्यात्। न
नुकं हुतशेषव्रतविधानाप्रदोषोपलक्षणमिति नैतत्। श्रुतेः प्राबल्यात्। श्रुतिरन्ह्योपरं भागमपराण्ह
यति। एकदेशिनासमासस्मरणादेकदेशस्य। तदेकदेशत्वं दिनपरिमहेवांकं च प्रदोषमाहतत्वान

तस्मात्तदुर्वेलं प्रपिच। अथातो ग्रासानां ग्रासयनात्प्राकृ। तेन तद्धात्रि भोजनसाधनं सर्वमर्थात्पूर्वे भोजनसाधनमि
ति द्विवा कर्तव्यं। यच्च सत्यं दुग्धा प्राप्ता नीति तदरे तेरान्नी स्वयं देवत्व प्रशास्यते। स्वयं हुते वैगुण्ये परशुनानग्र
दोषोऽपि। ननु देहमध्यान्तर्गतभोजनसाधनविधानं तस्यारण्यभोजनविधाने निराकृतत्वात्। तथा
चाश्वाध्यायान्तर्गतारण्यमरणीयादि तु तत्स्थापयन्तीति तद्वृहविर्यत्ता दोतिरकीति मिल्वारण्याशने मेवक
तव्यमिति पन्नस्य दोषमुक्ताव्युहन शेषाविधीयते स्य। अत एव। अन्यगोऽश्वेभ्यः पशुभ्यो गोऽश्वा
दिनिवृत्त्यर्थं सर्वेषां। तत्र यथा प्राश्य सर्वं पशुः खं नापेति एवमत्र तत्साधनत्वं पृष्ठद्वापयन्तीति तत्
त्यकरणं पर्मेव सानात्। अमृतोपस्तरणीयं। अमृतोपायनसाधनया गन्धस्वपरस्तु तासिद्धा यत्तु प्राजर्या
गद्रव्यमाधुरहितं मलवर्णमांसहीनतत्। अशीमहि तेनायं। विधिः एवरसप्राप्तत्वात् दर्शनस्पर्शनस्व
यं दर्पोर्थं भोजनं तत्र गुणनियम न मात्रपरं। नन्वेवं परिसंख्यादोषत्रयभाजिनी भविष्यति। सा पुन
यप्राप्तौ। अस्यत्रोभयप्राप्तिरमृतोपानीयस्यो अमृतोपानीयस्य स्वरसतः यदाऽमृतोपायनीयं स्वयमश्नीत
तदेदासेवाकं यदा च अमृतोपायनीये प्रवृत्तिस्तदा वा का व्यापारो भविष्यति। तथा चाविधेः स्वार्थस्य म
वर्तकस्य [illegible] हानिर्निषेधार्थस्य परार्थस्य कृत्यना स्वारसिकप्राप्तभोजनवाधयुक्तिर्नैनं दृष्टिकल्पना भोज
नस्य तत्र यत्ते भासिता स्वतरिप्राप्तवाधो मन्त्रलिङ्गतो नियतेनाशनं प्राप्ताः पुनर्वचनमन्यत्र प्राप्तवाधकं
यव्य मामगृह्णातु शरीरं न स्विति श्रुतसामर्थ्यादश्नाशनमात्रे स्वसंबन्धं प्रबोधयन् स्वं दर्शनं प्राप
यति। पुनरिदं मन्त्राभिधानीमाद तदभिधान्यादर्शं सामान्यप्राप्तपुनर्विदधन्य प्राप्तवाधकं
रोति। एवं तर्हि नियम[illegible] भोजने अमृतोपानीयस्य। अर्थात् अमृतोपानीयनिवृत्तिः। सर्पिष्प्येवं अयं
विशेषस्तस्यासेवने प्राप्तस्य पुनर्विधानं तत्रोवनीयमाता न्यनिवृत्तिरपि तेलादेः सेवनसाधनवेनत्यं
जनव्यंजकत्वेन। अशीमहीति नस्वनियमाः एकल्पना होषान्। ननु नानुवादो पि वा कमेरानुाद्दि
ताविवक्षायां पुनीयजमानमनस्यादिवचनप्रयोगस्यानर्थकः स्यादिवक्षायां च विशिष्टानुवादः स्यात्॥

वाक्यभेदः नियमेस्त्वनुमासे भोजनमापणं पक्षेपि त्रिसमाराङ्गं शक्यते। विशेषणे विशिष्टं विधानं। तेनावश्यंप
लसंबंधो दृष्टमात्रवरं कल्प्यमानं वाक्यभेदादनेककल्पना स्यात्। इष्यमाणं कर्तव्यं पतनं नरकं चेत्र प्रतिपाद
नीयसाधनत्वं। अत एव मांसाभिषुतवर्जनादिषु हविनाश्यवर्णाधारमानस्यैव नेनियमोः। अथ भावना
यास्यानुवादत्वेपि विशेषणं समन्वयस्य क्रियाप्राप्ता विधीयमानो विशेषणेोरसंबंधस्तस्य वद्वकारान्विते योग
विधिनाक्षिप्तत्वेतस्य च बंधस्य समर्थो विषयो भविष्यतिते नत्वविनाभावतां न धात्वर्थो विध्येर्विषयत्वमा
पद्यते। तस्मात्स्वविषयनियमाभावितव्यमेवाशनेनेति भविष्यतिसंस्कारान्तर वस्तुरूपसंस्कारकत्व
इत्यपि नर्पिवेनिष्कमिं यं कारकविभक्तिरूपपदविभक्तिर्वाविमतायादिकारकविभक्तिस्तत्रान्यसाध
नमेवप्रतं पृथक्पदविभक्तिस्तहि यथाप्रासमाज्यमासेवते। किमत्रयुक्तं। कारकविभक्तिः
कुतः। श्रुत्यपेत्वान्यत्रां मरार्थनिरपेक्षा हिंसास्वार्थस्य करणत्वमाह तेन घ्नते। नैवनान्यभोजनसाध
नेनेति सिध्यति। नैतत्। एवं हि प्रतीयमानमिति वक्तव्यं भवेत्। तस्मादुपपदविभक्तिः सार्पिषा स
सहप्रतीयमानमिति। यत्र पूर्वत्र श्रोतत्रं नदत्तापितुलं सहोपस्थितोभीयथैवो कार्ह निनिषद्
नु। अस्तु हि नो अन्तर्भीतस्मात्खरोऽस्तु हि तस्यान्यत्रान्यतत्तजोवचनेनान्यथोक्तेरन्तं नतरत्वेवचनम
नुरूपं नस्यात्। अंतरेण पुरस्तात्गत्वा परेणाहवनीयं प्राङ्मुखस्तिष्ठन्तमीक्षमाणो पर्डपस्यप्रत
मुपेत्यागत्र नपत इदमहमिति वा। अंतरेण शब्दो विनार्थे मध्यं बाधयं प्रधानं ब्रवीतिनाग्निभ्यां सह
गमनं कश्चिन्मालयेननाविनार्थोतरेणशब्दो निषेधेत्। नवसर्वनामान्यादिर्जीयायोगात्। नेनित
रेण मध्ये प्राङ्मुखो आहवनीयस्य पश्चात्संनिहितरथेऽवस्थितः स्थितअपरः अपरस्मिन् वा अहरेणत
वर्धत्वात्। द्वितीयापि सयोगादेव। प्राङ्मुखावस्थितः अग्निविलोकयतु। अपडपस्यपार्श्वभ
मात्रं विधापापाप्रनं नियमलक्षणं कर्मपनिरण्हयात्। अग्नेव्रतपते व्रतं चरिष्यामीति। ततमंत्रे
ण। इदमहमन्तनादिन्यनेनवागम्यमानेपि संबोधनेरक्षेण विधानाश्रूयमाणोभाविष्यति। स्वय

रामः
१०

10

मीक्ष्यमाणमनेन च स्वयं प्रापयिष्यति। प्राङ्मुखं नामतो निर्दिष्टं प्राङ्मुखस्य ग्रहणं मीक्ष्यमाणस्य ग्रहणं च। अथ सतोपिय

पास्यादिति तत्र प्राङ्मुखस्य ग्रहणं। मंत्रोत्तरलिंगाभावान् प्राङ्मुखादीक्षणमिति प्रमाणां ग्रहणमधिकमेव।

उपस्पर्शनेन चाचमनमप्रदेशान्तरे नहि विशेषणशब्दान्तरप्रयोगात्। अप आचामति वाक्यं विशिष्य पुनर आचम

तीति च। अथवा काशे षष्ठी। मन्त्रमहले नाम ध्यात्वं यजमान पत्नी यजते तत्र नर्गतेराहि भवति तत्राचमनेन तदुप

पस्पर्शनेनाचमनमभिधीयते। तथा च श्रुतिः पुरुषस्य पुरुषैति। स्वपक्षमपि तिरं नरलोमेध्य एव वा आपो मे

ध्योपस्पृश्य व्रतमुपायानिति अपामुपस्पर्शनामेध्यत्वमाह। तत्र पवित्रामेध्यत्वं तत्रैव तदुपनयात् एतेन चाव

मोक्षणं तैरपि स्यात् तस्मादाचमनमिति चेन्न। नैतत्। नहि तद्देवपीताः आपो न मलमपनीयादिति विधाय

पुरुषं पुरुषं कुर्वन्तोऽस्तुपतेनेनार्थवादेन यमुपस्पर्शनं पुरुषस्य पुंसो यावान्यावाननिशं यास्तावन्तं कारः

उपस्पर्शेन महामलिशयो यामिर्निहितः स्थापि तं नरं मलक्षालनमप्रमेध्यतमपनीयमेध्यत्वं पुनाति त्वं यज

मानेन तन्यनोन्नताधिकं यत्नो पक्कारकमन्यं स्नानं तन्निनेन नियमं तस्य गणं कर्मोपगामिष्यन् पूर्वमाचमनः सु

द्धिमप्रयासलभ्येन कर्मणा कुर्यादिति सर्पवादस्य आचमनत्वेदं तस्मादुपस्पर्शनशब्दस्य मुख्या

र्थपरित्यागो माभूदिति स्पर्शनमात्रं। तदेन तु नरनियमार्थमुत्तरनियमश्चैतदमंत्रिम भावेन च

स्य शार्थयोगं तेन यत्र यत्रोत्तरपदार्थानुष्ठानं तत्र तत्र तद्दर्शनं नियमो। उत्त्वे पुरस्तादर्थवच्च तत्र ग्रहणामनुष्ठाय

मिति॥ सत्यवाग्धनं॥ सत्यवदेनं व्रतमस्येति सत्यवादी भवेत्। अथ ध्यार्थातः श्रावेत्रतोपायनादनः हेख

र्थी वा। यतो व्रतमुपेतमनुष्ठेयमतः सत्यवादी भवेदुक्तकाले। कालश्च प्रयोगकर्मयोगी यतो न हितेर

वकल्पते यच्च स्यादिदमहं ८ सत्यादनृतमुपैमीति अनवकाशस्य शान्नजवदनस्य सर्वशास्त्र निषिद्धत्वा

त्कारिष्यामीति कर्ममुच्चार्येन यरस्य पश्चिमि तमस्तन्तः प्राग्यादृशोहमस्मि वेताट्सोस्मीति वचसो तत्

ष्ठोति यमः स्वयं गम्यते। एवमादि नियम उभयोः यद्यपि त्रिकवचनेन तेषामपि प्रस्थानं तरपत्नी यजमानो

व्रतसम्बन्धो यज्ञामिति व्रताहा शानेन ह्योः स्वं धास्तु परशास्त्रयोः। व्रतार्हत्वाच्च सम्बन्धो जनेन सत्यवदनादि नियम

योग्यतानतद्विव्रतं नततः प्राकर्म्मनियमरूपं भोजनानंतरं नवभोजनमेवं व्रतं तत्स्योभयार्थत्वेपि कृष्णव
श्यंप्रयोजिका। नैवं सत्यवदनस्य शास्त्रादन्यदतो यं नियमो व्रतं तत्तदर्हता चहूयोः क्रियते द्वयोरपि
सत्यवादिता। एवं सर्वत्र नियमेष्वेव वचन उभयोरधिकारः। नचयजमानस्य हस्तां पत्न्या निरस्यर्थमुपल
क्षणपरं ननु। यत्तो हानवाचनादि यजमाने दिष्टं नमित्यफलात् पुनर्व्रतं द्वयोरेव नक्षीरव्रतो भवतु
ति। अत एकाधिकारे यथाभयोरधिकारा यजमानं ततेनवाग्विसर्जनकर्म्मणा पत्न्याऽपि निवृत्तं नंदर्थमि
हितं ननु नाय मपिनियमः पूर्वप्राप्तत्वात्तदुपानयन समकालत्वे तन्नियमतं निगमना सूत्रादत्तारा
नानिवर्त्ये यदि ति। अथाश्रोतप्रायश्चित्तमप्राप्तर्थश्रोतत्वमनेनोच्यते तथासतिस्मार्तश्रोतप्राय
श्चित्त योः समुच्चय लाभः स्यादिति चेत्तदपि न। एवं मेवाधाने प्रापितत्वाद्दन्यजानित्यपत्तो दिष्टतो
द्वार्वाधानवीसपक्षनाप्यदकानिवर्जयेदिति। अथातत्रोभयत्रानिवृत्तिरसत्यस्याभिधीयते। अत्र
तु सत्यप्रवृत्तिः कोविशेष इति चेन्नतुच्यते। निवृत्तिरभावोऽभावोस्यादिका तेन तदतिक्रमो भावरूपो
विपरीतफलजनकः सत्यवादितो च भावात्मिका स्वयं फलोत्पादिका। ननुश्चाधानादनंतरमनृ
भाषणे प्रत्यवायादेरुत्पत्तस्य घमानं प्रायश्चित्तद्वयेन प्रतिबध्यते स्मार्तीयप्रायश्चित्तेन नियमसं
कल्पोत फलं जनिष्यते। तेन नानि यप्रायश्चित्ता भावात्। एकमेवाहि श्रोतं विशेषानुपलब्धेरुभय
द्दोषं नाशयिष्यतीति। नु चाधानेपि निवृत्तिपरं वचनं श्रोतार्थनिबन्धनो सूत्रस्य श्रुतोवसयः सत्यंव ए मः
दत्तो निपुंधुमलकारेण विधानात्सत्यस्य। तस्मादतिरिक्तमुत्तरकर्मसु सत्यविधानमित्युत ११
उत्तरं पत्नति॥ कर्म्माङ्गमुत्तरसत्यवदनं। एवंविहितं त्वात्प्रथमं तरे कर्म्मणि यत्नेवदनं विधीयते
र्म्माङ्गत्वेन तथावाग्यमनादि ननु कर्म्माङ्गत्वे यविशेषः प्रायश्चित्तान्तरेभावात्तेनेत्तत्। नन्दमादर्शपू
र्णमासकर्म्माङ्गमिति किं नोहि दर्शपूर्णमासयोर्यानंतरा कर्म्माणि अंगीकर्म्माणि च प्रधानकर्माणि
तद्वयकर्म्माणि मिल्लशाखान्यैकशाखाकानिवर्त्तिषी सर्वेषां प्रतिकर्म्मपर्यवसायेन तदंगं तेनास्य

विनाशोयस्मिन्यदार्थे तुष्णीमुमानेन तदानास्यविनाशः। किंतु ननस्यदार्थे अनेन स्वदनविनाशेपित
स्यदार्थ्यविनाशप्रायश्चित्तमनुष्ठेयं यथा चक्रदाचिदाग्निर्वैदिकमानुषाकदाविदन्यदिति। आधानिकेनु
नियतं यात्रुवैदीकं तेन पुनर्विधेयमुनरकर्मविषयं वा गखेन गृहक्षारण्योपक्षीवामश्नीयादिति। नायं अनोपाय
निपेनकल्प्यानर्चुं अनोपायनीयव्याख्यानवाशब्दात् यदि तेन विकल्पः स्यात्तदा पुराणे अनोपायनीयं गृहस्थार
ण्यापचीनां वाश्नीयादिति सृजयेत्। अश्नीयाद्धि स्यशनानशनविकल्पदर्शनाच्च। अनाशने स्यशनं नै
यमिकं यदि अनाशने वक्तव्यमभिमतं स्यात्तदा तदरेणापराग्नीगस्वेश्चादित्यासंपश्चान्त् कुर्यात्तत्सा
भोजनतो रसाधनद्रव्यमुक्तं वैकल्पिकमोदमपि चोपत्त। ततश्च नीतरभोजनं कुर्यादिति निस्मानिमूलं यत्र
स्वादुसांपन्नानरणश्च वस्यानि दिस्तुतिस्ततो मराभोजने निवर्तनमेयमागिभोजनं तं। स्पेः फलमूलपुष्प
दूरे णारस्येनीवारश्यामाकाबीमिरोषधिनिगाम्याभिरपक्वाभिः कुर्यादिति ये कल्पितं विधीयते
समनंतरमेव श्रपणविधाना घसायं मनमिदमपि गम्यते। अपावायावारण्यानुषधयोयरद्रूपमि
निसाधनव्यश्रपणान्तोवामाभिन्नाः अपवारण्यपशब्देनात्रापारण्यौ स्यूवंकं दन्वनाधमिधीयते
एवं पूर्वमारण्याशनं विधाय यावारण्यानुषध्यस्नाअश्नीयादिति नाधुनत्रियोयंप स्तमुत्तस्य
सूत्रस्यमिति नाप्नीयमुपन्यस्तवान् वेदः अतएवमध्यानीतरे आरण्याशनं मिनं स्वतंत्रं श्रुतिः प
राम्रष्टाति। नचारण्यमश्नीयादिति तत्र स्यापयंनीतिनायमारण्यपशब्देन स्य प्रायाविश्वयाहा विवर्गह
णद्रव्यसमिक्षुरुत तमपाश्चिपीं धान्यमाषान्निषेधापत्नी हि वसहपनं भवति तदम्यमपारण्योषधि
शब्देन लक्ष्यते मत्सोपकोषधयः रूपसाधानं मसवतोवापं निषेमन्तिपक्वे स्यनत्रासंभवात्
नवेरकश्रुति पर्यालोचनेन हुतशेषमात्रं भक्षयित्वा स्यामव्यं स्वयं हौमश्रुतिपरायवादत्वात्
स्य वा कासंदेहस्येत्सृजन्प्राक्। यत्तु गृहस्था आरण्यविरोधिनाः श्रुतिप्रमाणान याकर्कोचार्यैर्यत्न
लिंलिंगानिर्देशान्त नंभिधाना न व्यवहारितवि विशेषणामवेत तस्मात् भक्षमात्रमिह स्वचोक्रमभाग
नव्यं॥ आहवनीयगृहेहरापयः। रामदपिव्रतं गाणिनंतत्त्वादाहवनीयगृहेदापनं अनमस्यसायमा

हवनीयमग्न्युपस्थापीतत्र पर्यंकादेः ग्राह्यतन्निवारणाय । अथ धः भस्मीनचांतरालकरेशयनीयेस्वपतोधः शब्दुपपद्यते ।
वाकाशेपविरोधेश्याधस्तादिवाहिस्रेयसउपचारइति । श्रेयान्यत्रोपविशन्ति । ततो नीचैर्वेत्कनीयांसुपविशन्ति । स्व
पितिचान्तरा श्रेयानारादित्तो भवेत् । नचाग्निस्थितेनीचतरा भूः स्वभावतो यत्रस्थैरग्न्यउपचर्येरन् । तस्मादा
काशप्रदेशपतनीयस्यस्काहलीकादिव्यवधानेऽधः शयनमुपपद्यते । अतो धः अधोन्तभस्संयुक्तो एकस्यशम्मि
तिफलकचर्म्मेध्यव्यवधानेऽधः शय्येत्यागान्कुर्वीदुपसमीपे अवसर्पकत्रिस्यात्तत्रापि तव्यवधानमभ्युपगतं
तस्मादुपरिस्ताकाशशयनस्यागो ध ।। गार्हपत्यानन्यस्यवा । गृहस्यपृथक्स्यानुबन्धः । सद्योवास्समाने हनि पर्व
सद्योनिपातः समाने हनिवाग्न्यस्थाधानादि कर्त्तव्यं । इदानीं कर्त्तव्यं तेण समानेहनिविदधत्यर्पादिनो यदिन
12 एव कर्त्तव्यमाह । सद्यः प्रधानाहुतीर्जितन्वैव घसघस्वकाशनस्सिरिति विदध्यते । नहितत्रप्रधानाकालः पर्व
तकालस्त्वमंगानामुच्यमानं कथं विदध्यं च एवं च वनतगमनस्यसद्यवदनं चापराणकर्मापवर्गप्राप्तेति तत्राह । प्रातः
प्रारेव हितकर्त्तव्यं सर्वांगप्रधानकर्म्मांगत्वात्तस्मान्माधेसर्वाकामोपकारणकर्तव्यं । अत एवाप पर्वसंवत्स
शनमपि न भवति । न ह्यविहितेष्वग्निषूपविष्टेषु रेवेदनिषिद्धेषु स्थितमिथ्या नरत्वः प्राग्पादसंभवादुतरका
लंवदेवतानामिष्टत्वादोषासंभवादुपवासशब्देस्यवनियमपरत्वादन्येषी नियमानां तत्रानुष्ठानानरेव पूर्वोक्तरे
हतरेव वासः तत्तोभविष्यतीति तयाणोत्रं स्वा अश्नन्तं च मांसमेथुनवर्जनं सूत्रकारेणवाहनी मा. ८ सभे सुनेव
जैयेदिति । कर्म्मयुक्ताहनिविधानाद्यावकर्म्मो हस्योगस्तावदेव नियमइति परिसमाप्तेभवति । तु आचार्यवर्ममपि
तमन्तिमन्त्यसूत्रव्याख्यानं प्रात कर्त्तव्य नइत्यत्र कर्षापकर्षसंदेहप्रधानकालत्वात्योकर्षायमितितत्सुतं
सद्योग्नहणादेवोकर्षस्यासिद्धत्वात् । पर्वैव घः कर्त्तव्यं तामुपन्यस्य सद्यस्कृतमुख्यमानं कथं तो कर्षीनस्यात्
यथ्याधसर्वेसा मुग्नी विधेहि श्वो विश्वान् भोजयेत्सधो वा सामन्ते विधेयेस्य कृते भोजनादि ने विधेये निगम्य राम १२
ततस्माद्दस्यकृते वव्याख्यानं न्याय्यस्ती ।। अग्निहोत्रं हुत्वा ब्राह्मणान्त्यणीत ब्रह्मो शुभ्रमपत्ने शुभ्रवतपनेमहतो
भनस्यपत्नेब्राह्मणान्त्वा वृणी महद्विश्या नरत्विनुर्वोर्त्तते । ननु नानुवर्त्तनीयमेतत् । शयनतियमप्रकाशनात
तरं वृदस्याचिहेतं प्रायेरेवप्राप्तोति नेतत् । सद्योवेनिव्यवधानात् । स पावापरोर्ध्वगरां कुर्यादिति प्राश्नीते

नतरश्रातेसायंततः कालीनोवेतिनदर्पमनुवर्ततेनीयं उदयात्तेनतरंपौर्णमासंतत्र प्रक्रमविधानदेवाग्निहोत्रहवना
ननप्राप्तेरग्निहोत्रं हुत्वेतिदर्शार्थेनत्रैस्यनुदितेनतं नप्रक्रमविधानादेववनेहेमात्मायागप्रिमान्तुयात्मेर्गांमोस
वदन्यादित्यादित्यपूर्तोस्तिच्छपर्वमंत्रे ववचनं नन्तु ननापितंत्रमध्ये होमोमापनदितिनतोनंतरमेव भविष्यति
नेनदतः प्रागपितत्रमध्य एवानुष्ठानात् । अथवापृष्ठादिस्मानेकर्मणात्स्थोनहोमपौर्णमासादिक
मेणाद्यव्यानेमाभूदितिनद्वकालवाचिनाकानिर्दिष्टेन्त नप्रतिपादने। अतएवसायं होमव्याहृतिः श्रा
तर्पहरोनावश्यंकर्जव्यास्मानहिमस्यावश्यककरणीयत्वात्। ब्रह्मचारी वृणीतेनत्विविशेषमेनत्नामानं उत्पा
हतुमकुर्यात् । ब्राह्मणात्त्विजइसनत्वात्किंब्राह्मणमात्रेनेतिविषयेपतिब्रह्मचारिणामिति अतिशय
नत्राब्रत्विष्ठः श्रुतेनयः परिवृढः प्रभुः सब्रह्मचारिणस्मादन्विशयवानपीवबोधयुनोनुवक्तावत्रेविधेनु
तरतुत्विवेदसंयोगस्यसिद्धवच्चेतुक्लेनोपादानात् । वेदैश्वसंमभोत्याध्ययनेनैवयेनहिप्रधनेत्ताविद्याभिधः श्
दरश्रिस्तेनसंयोज्यतेमिव्यज्यमानस्तन्मुखाकाशप्रदेशोपव्यमानोवापठितेः श्रोत्रेणासंयुक्तस्तस्संयु
क्त एव। नवानुपपन्नः संयोगोद्रव्यत्वाच्छब्दस्येषा। नन्वेवत्वनवेदत्रयपवर्गस्यापवोधाचमनाक्तनप्रस
वेस्तत्रणसामर्थ्यवेदत्रयस्याध्येकर्मणपास्येवेतिप्रायश्चित्तान्यसावेवजुहुयादपराधस्यत्रिप्रधुवेदेषुसंभ
वात् । अनादिष्टस्यनत्यतिरेतानसमर्थस्यएवं विधएवनचनीश्चेतुंशक्यते। एतदेवाध्यायव सर्वेषांवे
दत्रयपठनविधानात् । तस्मादनियमप्राप्तसमाख्यानियामकाः । यजुर्वेदशाखाध्यायीपूर्वंतामधीत
पश्चादृग्वेदादि । ततश्चयाजुर्वेदीकं ततानां तत्प्रत्यक्षसरणं पहुर्वेदाध्येत्राकर्तव्यं। अन्यार्पदर्शनं तच भव
ति। सहवैतस्याभविनुमर्हतिसवाब्रह्मलिसामंचितः प्रतिश्रृणुयाद्य एवमेताआहनोवेदयेनहिप्रदासो
याज्यानपच्युतेतानदेशानवयाजुर्वेदिकादन्य संस्कारसंस्कृतोपिरुतोध्ययने योतिव्याहृतीः नत्रा
त्यापनोधीतोवेदः स्यात् । तस्मात्ब्रह्मवेदोक्तमात्राध्ययनाब्रह्मत्वयोग्यता। नन्ववेदान्तरीयमाधिका
रांपं अध्येष्यंतीतिवक्तव्ये। स्वस्वशाखाध्यायी निरपेक्षब्रह्मत्वोपदेशात्। नचत्रिवेदककर्मापराध
प्रायश्चित्तोपदेशएवतुरीयवेदोपदिष्टविनाशेपन्यासेनप्रायश्चित्तमुपदिष्टं। यदिपुरोपवेदोमदिष्टमपि

समुचितं स्यान्नहि ग्नीध्रैककर्म्मणोऽग्निकर्त्तव्यतावाहुल्याद्यरएषबहुत्वसंभावनया तुरीयमपि प्रायश्चित्तमु
पादेयं स्यात्। न त्वाविज्ञातत्वेनोपदेशस्तदर्थस्तस्यैव देशनिशेषनिष्ठत्वेन विज्ञातत्वात्। नदेवस्य विज्ञातं
पत्स्यामीत्यवलम्बनत्वं विनान्यनेन देहस्य कर्म्मणो निविशेषानवगमादृत्ता चेच्च स्वर्गादिसंनभावः वे
दैविशेषणात्। यदि रुजं इति रुग्विद्यादिति तत्तव्यं वैदोपक्रमात्। तेभ्यस्तत्सम्यक्स्वयो वेदा अजायन्त
गेऋग्वेद एवापो यजुर्वरिः सूर्यात्सामवेद इति एतेषामेवावयवेष्वाहतेष्वभिषेकं प्रायश्चित्तं विदध
तो वेदोपरिष्ठकर्मविनाशे मन्त्रसाध्यप्रायश्चित्तमपिगमयति। अपि च रएवमपि यदि भगादिग्नहरणं क्रियेत
नहि तन्मात्रे यजुर्मन्त्रिसाममात्राय पाकरणप्रायश्चित्तमिदं भवेत्तन्नापलरो पादिष्टेन्निकर्त्तव्यतान्यथा
13 भावे तथ्यप्रासरगास्ययजुरूपबाधानुपपदिष्टविनाशाय यजुष्ट इति बाध्यं ऋग्वेद यजुः सिसामानि निगदामेवा
इति तेषां विधेयमङ्गेगणानाश्रित्याप्रकान्तं तत्पात्वेन स्मादृपसंहार पक्वे तत्र तत्त्वमित्यसनमात्र यावि
नरूपादिनिर्दमाहिमन्त्रप्रतानिर्देशकेन स्वरत्रमलक्षणं शानीमेवोपक्षीनात्र भीविधोच्यते। तेन वेद
त्रयेणाकर्त्तव्यत्रसत्वमिति यदुभयं सहतं स्तुसालदृष्टं सन्य नेत्र मिष्टमिति। अपि वास्तिषात्रयाविं
धास्त्वोम्ये स्वरे प्रवर्त्तेत इत्यनिन्त्रयोभिमिनन्वसोमस्य दृश्यन्ती प्रदेशान्तरेपि न व जन्यापि स्वर्गादिमात्रं किं
नु स्वदाएवमेवो भरत्र पतति। तस्माद्यस्यैकाविधानुक्तास्यादत्वेवापि मरयोर्निमित्तविवक्षेतेति। न
हि तन्मात्रं सर्ववेदगतं पठित्वा यजुरादिमात्रे सर्ववेदगतं कश्चिदुक्तमिच्छेत्तिषोऽचूत्वात्। तेन
तस्माद्यस्यैकाविधानुक्तास्यादेकोवेदान्तस्तः स्यादिति नमस्त्वसेषात्रयीविधानएतेत्रयो वेदाः रामः
सोमप्रध्वरे प्रवर्त्तेत इत्यपः। मवश्च सर्ववेद विहितस्यान पंक्तं समाप्त्यपाय्य वस्त्वायाउक्त्वात अतो १२
यजमानपूर्णस्वाध्यायेन वक्ति वेदाध्येता प्रस्वेति। अपवावहृवावहृवान। एकशाखाध्ययमनावबोध
विवारे समर्थ स्यापस्यविधानात्स्वात्रैवं विधोऽप्रसाध्युऽच्यते। तथा वेदेषी श्रुतिः। तदाहुः किं विदं किं
कृदसमन्तापवृणीतेत्य ध्वर्युमित्येके स परिक्रमाणी क्षेत्रज्ञो भवानीतिछन्दोगमित्येके। तथा

हस्यत्रिभिर्यत्नैर्हविर्यज्ञाः संक्रियंत इति कथमिति । कश्चिन्नमेतत्स्यास्विवरणाविनरेखशाविस्य कानि
गमपनितस्मात्कथं चैवं स्यादिति । अपि च एतस्मादेतदपि नोक्तं नैवं विरुध्यवाग्नसेनियादिशा
खीनरे केचिद्दसंविहितः स्यात् नहि यथाध्वर्युशाखाध्येतारमध्वर्युशाखायामासमनुवदंति यथा
वा सामध्येतारं सामगानीहेतत्पास्यास सर्वमुपन्यसनिनान । यथमध्वर्युपन्यसेन । अथर्ववेदाध्येतार
मध्ये कदतिनचोपन्यस्तेन ववह्वेचग्रहणेन गृहीत्वाविविपवस्तपक्षेपः । न चाहि वेदाधिधानादृक्कचो
वेदस्तस्य योगोदध्येतापिवेदः कथमिति चेत् । एतत्स्यामिववरणाविनरेवेराविलिवेदस्य हरणान्नय
दिशेग्मात्रं विवक्षितं स्यात् । हि एतत्स्यामिववरणो यजुः सामनी इति प्रयोगान् न च एवं वाध्वर्युशब्देन युज्या
त् । सहि अथर्ववेदाध्वकीनयपुनुर्वाचकः । यथा जरत्कारवी वहुत्वं विशेषणेनाविवक्षितं स्यात्
नहि शाखीनरीयं पक्षद्वयं यजुः समूह साम समूह विषयं निराकृतं व्यतथोपन्यस्तं नामंस
नताध्वर्युशब्दः । तस्माद्यजमानशाखाध्येतावल्लत्वकर्तव्यमिति स्थितिः । अतिशयश्वयोध्येता
सब्रह्मापूर्वार्थविसब्रह्मान्ये विचारयति एवं गुणयोगाद्वृसब्रह्मसाछ्व इति । भूपत्त स्यादिति नि
गदपविमेनपाठध्वरशाखान्तरीयत्वात् । भूपनद्स्यादिनदेवता सवीधनमानुष्यस्य वरणा
त् । तेन तस्मिन्नेनाउारोप्यते । सव विशेषणरूपत्वादिशेष्यं नामगोत्रावछिन्नमेतत्संबंध
योग्यं संबोधनीनमपेक्षति । तेन तस्त्सर्वसंबुध्यपेक्षानदिशेषणत्वेन भूपतद्स्यादिसंबं धनीयं
वृतो जेयम्य हं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्भूर्भुवः स्वादेवसवितरेतत्वावृणीम
हे वृहत्पतिर्ब्रह्मा सानदहमनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्या गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्ये जगत्यनुष्टुभेनुष्टु

14

श्व्रजोपनायप्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्ब्रह्मा हं देवानां। मनुष्याणामिति। वरणेसं
वोधनानां स्विष्टकृदुपादाने एतत्सिद्धमन्त्रावगमपत्ति। नचात्मनेनापरिग्रहेणभूपसंख्यं स्यात्त्वप्रसंज
येविहायान्यहरणेपकरणापत्तिरिति सामर्थ्यान्तार्वः ग्रासस्तदर्थं वृत्तोजपत्नीति। अथवाप्यत्र
ग्रायश्चित्तप्राप्तौ होमोऽश्वेनतत्तत्त्वात्तूरणाभावस्तत्रजपोमाभूदिति वृत्तनन्तहरणे निगदपठितस्यज
पः। वाचस्पतेयज्ञं गोपायस्वाहा। उक्तापिब्रह्मा। आह वाचस्पतेयज्ञं गोपायेति। अन्वेषणरूपत्वा
दुभैरुभयोर्ब्रह्मणः पाठविशेषादिनिकरणाच्चवधानान्तो विन्यस्तं नमन्त्रं जपस्योपांशुधर्मकत्वा
वधिपरिज्ञानमन्यथानस्यात्। नचब्रह्मणः पदार्थनिरूपणेविनावचनं संबंधस्यानन्वेतत्
त्वमित्येनछत्रेनुपदार्थोपरिस्यजेत्। नवकृत्विशेषवाचकशब्दं वधाश्रियस्तपरित्याज्य
येत्। नववास्यनिरूपस्यब्रह्मणः स्वयंसंबोधनानुपपत्तिस्याजपत्ति। तथासतिजपमन्त्रं न
पादुष्टत्वात्त्यागः स्यात्। आत्मानं सविरूपं संबोध्यएतं मद्रूपत्वावृणोतेकिं त्वस्यणं बृहस्पतिं
ब्रह्माणं यथात्रात्मनः संबोधनमध्यस्वरूपेणाभेदात्वविरुध्यतएवमत्रापि। अथयुतत्र देवेति
तरंसंविनासंबोध्यते। तस्य चनिवेद्यतेत्वाद् बृहतः पतिर्ब्रह्माणं वृणतइतिसोऽत्रब्रह्मणाप्यर्थ
तेयज्ञं गोपायेति सर्वमनवद्यं जपशेषत्वाहुर्यस्तस्य स्यग्रहणं तिः स्पष्टवेतत्कोण्वानां कानिदि एम
शात्। तथाचश्रुतिः। देवसनिवतरिस्य त्वेवाचस्पतेयज्ञं गोपायस्वाहेति चयवायकर्कर्ण १८
। वादिर्यर्षकालमात्रेकार्यं नसमानकर्तृकत्वेविरोधादितिमदपुजंउक्तमुक्तमाविरोधाभावाद्धिना
वाधकं व्याकरणस्मृतिसंकोचप्रसंगात्तस्माद्ब्रह्मैवाह। अपरेणाहवनीयदक्षिणातिक्रम

नि उन रउपगारो य सदृशं तिविना नोन रनो भन्ला हृन स्वर्गी नराग मनं गार्हपत्याहवनी यो न्व यक्ष्यारिति निषिद्धं हृच्छिण
स्तेन मल यजमान मोरा सने द्भ्यम्बरपमासना पदृश्यिणतोगं तयुं नेनाहवनीयं पूर्वेणातिमणतः श्रा सं विकल्प्य नेअपरे
णाचा धा पूर्वेण प सैव सैव पदु ज्ञस्या प्युतेम न हमन मार्गेण मध्ये उ ह्छत्वा प्राग्नीत्र हरणं विहित प्रतिषिद्धं स्तो
नोभ यथा शृंगं ते न ते पूर्वेण पारिहरेतत्पूर्वेणाहेके परिहरन्तीति नवमि यो गतो नं नराग मनं परार्थरूपमापन्न
मित्युक्तं। प्रत्यवायमात्यध्विनात्त परेषणा स्वीततराग मनेनाद्यो ये नेति। अत्र के चित्तु नरतउ पवारव न्वारा हवनीय
स्योत्तर तो वरणमित्युक्तं नि र्देनितान स्योत्तरं त्वं पारिस्यजानेनेनस वे माहवनी यस्योत्तर तउ पचारिलयं भवेत्।
वेदिमध्ये यजमाने नोपविष्टे नहृष्टि णागेन हमरतउपविष्टो य दाग्निमनेन स्ता त दाविनाम स्या न रत ः जनत स
मेज संस्यात्। तन्निवृतत्वो भृत त्रो नेगता सुरीक्षणीयादिष्वव्वा धानेष्टिष्वनव व नितिवरणं। प्राग्
गिक त्वासोमे सोमार्थे नैवान स्कल्पनरान स्वर्थ त्वान स्यसोमे वा वक्ष्यं भाविनश्च वचन प्रापितत्वादन्येन
द्वन्द्वणो नइति। आधानेय पृषिना हन्य वचनं। न चापि प्राशने चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्तीति क्षत्रिम ह
णा हन्युरणम वश्य पूर्व निर्दृ तं मन्वेष्यं। अत्र नक्षत्र विकर्मा गोने वकुर्या प्रकारयेदिति। ऋत्विग्युपदे
श्रोवरणाधीनस्तेना वश्यमाधानारंभेस्तिवरणं। आधानशब्द पत्तस्या धनवाक्यत्वादि ध्वर्यु ल
भ्यपिजस्या वगम्यते नेनैवात्राप्यान स्कनि रितिननत्रापिवरणं। सप्तमी प्रथमा र्था बभ्रस्यपी जातोदसि
णाश्वो हाश्विणस्या मनिक्रमनी स्यर्षः। अहेर्बुध्निय षष्ठ्यो दन्न स्ति धान्य स्य सदने सीद योस्म स्याक
वरन उन्ति प्रसल सदन मोस्यते। अहेर्बुध्नि षष्ठ इत्यादि मंत्रे णा ब्रलस रमं त्वणा मम काश्रा सनं विलो
कसनि तर धिष्ठाः पुत्रो हिः सबो प्रन रक्ष स्तेन्ना पो मुस्पर्शनं जनउच्छा ने म स्पत्रा धीमे। नेन रक्षो लिं

गंधपुष्पितथापि नाहिरक्ष्यः॥ ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति निरस्तः परावसुरिति यदि ब्रह्मा इति तृणनिरसनविधानादा
सनं सर्वमासनं स्यात्। यद्यस्मिन्नेवायं विशेषस्यान्नहि एवं विधानं स्यात् सिद्धवृक्षपादानंभ्राहिंगमयति। नच
धिकं तत्वेन ब्रह्मसंबंधस्य तानत्वात् सदनादित्येव वक्तव्यं स्यात्। एवं तर्हि तस्मात्तृनिवक्तव्यं। यद् ब्रह्मसद
नादित्युच्यते तत्र पश्यति सदनं सर्वत्रैवं देशकमेव धर्म्मकं भवेत् त्रैव। तस्मान्निरस्तः परावसुरिति तृण
न तृणं प्रक्षिपति। परावसुर्नामासुरः सन्ध्वेनासुरेभ्यभानमभिचारस्तस्मिन्नस्य पापमुपस्पृशेः। यत्तु कर्कमिश्रे
रभिचारमन्नभिसंधातुर्मन्त्रोच्चारणाद्दुःस्पर्शनाभावादित्युक्तं तन्न तत्र फलरूपमत्रमुक्तेति कर्मणः स्पृ
ष्टत्वात्। मंत्रोच्चारणं विना मन्त्रः कर्मणा त्रिसमारंभणानुवादित्वात् तेन कर्मतत्वेन न्यवक्तव्यं। जपादिमके
गेष्वभिचारेभिध्यानमानसं कर्म्मोस्तेव नेनवैकर्मानुवृत्तिरेव कर्त्तव्या न मंत्रग्रहणं। अभिचारेणे ना
नर्थप्रसंजनमभिचारः। एवं मंत्रोच्चारणादवित्तनाम्नेवस्यैवनहि यं च वयं द्विष्मः सन नो निर्भक्त इत्युच्यमा
नेद्विषतो नर्थप्रसंजनमनुक्तं स्यात्। यत्तु सूत्रकारेण क्वचिद्विशेषाभिधानात्तत्रैनाभिचार इत्युच्यते
कर्कादिभिर्यथामुष्येति दिष्टचलदेभिवरन्निति तत्र विशेषतोभिवरन्निति विशेषमस्तुष्यशब्दस्य तत्वा
न्नः प्रयोगात्। यदा द्वेष्यविशेषमभिवरेत्तदा वस्यनाम प्राक्षिपेत्सामान्येन द्वेष्यमात्राभिचारे शक्त्वा
देवनाममनिर्देशाभावः। तेन विशेषाभिचारे संभवात्सूत्रकारेणाप्युक्तं। मुष्यनिद्विषद्वद्व इति॥
इदमहं वृहतेः सदसो सौदामि प्रसूतो देवेन सवितुना तद्ग्गयेभ्रवीतिन एपवेन्तश्चप्रिव्या इति। ब्रह्म
आ व आहवनीयमभिमुख उपविशति। अनेन मंत्रेण आहवनीयसंमुखो ब्रह्मसदन उपविशति। पुनर्ब्र
ह्मसदनग्रहणं तत्रैवाहवनीयाभिमुखो नरपचक्रेनकश्चित् पुनिरहस्यनिरधिकारे प्रवर्त्तमाना यथा।

एम
१५

15

न्याहीनां निवेदयन्ति तथा पूर्वेत्राधिकारस्वामिनो यज्ञरक्षणं ततो तन्न प्रत्यवेक्षणरूपं स्वयं कुर्वाणो
न निर्वर्त्यते। यथेहाग्नी मा वार्यः शीलादौ प्रवर्त्तमानः श्रेष्ठं तत्र स्वं भवं न कुर्वन्ति त्विक्च सामान्य
नि। वाग्यत आनुयाजप्रसवात्। अनुयाजार्थं प्रसवोऽनुज्ञा प्रतिषिद्धमिति ततः शाकुमयोह्यायाधानादू आ
शुष्मादि त्यत्रेनान्वेषणीयं श्रुत्यनुरोधात्। ब्रह्मन्यस्यास्वामी त्येन स्मादूचे सर इति। यद्यपि वि
धौ स्याद् हि प्रतिषेधेति वचसो वक्तव्यं स्मात्। सर्वैवाच्यं यमु एव स्यादित्यत्र पूर्वावधानि तद्गुणा तन्न
द्वेन ब्रह्मेति नाम परामर्शान्नस्त्र ब्रह्मा वाग्यमः स्यादित्यत्र केचिदाहुः प्रभृतिब्रह्माभिधान संबंधस्तदार
भ्य वाग्यमो भवत्यविशेषात्। भागपरिहरणादिवा। वाशब्दो वधारणे भागपरिहरणादेव वा कु
तः क्रमस्य नियामकत्वात्। पाठक्रमो ह्यत्रास्ति नियामकः अथास्मिन्ब्रह्मभागं पर्यहरं नीति भागपरिहार
मुक्ता तस्मात् पूर्व्वस्मिन्ब्रह्मभागे पर्याहरन्तीत्यपसंहृत्य केवा यमद्रूत्य च्यते नेन पाठक्रमो वगम्यमानः
क्रमेण प्रहाण्यावगमयत् क्रमविशिष्टानेव बुधावादधाति तेन भागपरिहरणादेव। अन्ये स्तद
वधि विशिष्टस्तत्र च्छेन परामृश्यते। यत्तु भागपरिहारः प्राशित्र परिहारो स्तु सोऽपि भागशब्देनाभि
धीयते। सत्यं भागं प्रतिविशन्त आत्रेयं प्राशित्रमिति। सत्यमस्ति। उभयत्र संभवे एतत्पक्षपरि
ग्रहे को गुण इति चेत्। अस्ति श्रुत्यन्तरानुग्रहो लाभः। यमनं हि क्रियमाणं दोषकाले विद्यमानं
दोषे मार्ष्टि कालौ। तद्दोषे लाभफल निष्पत्तौ दोषाभावे कम पत्ते ज्यात्। न वाग्यमं फलं केनापि प्रति
बंधुं शक्यते। कारणप्रतिबंधादेव हि फलप्रतिबंधो भवति। फलविनाशोऽपि यकारणान्तरप्रयुक्त
भवति नाशये च्चैव तत् फलमपि। अत्र विहरन्ति वाचने यत्नं क्षिप्त एवं नियमः स्ये यत्न स्य पाकयाति

पक्षेऽप्यावरणीनीडाभस्त्रयोगाकल्परूपेण पक्षस्य हि सोऽन्यथमानावर्तमावाग्रमेनप्रतिवद्धुं शक्य
तेन स्मान्मात्रिक्रहरणं भागपरिहरस्तद्वारीति। उच्यते। स्त्रीणां संधानमेतेन क्रियते सिद्धमे
वतन्न। तथापि शक्यमेतच्छिन्नं छिद्यमानमस्त तनु। संधानं हि वियुक्तयोर्भागयोः संयमः सन वियु
ज्यमानयोः स्वियुक्तयोर्वा कर्तुं शक्यते अतः स्त्रीभस्त्रेण वियुक्तावयवस्य पक्षस्य द्वितीयभाग
परिहारकालप्राप्तता। अपि वड्डाभस्त्रेणानष्टा विच्छिद्यते। पक्षो भस्त्रेणापि नद्वामोनेन वि
च्छिद्यमानिवर्धावकव्यः न चैतेन विच्छेदे क्रियमाणे संधानं क्रियत इति वक्तुं युक्तं स्यात्। तस्म
सिद्धभागपरिहरणाद्येव आवृत्तावपष्कारस्तु। अवपक्षकरणं तिपर्युदासोपसवपक्ष
रणं सा दुष्प्रमिति कर्तव्यतया स्तुतावत्रवीति त्याग्रं कृत्य तपःपौर्णमासधर्म्मोऽस्त्वन्यतिदेशः
तएवं तर्हि तदेव प्रसक्तं वसिद्धे स्तुत्यंशो शब्दान्तमत्र निवृत्ता वा तेनेवा चच्छिद्यते। नायोत्रानि
त नेनतन हि दर्शपूर्णमासधर्म्मा नेयात्र सन्व गृहणमावार्यस्याभिप्रेतं यथाभिप्रेतं स्या
त दर्शनप्रसक्तं विमिष्ठिगृहणं प्रसक्तिस्वादतिदेशानुत्पत्तिः तत्प्रौर्णमासवदन्धदसद्दूस
ति देशस्य स्वयं दर्शितत्वात्। तस्मात्सत्वमुपदेशात्माप्यमाणं जुहोतिषु पक्षमाहुतिविका राम
रेषु वनमाप्तातीः स्रवपष्करासु गृहणं। तत्राग्निहोत्रे एकविंशतिद्रव्यमोन्मानिवद्धानप्रसक्तान्या १६
त्र्यप्रयतनेन। तेन तत्र वार्हिर्न तसाविज्ञा हुतिषु तत्रातन्मन्त्रासु चतुर्गृहीत्याहुतिषु प्रसक्तो भवेत्
अवृत्तो वरणीयो वृत्तस्य द्विपर्व पूर्णादिकुमान्। कल्पतन्तु। आहृतानि क्रियमाणत्रैणानमन्त्रमम्रो
गेणा। नवेतन्यैवावृत्तेनतिमन्त्रेप्रासेतु पहर न्यग्जुरिति मन्त्रे प्रतिषेधाद्धूवनिकीनि दमिरावृत्त

ब्दार्थनिर्वचनपरत्वादस्य। अन्यथा तत्स्तोममेवेत्यतिरिक्तं स्यात्। व्याख्याने हि पर्यायपर्यायैकत्वमपि
न पुनरुक्तं। अन्यथा मृहग्धीरेत्युत्तरस्य जुहोतीति आवृत्तवद्वा तासममंत्रककर्मणि मंत्रव्यावृत्त्यर्थं।
अथ न तु मंत्रमित्युक्तनिर्वृत्तिरिह आश्वयमशिराधः श्रुतिरिह दर्यानमितः पुरुषः कर्काचार्योऽत्रास्य
ति। अथ वाचार्येणाभिप्रायविशेषविशेषणानभिधानादिदमनुज्ञातं भवति। येन तत् ऽउरवाकृत्य। नं
कुर्यादिति वृद्धावृत्ते च द्वार्थं तत्स्तोममर्थमाहुन च भिन्नसंधानकर्मणोः प्रसक्तिविसक्तिभावोऽये
न्नानिर्देशो मंत्रहीनं प्राप्नुयेतां तस्मादाहरत्याकरोत्यावृत्तापवनीस्यत्र तत्स्तोमपवनीस्वर्थः
नेनामंत्रकेवरणादिस्तु होति शुक्रनेयं॥ अत्र वाक्रमोपायनं। अतः स्रुवप्रभृति जदुरुमर्थमानूनि
मुत्वार्यनितेनाग प्रधानोपकारसत्त्ववदुनस्यापकारणुक्तस्तद्भज आरभ्यं तेनोत्तरार्भकं प्रनो
पायनमन्त्रवाकृतेव्यं॥ व्याहृत्यैव स्वयमेव तेजापूत। व्याहृत्यैतिनत्यापयते। किमिदं व्याहरणं। वै
धं लौकिकं कापरि लौकिकं वाग्यमभंगकरं विवक्षितं स्यान्न हि सूत्राभ्यां व्यवधानं करिष्य
त्। तेना व्याहरणं न तेन तत्र मंत्रादेः कर्म्मार्थत्वावेस्त्वयं मंत्रेजपेदिसर्थः। नैतत्। श्रुत्यर्थ
सूत्रणात्। श्रुत्यर्थो हि सूत्र्यते। आचार्येण न केवलं सर्ववाचंयम एव स्यादिति वाग्यमं वि
धायश्रावयति। समयदिपुराणमानुषी वा चं व्याहरेत् तमेवै स्वयं वा यजुर्वा जपेदिति। सर्व
वात्र प्रत्यभिज्ञायते। साधारणवैल्लवमंत्रशब्दप्रयोगात्पुराणमानुषीवद्वाविवुधव्याहरण
प्रायश्चित्तपरोऽयं इदमहो विचार्यते। मानुषशब्दायंवैदिकव्यतिरिक्ते संस्कृतेपीवर्ततेऽत
कृतमरणवकिज्जावस्रतिमातिवैदिकव्यतिरिक्तौ लौकिकः। कुतः। अभियुक्तस्मरणात्। ३२

17

विचारे निरुक्तमपि युक्तमेव व्याकरणाद्धि विप्रतिपन्नत्वात्प्रत्यर्यते । यतो यच्छब्दानुशासनमित्यत्राक्तौ साधुत्वं
वैदिकानां लौकिकानां चेति निबन्धनूकरणं मितेन न्यायेन । व्याकरणेनानुशासिता अपि लौकिकाः शब्दाः व्य-
स्थापिताः सन्ति मन्त्रे वैदिकव्यतिरिक्तः संस्कृतशब्दोऽपि लौकिकः अतो वाग्यमेन संस्कृतेनापि न वक्तव्य-
मिति प्राप्तमेव प्राकृतस्यैव वैदिको विहितेन खेन प्राप्यन्ते न समर्थिकः अवधार्य स्वतन्त्रेण मन्त्रः क्वचि-
द्धीयते । ननु विशेषणं तु स्यान्नार्यं मानुषीमिति यन्त्र संस्कृतशब्दानां भाषणं भ्रंशनिवारिणं । ननु लौ-
किकभाषाभिर्व्यवहितेभाषणं म्लेच्छाः अतो संस्कृतशब्दोऽपि लौकिको नाभिधीयते । अपि च । दीक्षितस्य परि-
फलवदनुमतं न च विचक्षणमिति स्थितिं न विशिष्टं वृक्षणं लोकेभ्यो भ्यर्हितं संस्कृतमिति यावत्
तावद्वक्तव्यमित्युक्त्वा न मानुषीं प्रसज्जामित्याह । तेन लौकिकवाक्यानां मानुषीशब्द इत्यवसीयते
यच्च स्तुत्या भाष्यव्यवधानं जपस्य मन्त्रव्याहरणी गच्छेत्कारणमुक्तं तदयुक्तं । यजमानकर्तृके मन्त्रूह-
पूहवत्सु करणं व्रतग्रहणं मन्त्रपाठस्य च यजमानस्याव्यवधानं स्यात् । अथ षट्त्रिंशत्स्थानावरणादिकं
यद्व्रतादिभक्ष्यमेव सन्निधाय तु मन्त्रेण चार्थविशेषणाभ्यासावसरयोगपत्येन न भेदव्यवसरेणाउभयमुक्तं
न चैवरेणमेव केवलमावृत्ता किं त्वासनादिप्रयत्नेतरकालमुक्तं । अध्वर्युगम्यां । व्याहृत्यैव स-
वे मन्त्रं जपेत् । नियमकारिणाः स्तम्भावेऽपि प्रकरणमन्त्रनियामकं न च वक्तव्यमुक्तं वेद्या नोऽप्रक- यमः
रणे संबन्धकेऽनन्तरप्रकरणमन्त्राः पदार्थविशेषेर संबध्यात्मनो न प्रकरणानियामक इति १७
वाच्यं विशिष्टपदार्थसंबन्धं प्रकरणीतरस्यानामविशिष्टं । येन मन्त्रस्यवो न मेधित स्यापुरो-
गृहीतस्य प्रकरणेन परिग्रहस्तु निर्दोषाधिकं तस्मात्प्रकरणोक्तस्यैव जपः । वषट्कृत्य यजमानोऽपि जपेत्

तस्यापि स्वप्रकरणेनुत्पन्नत्वाच्छ्रगात्वेन प्रगणपयनं देवताकर्तृपत्वं नाकस्यैव यजमानो अस्तु सप्तहृषीणा ऽतु
नतीयत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेस्याप्यणां पतिप्रणीताः प्रसूतिः यत्राध्वर्युः प्रणीतार्थं प्रसंचप्रा
र्थ्यते। तदीप्रसादयज्ञमित्यादिना प्रनुतीप्रयन्त्वेन तु। नुमितस्त्रीकारद्रूहत्वारंगीत्रीयतेम्पाप्रणाय्यते
नावनाप्रसवस्यासिद्धत्वात्सर्वस्य जयोपपुतत्वेनापोप्पुनानचीपाप्पुष्मास्य धर्मविमोः संधिसंभवस्त
स्माद्यजमानं च धेहीत्येतदं नं पृथक्करणं मुत्का पश्चादां प्रगणयेत्यत्रैः यत्पपित्वाणप्य धर्मैकवचनं
व्रलपरमिति सर्वत्राविशिष्टत्वान्नोत्थने यत्त पदं देवतापदं यजमानपदं वो ह्यते। अर्थाभिधान
त्वाद्र्थस्य विकृतौ विपर्यस्तत्वात्। यत्त पदं तावदभिनिद्दिष्टं वाजिनोः देवतापदं चैकदेवताद्दिवत
मीः यजमानपदं च द्विं यजमानके बहुयजमानके च नेतत्। यत्त शब्दो यमुपवारतो यत्त साधनेजस्ले
प्रयुक्तस्तथा च श्रुतिः यज्ञो वा आपो यज्ञमेवैतत्प्रयमेनकर्मणाभिपद्यन्त इति चैकं वाहिवैदिकत्वा
पृत्तद्रूपेनस्परत्वान्नोहः। न व देवतापदमपृष्टहनीयं। अंगप्रधानदेवताविषयत्वादंगप्रधानरूपे
णहि प्रणयनं प्रयोजनं। तस्याभयेनाध्वनिवर्तनीयत्वं तनु ज इति। हेत्रध्वर्य्वादिभिरतास्यापि
रथंगप्रधानविषयिणी विधुतैवैकप्रधानदेवते पृप्रजापतौ द्यावांगदेवताभूयस्त्वात् द्विष
यत्वादविपरिणामः। यजमानो यजमानाः। यजमानो यजमानान्॥ एवमामंत्रितं तु कारणए
वमित्यनिरेशेकं क्रियमाणाग्निमाभिधायको धानुलोपमध्यमपुरुषैकवचनी तत्प्रयोगो निर्दि
श्यते। आमंत्रितमिति नामंत्रणं प्रदेशीनरेध्वर्यो वा हम्मस्मिन्नयतमादिषीष्टकास्पेदं शेनानुत्ता
विधानं स्यात्। किंतु सामर्थ्यात्स्यापि विधीयते। तेन हविः प्रोक्षणादि सामिधेन्युविवक्षांतमनुत्ताप

नापनायामंत्रणं कर्तव्यमिति विधीयते। प्रस्तरः स्रुवः प्रोक्षिष्यामि पूर्वं परिगृह्यं परिगृह्णीष्यामि सामि
धेनीरनुवक्ष्यामीति परं यद्दिदमप्यनुज्ञानं नमस्कारेणांगीकारः घोनकेन शुर्क कर्तव्यं। प्रोक्ष
यत्तयिति हविषि। हविर्निर्मितं नयत्राज्ञामंत्रणं नेदं। प्रोक्षस्य यत्तमित्येव मध्यनुजानीयात्। इध्मा
बर्हिषोश्च। इध्मप्रोक्षणानिमित्तं बर्हिः प्रोक्षणानिमित्तं वामंत्रितः प्रोक्षयत्तमित्येव प्रयोग
नत्वयमविभागेप्यर्थाधिकाद् एनाहेतापवर्गं किमिति नमस्कर्तव्यं किंच चातिरिक्तः हतः उच्यते। इ
ध्विरिध्माबर्हिषि व्यक्ते हविः शब्दाविभक्तिविपर्ययसुक्तो नस्यानन्तर्स्व बहुत्व द्विसैक विषमिरध
ये युमदनुरोधे नवचनस्यानन्तर्भेद्विसेकवचनं सर्वत्र नियम्यते। गृहस्यमेपरागृह्णण
बुद्धिः पुगावीदेवाः सदनानि संलस्यां बर्हिः प्रथमतः साधं नयेहि। लोम्पवेदिव्युत्ति
वेदिपरिग्रहणं। वेदिं परिग्रहणं हेतं अभ्युज्ञेत्तासमानं निगदपाठेनाभ्यनुजानीयात्। अत्र
दर्वत्र वरुणप्रघासेसौत्रामण्यामध्वर्यु विनेननन्परवचनं वेदिपरं बोहनीय। सत्रेच यजमा
मानर पवहनायत्तस्य पात्रस्वेनाध्वर्यु गृहस्यानिपरिग्रहणेहो। न वेदिसंबन्धयोः लेपघ पी
पीदिश्याद्ध्योस्तीहि देवतावर्चयन्तं युवापरिग्रहणेहातं प्रोक्षणयत्तमिति। उप्रोक्षत। देवास
दनानि सत्रारदवाः पितरः इति मह पितृयज्ञे। नन्वेव देवतावर्चयत्वमित्यत्र देवतापदम
पट्हनीयं। नेननतः। देवताशब्दापि स्वामिपर्यायः। नच हविः संबन्धानिति त्वगामपि संभावनेन
समवेतापयामितिरोस्यते॥ प्रजापतेस्तु हयत्तमिति सामीधेनीरनुवक्ष्यन सामिधेनिरनु
वक्ष्यन् होतारमामंत्रयन्तमनेनाप्यनुजानीत। नेचामीषां स्वर्णरवायामंत्रेमध्येपाठोयेनन

रा म
१८

18

आयुक्तः स्यनेन शेपः प्रायो मे निकृरणावच्छिन्नानामपि न स्यादेवमभावनिप्रयोगे प्रायः आह दे
वताचतुर्थ्यस्तमिति सर्वत्रानुषजतीति देवतावृद्धिमत्त्वमित्यादि सर्वेषु जयमन्त्रेष्वनुषंगं कुर्यान्
निराकांक्षत्वेन प्रायुक्तरिति वचनभिन्नस्य तत्त्वावेक्षणाप्रतीक्ष सूत्रति प्रायश्चित्तं प्रतीक्षते। प्रायशि
त्ते मध्वर्युणा प्रश्नीमाशंसन्ते प्रतिः कर्म्मप्रवचनीयः नक्षत्रे प्रायश्चित्तं लक्ष्यपित्वे सति
ते न देवं हि लक्षणीमदृष्टार्थं केवलं स्यात्। प्रायश्चित्ते स्येष्ट न मत्वेन कर्म्मणो हि नीयाच्चेयमदृ
दृष्टप्रायश्चित्तसंस्कारो भवेत्। न च प्रशब्दातिरेकः अनेकार्थत्वेन पूर्वपूरत्वात्। अप्यार्थ
वादाच्छन्नसामर्थ्याच्च वपुः संस्कारः अर्थवादस्तस्याप्रसिद्धो। निर्दिष्टे इति इष्टरोनानित्यार्थे
संस्कारत्वाभावेन स्यादाप्रसिद्धारात्मन्त्रे बहुः श्लेषा ध्यानादुभयथापि प्रायश्चित्तार्थत्वासति
प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णाती प्रतिगृह्णातीति प्रतिगृह्णामि नहु पलाप्सिन
यजुरपि तेषामनेन प्रतिगृह्णाम्यनेन देवस्यत्वेति प्रतिग्रहः प्रसिद्धत्वात् कार्यो दक्षिणपाणि
ना। शिष्यावाशत्स्यजे श्चापि नात्र मन्त्राभिधानतः। बाहुभ्यामपि हस्ताभ्यां। ननु नानगृह्णामीति स
मे। स्याद्दानेनेन तत्रापि करणं स्यादुभावपि। न वाच्यं बाधिकान्न च मुष्टिश्चतुः शब्दितिस्त
था। न पत्रवापकेन छन्दोदोषस्वीयहस्तयोः। मन्त्रालीयनिषेधेन न तदीयपारेण नवु न। शब्दादि
वचनात्तेन च द्वयोः करणं ज्ञास्यकुर्याद्दृष्टपन बाधकाभावे भवेदुभयसाध्यता। न न मार्गवबाहुभ्यां
न स्यवेक्ष्येपि। आलोयासामाददृशानोमुज्यनेन्द्रपवारनः। वक्तुं यदेक एकस्मान्नस्वाभ्यां
नोपपद्यते। उभाभ्यामन एवं च सस्या सर्वत्रापि प्रतिमहः सव्येतरत्वनिर्लोगेन स्याद्वमेवाप्यनपुनः नत्वेवं मधुपर्के

19

पिएकृ एवप्रसक्तो। सव्ये पाणौ वचनं नन्वाप्यस्तिनन्तर्धानः प्रत्ययित्तानमत्रास्तिप्राशित्वा अथिनकर्म
णः। तेनोभयत्रस्थितस्यास्य व्यकरणमुच्यते। एषपि न्याय्यत्वेति साद्यन्ययोस्यवादः॥८॥ र्षिवेचुसं से
स्थितामिंवीं।॥ विप्रशोधर्यउत्तरविनिर्हृत्य नून नामस्तन आसादयेनु एषपि न्याय्यत्वमनेन। पुनरादायदेव स्वस्ति
न्युनामिकांगुष्ठाभ्यामग्नेष्टानिप्राश्यानितरेतरभुपस्पृशन्नवेन्तु। पवित्रमग्निपयसनेन रंधाशिवं प्राश
नेपस्येमिधास्यति। इयेयस्पार्वेदिनि। अस्मिन्नवसुरेवाकर्जेष्य इस्य पिसामर्थ्या इहुधीयते। यदिनविधी
येतन्न हिमास्वभावादेवस्तुष्टानाभावेइत्थानुन्मनो चेच्छन्दरवप्रयोगएवकन स्यात्। यदास्मिन्न्नसने
कुर्यान्नदादेवस्यत्वेनिपुनरादानंस्यात्वा अनामिकांगुष्ठाभ्यां पुनर्ग्रहणं। पात्रेणासहादानं प्राश
त्रिसांनराव्यवधानेन प्राशनविधानदा। नामिकांगुष्ठग्रहणप्रयत्नेनावनस्यावदानंविधी
यते। नवमंत्रे ह्लिनोयेपठितं देवनस्यत्वेनितान सामान्यं देवस्यत्वेतिग्नाश्चुं न स्पृष्टसाकीस्यत्वा
दादानंविधानाददस्य धाहारः। अथवा कारेवक्तृत्वविधानानन्मात्रान्तर्भूतेदं देवस
त्वेनिगेयं। प्राशनेमपेन्द्रस्याज्ञहविषः परंदत्तेः स्पर्शनं वा रयेव द्रविषः। निदधाति वा॥८॥ स्पृष्ट्वा
नैतत्स्यतंत्रं रचनीयं अन्नप्राशनाभावे पुनरस्पर्शनाभावेऽग्निहृतमेवास्ति विकल्पार्थमिति चेन्न
नविनाप्यनेन सिद्धत्वात् इदमेवचतुर्थ्यन्तमित्तसूत्रं पक्षित्त चेच्छन्दविषयपरं व्याख्यास्यामः
नैतन्नु। प्राशनविकल्पो स्यनेनन सिध्यति निनुनिधानं सामर्थ्या न्निधानमपि प्राप्नोतिनाहि
हस्तगृहीतेन कर्तुं शक्यते। सत्यं। प्राप्नोति ना॥८॥ सरिश्येतदर्भमवश्यारंभणी १९
यं। नचादानपरिच्छेदो पायेन दवनेधानि हिंसयात्। तत्रवदानं स्य ष्टमिदृच्छार्थनाप्यप्राप्तं।

अनीयमपूर्वः। अ॰ सदेशेषमंत्रवत्सु निधानं नकुर्यात्। नान्यदृष्टार्थमपि उनरन्नप्राशनेनैवेपुनराद
नादिकुर्यादित्यपूर्वः। कैश्चिद् दृष्टार्थत्वात् पृथिव्यां लेपा पेकमेवस्थलत्रमाश्रित्य तत्र प्राश्नन्पक्षस्य एव
सादनमिच्छन्ति। तस्यैव विषेपंपरन्निधानिवा॰ सदेशाउनिवर्ण्ययन्ति। तदयुक्तं। नहि कर्कपाख्या
नादयमपूर्वः प्रतीयते। नहि स्यदृष्टार्थत्वान्प्रथमोवृयवोनावलंबितः। तथापि पुनरादानं वद्द्रव्यमा
त्रस्यप्राशनार्थत्वात्। अतस्थासादीनेपि भविष्यति। पुनरादानं च पुनर्विधानेन विकल्पयित
तेनात्र पक्षे पुनरादानरादानेप्रथिव्यास्वेतिभवत्येव। पिंडमस्तेनरपिदृष्टार्थं यनदुमरविहितं पू
र्वत्रमंत्रवद्द्रावारस्यैव वाउदृष्टार्थतातेनयद्दोमस्तपस्नायनद्दार्थवस्मिन्तेववविधानेनिपुष्प
ने॰ सदेशेरेशुविशेषुः। तदापितदापुनरादानंभवत्येव। प्रक्षाल्यपात्रेनाभिमारलभतोप्र
तिपत्तौ द्विरवश्रवणादिरपिविधानेदृतीपंवि पनरेव। तत्रहि कर्णेपोःप्राशित्रहरणाइस्मृते
नेनोदितस्य गृतत्वाद्भचनमविवक्षितं तेसाल्कतसंस्कारोहि संस्कार्यमुद्दिश्यविधीयते। तत्रवाप्यासि
द्दत्वित्त्वप्रदेशीनरसिद्धंवापहोमेशक्नमे। तान्यपेक्षं चैकत्वं पाअपक्षेनदैव नानात्वादृद्द॰श
मयंतुत्वाहात्तनंजुहरमिंद्रस्यगच्छघासिनामेमासंदृष्ठाउञ्जमेनामेः सीदेद्दस्यत्वातजठरेसा
दयामीत्यनेनमंत्रेण। एतंनमइतिसमिदामंत्रितः प्रसोतिः। समिध्यामंत्रितःसमिदामंत्रि
तो। ब्रह्माएतंनमइतिमंत्रेणप्रसोति। अभ्यनुजानाति तष्वेत्यस्य पुरःपरत्वादरुणमयासंदुप्र
तिष्ठितमिस्यहः। क्रियमाणाभिधायित्वाद्यनेनोहः कर्पृष्ठ तु। एकत्वाद्यनुष्ठाने पूप
कृदेशभेदतः। प्रतिषेधेति वसाद्। वानप्रपानं। विश्वदेवीनानीयन्मादत्नान्निपराश्रात्यजेतेनै

वमसवस्यघो निहितत्वात् । न कर्तव्यः पुनः प्रसवः । कर्तव्यो वा सर्वस्य प्रनिपत्तये । कर्म्मापवर्गे समिधमा
दधाति जकसेस्य पनिषद्येनैवानमः त्वनापकर्म्मणो अभ्रनायकर्म्मणोन मः । अयाचितज्ञातवेदा उभेनेः
एवंवो असिन्निषद्यासदः समिः सुविततु वा विशुवधेस्यस्वस्य भ्रहूविणं जातावेदः स्वाहेति मंत्रो कर्मे
मदन मनतिक्रम्य आगस्माकर्म्मापवर्गे समाप्तो कर्म्मणः अनेन मंत्रेण समिधमादध्यात्तस्यनिधा
20 नान्मंत्रलिंगाद्दहवनीये कर्मसाधनत्वेनात्रैव जातवेदसो वस्थानं संभवतिजुहोति
वाज्येउपतिष्ठते वाग्निं जुहोतित्वा स्वाहाकारे माधिष्ठनरमीरापिशन्तुः धातस्पर्य यप्य तमेनैतेन
त्रावास्य गार्ति । स्थानिष्क्रमणमिति परिमापिरत्वारवधासेः । सर्वेषां तत्रैवावस्थितस्योपस्थानं न त
अतिक्रमणमाभूत् । आहुतीर्जुहोतित्युक्तानिनिममानन्सा हृवयो पूर्वमतिक्रमणं भविष्यति
नैनत्स्वकर्म्मपरिसमाप्ताहितं दृतिक्रमणं न वास्मात्पुरा पूर्वं ब्रह्मकर्मपरिसमाप्ति यं
नातिक्रमणं प्राक्प्राप्तादनोभक्षमुक्तं । एतद्ब्रह्म स्वमिष्टिपश्वोः । एतदनुक्तोन्नं कर्म इष्टि
पश्वोर्ब्रह्मत्वस्वैव । ब्रह्मणः कर्म्मब्रह्मत्वकामे मिथ्यपर्यः । न तावदेतदिति नियमः अ
अधिकस्याप्रासरनेनैव विधीयमानत्वादधिकस्याप्युपवादीनिष्ठनेमिति कस्यावश्य
प्राप्ति नत्वाद्दानिषेधत्वात् । न च वशयत्वां नरण्याधिकर्म्मव्याहृस्यर्थता त्वेस्वेपरा
र्थेन तत्र तत्र मंत्रादि विशेषप्रत्याम्नानादेवनिरस्तत्वात् । न च ब्रह्मणः कर्म्मनियमः सम
कर्त्रेन राप्रासेः । ननु यतिनिधित्वेनप्राप्तोन्य वसोमकर्त्रेन रंत्रो ब्रह्मणश्छ स्यादिति नास्ति २०
वलवमेवेन्यंत्यर्थं नियमः । स्मतानंत्रासिपरं स्मानिनिविहितात्स्वेनाज्यालाको नोत्र सैवनतराशाप्रमुखंय प्रमाति

पादन्तु मेवस्वत्वनात्पर्ये। नन्वेवमपि प्रसक्तिलादिवे। ष्टो मा एष्यति न कर्त्तव्यमिष्टिर्गन्तु सांकर्त्तव्यं। उपदे
शएव सर्वत्र प्राप्तकेन्यथा स्यात्। वेनोपदेश न एवं वृक्षणम घास संज्ञा मरणो: प्रास्त्वालसति
त्वान्न प्रसन्नावृत्त्वेत्वादि न तु रूद्रस्य प्राप्त स्यात्। पश्चो चैष्टा स्यपत्तमिति प्रसव प्राप्तर्थं च। नथापौर्णमा
सधर्म्मत्वमित्यतिदेशव्यवृत्त्यर्थं व्यावर्त्यनेनेतिनदर्विहोमेषु पौर्णमासधर्म्माभावात् प्रवृत्तो आवृत्तनावृष
हुताख्वितिनिष्प्रेक्षणादिनाप्रसक्तकर्म प्रसवात्मिकार्थ सिध्यति अन्यथा मन्त्रेणैव प्रसव विधानादर्शनस्य
मासानिर्देशनन्तस्यासोत्पत्तौ मन्तर्थत्वस्याद् इति मन्त्रव्यावृत्तौ क्रियमाणव्यतिरिक्त प्रसक्तकर्म्माभावाद्धो
पएव प्राप्नुयात्। अत्र पुनर्मन्त्रहीने क्रियामात्रविधानादिक्षणादिनाप्रसवो भविष्यति। न च स्त्र्वी परा
भाव्यासंगति राशंकनीया परामिमन्त्र अहोनविज्ञान इति तु छत्रेमसां चेतसि माभूदिति तन्त्रनत्रप्र
दर्शितः। न च प्रतिप्रस्थातृकर्त्तृकं क्वचिदपि प्रक्षणेनुज्ञा प्रार्थ्यते। अत्र तु श्रुत्या प्रतीतकर्मबाधा
प्रसंगात्। प्रक्षणानुकरएव प्रति प्रतिप्रस्थाने निक्षनमनुजानीति अध्वर्युकर्त्तव्यमेव प्रतिप्रस्थातुः
करणे लक्षणमनोः स्वयसंवंधादकस्मिन्मन्त्रे नवश्यमितरसंबन्धि भीविनीति नानुज्ञापेक्षाने ना
र्थस्यानुज्ञापेक्षिण एवत्वान्नोहसंभवः। द्वितीया कण्डिका। ग्राह्य पत्नुपुनरेणो द्वपात्रं निधाः
पालभन्ते मन स्नाभ्रमकरिष्यामीति। उत्तरेण। दक्षिणार्ह पश्चात् पुनरप उदपात्रं उदकपात्रं निधाय प्र
नक्षेप पक्षेनेन मन्त्रेणालभन्ता सचायं पात्रस्यालंभः विधायालंभयोरेककर्तृकत्वे सति कर्म्मापेक्ष
योर्योग्यत्वादेककर्मसंबंधात् उत्तरथा त्वश्रुतं कर्म्मान्तरं कल्पनीयं स्यात्। उदकं वा। आलंभनं हि
संस्कारः। सच प्रयोजनवत्संस्कार्यमपेक्षते नच पात्रं प्रयोजनवत् नहि धारणामप्रवृत्तं न च प्रधानसे

21

बंधे संभवत्यंगसंबंधं कथ्चिद्गृप्यस्तेन। प्रधानइत्यारभ्यवत्थ्यत्नीन्याहि: ततमस्मिन्नेवेरग्नौ प्रतिनिधापयन्। त
स्माठद्यमपुनरुज्जत्त्वात्स्थापि न भेत्ति पत्रद्वयमंनरीह्तीयः पाय: पाठः। व फलत्वं नादुरुक्तमित्यादि प्र
थमः पत्रीकृत्ये मेलेवस्तेयः नन्वचापांकतुरसणाश्रुत्यावगम्यते। अपिच। प्रणयनाम्यसंस्कारोयंप्रवर्त
नेप्रणयनं चापांप्रसिद्धं ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीतिप्रार्थनायां भूतल्लिंगात्त्व। करिष्यामीतिसंबंधाभू
तं विमृत्तउदकंकरिष्यामिदृष्टिपरिणामात्। अपिच। ताउत्सिच्योत्तरेणगार्हपत्यं सादयतीत्य
स्तेवनं चापामिवोपपद्यते। प्रस्तुत्यवेतासामेवोत्तरेणआसादनं गार्हपत्यस्यविधीयतेतन्नदेवालं
भनशब्देनोक्तं सूत्रकारेणभवमात्रं प्रणाख्यायते। किंचासर्वेषांतरपएवमप्यमेनकर्मणामि
पधमुद्दत्स्यपामेभवद्धिर्तोयाश्रुत्यालंभः संस्कारश्चेतीपत्ता पात्रालंभनंहि प्रथमंतद्वारद्ध्यस्यात्
। तस्माद्दुह्वकालंभः। पात्रैवचमसः स्याच्चमसेनापः प्रणयतीतिशाख्यातरत्नं। सवर्गुरुत्त्वः वनुः
ल्लज्ञितनिप्राप्तधीतरेद्दृष्टत्वात्। ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामियजमानवाचंयच्छेत्यारेब्रह्माणमभ्यनुज्ञा
पनायप्रार्थयतेब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्यनेनयजमानं चवाग्यमनेनियुंक्ते यजमानवाचंयच्छेत्य
नेन। अनुज्ञातउत्तरेणाहवनीयं संप्रतीनिदधातिकेचित्तुब्रह्मणाप्रययप्रतामित्यादिनानु
ज्ञातआहवनीयस्योत्तरतः अहूरेकस्वतिनिदधाति एवं वेत्तु प्रतिशब्दोतिरिच्यते तस्यापिसं राम:
निधिवाचकत्वात्। सत्यं। संनिधानंमध्यभावेनापिभवतिनाहूरभावएव। तस्मात्। श्रुतिप्रति २९
पन्नमहूरत्वमश्रयणीयं नानातिहन्युसादृश्येनो अनाप्ताः सादृश्यं तस्माद्दुसप्रत्येवोत्तरेणाहव
नीयं प्रणयतीतिनचानुज्ञातइत्युक्तिरिक्तं यजमानवाचंयच्छेत्यनः प्रागनुज्ञापनप्रतिषेधार्थ

त्वात्। न च संप्रणयतीति प्रणयनसंबंधान्मंत्रस्तत्र विनियुज्यते प्रणयने शब्दस्याभिधायकत्वात्। तस्मादुदकं प्रसेवोत्त
रेणाहवनीयं प्रणयतीति निर्द्धारितोऽपि पूर्वः। इदमिदानीं विचार्यते। किं प्रणयनं दृष्टार्थं तदापि सर्वार्थं प्रसेवस्य च
नार्थं चोत नादृष्टार्थं दृष्टार्थमिति। पुनः दृष्टं स्यात् तत्र। तत्रोदककार्यं न चासंनिधिस्थे हृदके क्षिप्यमाणे मुक्त
कालेऽसिध्यति अन्यथा तत्र तत्रोदकपतितस्यैतद्विकालेन कर्म स्यात्। तस्माद्दृष्टार्थः। दृष्टार्थत्वेऽपि सर्वा
र्थः। विशेषसंबंधाभावात्सर्वमुदककार्यं सिध्यत्येतेन न संबंधं प्रति विनियोजयितुं शक्यते। तस्मात्सर्वोदकसा
ध्यकार्यार्थः। तथा चापि पुरोडाशोपदेशाद्द्रव्योत्पत्तिसंयोगादिति भाष्यकारवचनं संस्कृतं। यत्ते भाष्यप्रयोगि
त्वात्। भाष्यप्रयोगश्च कर्मोत्पत्त्यासंयोगात्कर्मणा इति कर्तव्यतिरेकेन योत्पत्तिस्तत्साधनत्वेन संबं
धात्। अस्तु वा संयवनसाधनत्वं प्रणीताभिः संयौतीति यथाप्रति सर्वमुदकसाध्यमुदकमपेक्ष्यते न
त्वाप्यदकमेव न तु प्रणयनसंस्कृतं। संततयोगात्प्रवणात्। यत्र च प्रकृतस्य तेन संयोगस्तत्रात्तु प्रणय
नं तदर्थमिति तस्मात्प्रणयनं संस्कृतानां संयवनसंबंधात्तदर्थमवगम्यते नैतदेवं। अदृष्टं कल्प
ते यत्र विना शब्दं न सिध्यति। सति दृष्टे च शब्दोऽस्ति दृष्टेनापेक्षते एवापि यत्रापि क्रियामात्रे द्रव्यमा
त्रं वा संयुक्तं श्रूयते न तत्र फलाकांक्षायां दृष्टादृष्टविचारावसरः। अत्र तु यथा प्रत्यक्षतो न साध्यसंबंधः
श्रुतस्तथापि वाक्यशेषं विना विधेयदेशेन पर्यवस्यतीति यावता नितराकांक्षत्वं तावता मेकवाक्य
त्वतश्चोत्पद्यमानस्यैवादृष्टसाध्यसंबंधात्साकांक्षत्वे न दृष्टसंबंधः स्यात्। प्रत्युत प्रणीताभिरि
ति तत्प्रात्रेप्रापितानामिरूपकृतानामितिरि निर्व्याख्येय। अदृष्टस्यैव धर्मत्वं तत्र स्यात्। अपः प्रणयतीत्यपत्व
ततो देवा एवं वज्रं दृष्ट्वा स्युर्यद्योवज्रो वा आपः दृश्या हि वज्र स्याभय नाष्ट्र निर्वाणे यज्ञमनुते। अदृष्टो

तस्याविघ्ननिवारणं अपि च परिदृष्टार्थत्वं स्यान्न सर्पप्रसर्पि दृष्टस्य संभवनस्याभावान्मणी नानामप्रासेः परामृश्ये
नस्यान्मणी नास्य प्रसरि नि न स्या दृष्टार्थो इति सिद्धं । नीतरेण गच्छेयुः । प्रणीताहवनीयाग्नीन् रान गच्छे
युः । नानीतरेण संचरेयुरिति श्रुतेः । एकवचनोपदेशादध्वर्योरेव प्रतिषेधो माभूदिति बहुवचनं । तेन म
नुष्यमात्रगमने नैमित्तिकं तेन्नी पुनर्वर्षमाणां अन्तरेण संचरणनिति सामान्यप्रत्ययात् । अध्वर्योलाव
चरणं सह सर्वेषामविशेषेण प्रतिषिद्धं ।। का० ८ स्पवानस्यन्यमानि के रमिचारब्रह्मवर्चसप्रतिस्का
कमाय यथासंख्यं इहाग्नीफलसंबन्धेन प्रणायनसाधनपात्रद्रव्यविशेषं संबन्धमाह कांस्यपात्रेण अभिचा
रं कुर्वत्याः यात्रेण ब्रह्मवर्चसं कामयमानो मन्मयेन प्रतिष्ठाकामः न्मण्मयेन तत्रेदं विचार्यते
किमभिचारार्थमिष्ठाहोमवज्जो यदा प्रणयनराकांस्यादिभिः प्रणायेदुत दृष्टी पूर्णमाससाधन
दृष्ट्यर्थं न साधनेमहे तस्याभिचारार्थं प्रयतन प्रयण साधनेन स्वर्थं वानस्य स्यात्से भिचारसाधनं त
त्रैव द्रव्यजाति विशेष संबन्धः फलोद्देशेन क्रियन्ते किं प्राप्तं । अभिचारसाध्यकर्मणि प्रदर्शनस्य
यत्नकरणाक्षिप्तं प्रणयनं तत्र द्रव्यजाति नियम्यात् । कुमः । दृष्टं प्रणायनं यस्मात्प्रमात्वुपका
रकैः विशेषजातिषु नेस्थास्था पकारे सत्या फलच्छेः । आकांक्षाभाव नास्ति न कुत्र्य योगस्तपोरिह
वितमावपि संबन्धस्तेन रूपेणानान्यथा सामर्थ्यात् गृहीतेनेकोऽप्राप्तत्वं भवि । धापकं वोदना एम
लक्षणत्वेन साप राणिक कर्मणः तथा विद्धन स्तत्र प्रस्ताम्नानं तु वा शुकं । अत्र ध्वेद्धे तन्मदर्प २२
त्वविध्यात्तत्र किं नन्तः । शरमयादि वृत्त्याभः सं निधानेन तथा सति । सुलभो विनियोगः स्येवेति तत्ना । दि

नियोजकात्। सत्यं अधिकारस्तूपजीव्यत्वाद्बाधकत्वबीजस्य यं। आगंतुकस्तु वक्तुर्ध्वेति प्रवृत्तो न तु हरिस्यपि भागे प्रत्त
नौ प्राप्तं परित्र नैव वाध्यते। यस्मात्काम्यत्वनिष्ठां तं प्रत्यस्यैव तरत्वमनः। अभिधानासमर्थस्य मंत्रस्यानत्य
गामिना। प्रत्युत्तेस्तु दृष्टेनापि वा संपात्रं भवेद्ध्रुवं। अत्राभिरधाहेनात्र दृष्ट साध्यं वृ साधनं। हष्टे साध्ये
परत्वसा साम्येर्ष्य व्यस्य कर्मणः। उत्तरं यदृष्टेहव्यूनास्माधिवीर्ये तेतु न त्। प्रत्यस्मरहध्य ते नेव प्राप्ता
धीक्षे पुनस्तु साम्परिस्तु संप्रत्याभासा कृतु नागंस्वयमेकथं। प्रकरणस्य धर्मो यत्तं न तदेवं विनि
योजकं। विनियुंजानवा संचेमात्रे हस्य विकारत्वाभिन्न प्रकरणस्थानात्मा नेन तुल्य जीभजेनेन
स्यास्माद्दुर्बलत्वं च कृत्स्न्येनाविनियोगनः। अनुमेयं फलं जात्से नियमाद्दृष्टफलस्य हस्तं नियमाउपपत्ति
स्तु फलशब्दात्तु मापिका। फलं प्रत्यक्षतः सिद्धं नपात्र फलवाधकं। फलखण्डकारं यस्मान्नियमं त्रा
सर्वे दृष्टिः। वहिरंगत्वमत्रास्त्यव्यवधानात्फलयतः। दृष्टमित्रकृतु माश्रित्य पारंपर्येणालेशनः। अंत
रंगमिदं येन साक्षात्फलेन योजितं क्रियये वानुरक्तं वेद्रव्यं फलस्य साधकं। अत्रापि साम्ययोधा
तु सामर्थ्यं न तु वार्यते। नैनान्यजोक्तपास्वोपकारं यजी प्रति निजं पोल नमे सा भवेन्न सोन्यसे
वकः। अथेयत्ते त्वमप्युपस्वातंत्र्यं फलयोगरतः। प्रापितं तुल्यशब्देन प्रत्यासन्नेन तु बाध्यते। वि
रुतो न तु लक्ष्ये नात्र वाचोस्यास्त्य विशेषतः। यदि स्याद्धि तरभावेन द्विधेयं तस्य संनिधौ। स्तुत्यतः
स्वभावत्वस्यायं साधारणं यतः। प्रस्तनोस्तु च यन्येषा विशेषं न कथं चनः। प्रस्तुत्य नरं वा तस्य स्वस्य
वरिमार्थत्वायनास्तीति न वाच्यं। पुरुषार्थे तु भुजेस तिवान स्यसेवावस्थानात्। न मंत्रं तु स्मृता
द्रुमिबहुकालव्यवधानान्नजनं तन्नेन नहिः। स्तनमास्ति भाष्यं द्रुमउनरं तन्नेणरागनीनि स्याहिकत

23

फलवत्त्वादुदकं। ननु नोदकमपि प्रधानं। न स्वक्रियानुरक्तं द्रव्यमात्रं फलं साधयितुं क्षमं। नहि कोष्ठनिक्षि
प्ताव्रीहयः स्वर्गं साधयन्ति तेन प्रणयनक्रियानुरक्तमुदकं फलसाधनं क्रियावान्तेनोत्पादितात्। नन्वक्रि
या। अग्निः प्रणयतीति गुणश्रुत्यभावात्। तेनापः प्रणय्यतीति प्रधानस्य तेरपां प्रणयेन संस्कारे सति
फलसाधत्वं भविष्यति। तदपि न संस्कृतमपि द्रव्यं क्रियान्तरमपेक्षते। न च जाभिः कामनमूलात्क्रिया भविता
वा। सत्यं। संस्कृतानामपायस्यान्सन्निधानं फलप्रदं मणिवन्नेन वाच्यं न क्रियान्तरमपेक्ष्यते। मंत्रैः क्रिय
याव से ह्रना। आपः सन्निधिमात्रादेव श्रुतिप्रामाण्यात् मणिवद्रक्षो निवारणं करिष्यन्ति। तथा च यदूवा
पः प्रणयति स्फ्यपकम्पनेपोवैषणं वज्जमुधनः तेन स्याभये नाष्ठेनिवाने मत्ते न तु नद्यति निधानं वा
क्रियास्यन्तरं फलस्य साधने। विमोकावधिन कर्म्मव्याप्नोति सकलां क्रियां। निधानक्रियैवात्र
द्वार प्रवृत्तीनामपि। रक्षोनिरसनेन फलसिद्धा निष्ठपरिहरणफलनिष्पादनेन नु भवतु नाम मापि। फल
वत्वाप्राधान्यं न तु पस्पर्शनं पात्रस्य नापीमं त्रस्य तत्रासामर्थ्यात्। नहि त्वाभूतस्य द्रव्यावेकवचनी तावपा
ममभिधान समर्थो। नैष दोषः। यद्यप्यर्थाश्रितमिदं बहुत्वं स्यात्। शाब्दाश्रितं तु बहुत्वं द्वार शब्द लिंगव
त्। तेन जलौदकाभिधेयार्थपरत्वा शब्दस्य नानुपपन्नं किंचित्। ननु भवतु नाम प्राधान्याद्यपासुप
स्पर्शनं। तथा सति विस्पष्टतारा ब्रूहः प्राप्नोति। उपस्थस्थानी बहुत्वात्। तदेव कथमिति चेत् तथाहि प्रणी रा०भः
तानिः संयोगी निवाकात्। नेमिनीयाः प्रणीतानां संप्रवनार्थं नामोहुः। आचार्यकर्कप्रमुखास्त्वाहुः स्था २३
र्य न पाशवर्थीतो दधि पयसोरपि स्पर्यवन साधनं द्रव्ययोः स्यातापत्याच्छं भनाविप्राप्नोति। तिसाम
र्थ्याभावाद्धि करणीय एवमंत्रः स्यात्। उच्यते। प्रायेकविनिगम्यायं यथा शब्देन बोधितः। तथैवाप्य

वसेयश्चनत्तुष्टरखिीसुरां। मानं यत्र फलेन स्यादर्थवादतोपि वा। शास्त्रप्रामाण्यतस्तत्र कल्पनीयं फलं भवेत्
। ननु स्वर्गपरिदृष्टं न दृष्टं नादृष्टकल्पना। अभियुक्तैस्तथा योक्तं वेदमार्गानुसारिभिः। प्रमाणवत्त्वादृष्टानि कल्प्या
नि सुबहून्यपि। बालाग्रशतभागोपि न कल्प्यो निःप्रमाणकः। प्रमाणं विनिकल्प्यानि विरोधादर्थवादप्रतीता
न्यस्पष्टान्यस्फुटीकरणीयानि कल्प्यानीत्यर्थः। तेन शब्देनैवानेकप्रयोजनप्रदर्शनान्नास्ति दृष्टाकांक्षेति
न सर्वार्थता। एवमपि चेद्दृष्टे सति नादृष्टं गम्यते न हि पुरोडाशादेर्भक्षणद्वारेण दृष्टस्य संभवात्स्वर्गकाम
श्रुतिरर्थवादः स्यात्। न च प्रणीताशब्दः एषामभिधायकः अवयवार्थनिष्ठत्वात्। तेन प्रणीताभिः र
स्थाल्यां सुद्धताभिरिति नियम्यते। येन सूत्रकारेणैवोक्तमन्यथा उक्तत्वात्। फलीकरणयोगोत्राप
त्तीति कृत्वा न कार्यं तीरयोगमर्हती निप्रणीताभिरुद्धताभिस्त्यवसेयं। तस्मान्मंत्रसंस्कारयोगादेश
विशेषनियमास्कंदने प्रायश्चित्तविधानात्फलसंबंधश्रवणाद्दृष्टसाधनतया संयवनार्थत्वाभावोक्ते
ह्यग्नात्पत्नीति सिद्धं। ननु समासे गुणीभूतमुदकं कथं संस्कारेण संबध्येत प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने सं
प्रत्यय इति न्यायः प्रधानं पात्रमेवालंभनीयमुदकस्योदः संज्ञायामिति दादेशः। नैतत्। प्रधानत्वाप्र
धानत्वे गुणयोगे न कारणं। प्रयोजनाप्रयोजनत्वमेवात्र कारणं। न हि समासे प्रधानभूतमिति पात्रं गु
णेन संबध्यते नीयां न हि यकमपेक्ष्य प्रधानं सर्वैर्गुणैः संबध्यते तेन भवतु नामोदकं पात्रं व्यवस्थितं कला
देनावन्मात्रं गुणभूतं न त्वालंभः। सत्वालंभ्यं प्रयोजनवदपेक्षते। न च पात्रं प्रयोजनवत्। तस्याप्य
दधारणं प्रयोजनवत्त्वीतिचेत्। न निर्वृत्तत्वात्। निर्वृत्ते हि धारणउदपात्रे संपद्यते नादृश्यस्यवालंभो
विधीयते। न च तादृश्यं क्रियान्तरेण गुणभूतं येन प्रयोजनं वश्यात्। तस्मात्। श्रुतिप्रापितफलसंबं

धेनापां प्रयोजनवत्त्वात्। एवं संस्कार्योऽग्निः। ब्रह्मशब्दः प्रभृतत्वमपामेव ब्रवीति नियतं। संभवान्नास्तु पात्रं न
परिस्थितत्वस्रुवप्रभृतः। हेमन्तप्रभृतत्वसर्वकार्यसमर्थसर्वगतत्वेन सर्वशक्तियोगित्वात्। संस्कारविशिष्टस
कार्यसमर्थं करिष्यामेभिः संस्कारैः अहमपि भूतः प्रभूतः कर्मज्ञत्वविज्ञानयोगात्वात् समर्थं कर्तुं शक्तोऽस्मी
त्यर्थः। पत्त्वप्रभूतत्वं मंत्रेणोच्यते। नदृश्योऽवोवितं न पात्रेऽप्युपचारेण। पितृस्य प्रभूतत्वासंभवात्। केवलका
र्यरूपत्वादिवपादिकारणरूपं भवति। न तत्प्रभवति कार्योत्पादनायेति प्रभूतं भवति। चमसः पात्रे पत्रस्या
श्चतुः सन्ति स्रुवैः। शीरसासंस्तुतिर्यस्मात्तस्यापि वर्तुलत्वेन। प्रक्रम्य चमसं चतुःसन्तिनेत्यावदमुत्रः पीय
तेन पात्रं तच्चमसे पूनयादिशानेन चतुःसन्ति सर्वं तत्पारणमुदपात्रं गार्हपत्यस्य सन्निभूतत्वे निधाय प्रभूत
त्वेवफदकमात्रभते। ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमानवाचं यच्छ इत्याह। ओमिति वचनानेन वै प्रेषार्थोऽत्र वि
वक्ष्यते। प्रेष्यतीति निब्रवीन्ये प्रयत्र प्रेषणमीप्सीतं आलंभनेऽधिकामं त्रसत्तेनोद्देहगमवत्। अरणी
पाणिग्राहे दुग्धमित्यवसत्रोच्यते इतिवचनात्। लंभमंत्री तरमिदमित्ति चेन्न। न। ग्नावाधंमोसूर्णोप्रैषेस
र्वत्राहर्मयोगतः। प्रैषोऽनुज्ञापनेवायं सप्तशीत्या वगम्यते। अनस्मिन्नेतु दिने चत्रिंणहस्तस्मुध्य प्या
हस्यात्। ओं प्रैषे सर्वत्राऽऽप्रयोगादयमप्यनुज्ञापनाय प्रैष एव। ओं हि प्रैष्यतीत्यर्थः। अनुज्ञात्व ब्रह्मणाः
केवलेन विहितात् प्रणीताः प्रसोमीति तत्कारितं वात्रस्फुतं प्रासर्पमानं प्रतीयत ब्रह्मन्निखयं शब्दः कुं एम
उपायनाभयनेमेत्रावरुणकर्मके कर्मणि हंसाम्नोति। तेनानुज्ञाप्यमानत्वात्। नेतज्ञा ब्रह्मत्वं ब्रह्म २८
णायोगात्। स्ववाक्कर्मयोगतः। प्रासः प्रसिद्धो मेतद्धि विचार्येत तत्प्रसिद्धयेऽनर्थेनावरिंदवि
चारणीयं किं ब्रह्मत्वं शस्य ब्रह्मशब्दः प्रकृतिः प्रशब्दस्यवाब्रह्मच युनिर्दिष्टाव धुनं। ब्रह्मशब्दः प्र

25

स्तनिरितिकुतो व्याकवेरा स्मृतिः स्मरंति वैयाकरणाः। कर्म्मणि शिष्टलक्षणत्वादनित्यलक्षणत्वं लक्षणः सिद्धं द
र्शपतिनेनन्। प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सिद्धिर्भवति यत्र ततः। न प्रसिद्धो लोकतः सिद्धो येनस्यादागमश्रद्धेयत्
केवलं शास्त्रगम्या पमाहवनीयवद्यतः। कर्म्मणा भाविसंबंधमतोपेक्ष्य प्रवर्त्स्यते। भवेदेवं यदि राजसूय
वदृष्टिनः स्वमंत्रसिद्ध्यलाशादर्शनविषयः स्यात्। अयं तु शास्त्रसिद्धो यथाहवनीयवत्तेनतेय
थासंस्कारकृतयएव मसौ कर्म्मयोवृत्तिः। यदि दंप्रलक्ष्यमेनद्विप्रलक्षणकर्म्मतेनानेनकर्तृयोगं यः प्रति
पत्स्यते तं प्रलक्षणमितिनिरूपणीत्तं। मैत्रावरुणो योगोपास्तिकर्म्मणोपलक्षिता पुनः सिद्धः तेनोपाहनीयं स्यात्कुल
निःस्वार्थसंगतं। मैत्रावरुणयोरपि तत्कर्म्मयोगात्प्रत्यासत्तिसमवेतार्थतत्त्वात्तो हनीयं। विसर्जनोपदेशे
नैषा वाग्यमनक्रिया विधेया यजमानस्यासावीगं सर्वकर्म्मणः वाग्यमे सतिया वंतिकुर्युः कर्म्माणि
वर्त्विजः सोनान्यपि वनावंतिततन्नोनगुणाक्रियाकर्मोपकारिण्याऽन्या नहि दोषानु कर्म्मणः नान
नैमित्तिकं कार्यमस्त्वकर्म्मविनाशनं। ननु कथं वाग्यतेवाच्यमनं सर्वपदार्थांगमतियन्नवाक्यप्र
करणेवास्य च करं किंचित्प्रतिभाति सत्यं मा भूत्प्रकरण पाठातिमक्रियांगत्वसाधनो प्रधानार्थय
योस्तु प्रत्यासन्नमपेक्षितं अन्योन्याकांक्षया तद्व्यप्रधानस्योपकारकं। पारंपर्येणा साक्षादप्र
धानेन पुनात्लुग्जो वाक्याभावे पिपरस्परकांक्षालक्षणं प्रकरणमस्यैव विनियोजकं यदाहि वाग्यमनं
महाकांक्षावशात्प्रधानेगतं तत्रायोग्यं साक्षात्सेवक्तुमुपकारकं चमहमितिकल्प्यकर्तव्यमिति विध्य
स्य प्रधानविधिस्तत्सामर्थ्यात् प्रधानार्थपरिज्ञाय स्तदुरालसंबन्धेन संबद्धस्संबंधेन वा संबध्यातिन रपि
गुणाकांक्षं गुणाः फलवद्दाकांक्षा एवेति। यस्य भोजनायकांक्षा भाजनं संमंत्रणं। न प्रश्नो स्तनइ ति

मध्येनवाग्यमनमवृत्तिमध्यपतितपदार्थैः संबंधनद्रव्यत्वंप्राप्तंयदिविनष्टंतदामुख्यंनतत्पदार्थविनाशा
न्नद्रव्यनाशःप्रायश्चित्तंमनुष्येयं। पत्नीपदार्थस्यमौनसंगस्यैवस्फुटः। वेदविधिदोषुसंवृद्धेनिर्नीतःश्रो
त्रमेवतुनाशेनैमित्तिककार्यमन्त्रानतिव्याहृतिः। पदार्थेष्वनिर्देशेनगच्छेत्सुविकृतोयतः। नह्यशोवाग्य
मोगच्छिन्नेप्येषोपितत्वयोजनोन्त्रः। वेदिमानादिप्रयुक्तपवित्रप्राप्त्यपादि मात्राणामासादनप्रोक्षण
दिप्रयुक्तंमौनंस्वप्रयोजकंप्रेषमाक्षिपति। तत्रतत्रप्रैषमौनंप्रवर्तते। अकर्तृयजमानस्यापिक्रो
शोपजमानगः। मध्यमल्लोड्क्ष्वतहिंकारंभजनथेतः॥ अनुज्ञातउत्तरेणाहवनीयं। संप्रतिनिदध्याति
कस्त्वित। सुप्रसीदप्रथमाभानानुभावकर्मविवक्षया। ततःप्रयुक्तोविभिन्नार्थ्यबुद्धिरूपप्रयुक्तेऽननः। स
मयीनभवेत्तत्रभावलक्षणताप्रथा। योगपद्यंभवेदेवंनिधानानुज्ञयापिन। द्वितीयवचनंप्राप्तप्रथमत्वादप्य
तेपथा। प्रथमोनितनपातुज्ञाविशिष्टात्रनिधाननन्। इत्येतुशनकृतेनैवोपिष्टंप्रतिपद्यते। अनुज्ञाया
निधानस्यपौर्वापर्यंभवेत्तथा। अत्रनावक्तसंबन्धाःप्रयत्नाभावार्थलाभेसतिभावलक्षणेऽत्रदर्शितभा
ध्वनिवन्द्वयोर्योगपद्यप्राप्तौनिधानानुज्ञयोर्योगपद्यंस्यात्तच्चावस्तत्रकरणमनर्थकंस्यात्विना
धपिकप्रयत्नेनास्यार्थस्यप्राप्तत्वात्। अनुज्ञाद्वयवृत्तिज्ञानाननुप्रथममपियत्। ज्ञाथनेज्ञानमस्मा राम
तद्वचनंसहमापूर्णंननुविपरीतमेवकस्मान्नस्यात्तथाहिलोकेसानुज्ञांपावजेकर्तुंसंप्रत्यनुज्ञांप्राप्ये २५
वकर्मणिप्रवर्ततेनेनात्रापिअनुज्ञापार्थनसामर्थ्यादनुज्ञोपनमन्त्रसामर्थ्याच्चानुज्ञोपनानन्तरंनिधानि
नेप्राप्तेभावलक्षणपरंवचनंभविष्यतीतिमतं। नेदानींकमिदंत्र्योगपद्यमनुष्ठितोप्रोक्षणीश्रुत
पात्रापिप्राप्तंप्राथम्यंदृष्टिनः। वचनानन्निरर्थकंनत्वस्यात्प्रथमाश्रययोगावत्त्रिदानीयःप्रथमस्तत्र

25

पारलौकिक्यमाणे निगदप्रयोगदर्शनात्तथात्रापि मा भूदिति। अथ भाष्यकारेण पौर्वापर्यमनुज्ञानि धानमोर्भ
विष्यतीति क्रमो यो निष्ठा। अयोक्ता नपायोगाद दूरत्वं निधानस्याहवनीयात्संप्रतिपत्स्यते दूरत्वाविवक्षात्तु नक
तत्तापगिञ्जि हीर्षेत अस्यं नाहूरत्वं तु नन्नुस्यात्प्रवस्यावितः नानि हन्युसादये न्वोऽजनासाः सादयेत्तिमध्य
भावेनासदमेदिस्यप्यः आपेक्षिकमदूरत्वं न तक्षविघ्यवनिषिजि। मध्यभावमदूरत्वं संप्रतीतिष्यवोत्तयं कृत्व
तिप्रणीयेन्यध्यास्तियनेसप्रणायनिकत्वात्पुनर्क्तो। निप्रणाय नेयं तु प्रवरणात्। सूत्रकारः प्रणीतो यस्तु
स्यर्थस्य प्रकाशनेन तेन प्रणायनिरूपनेति निधानं प्रार्थयागतः। प्रतष्टनयतिन यनेस्यां तत्मंत्रेण करोती
ति निधानं प्रणायनिशश्चेनोक्तं तस्मान्निधाने मंत्रः। यो न रेण गच्छेयुः। यजमानेत्विजो यस्मात् दक्षिणा
रयुजस्तनः। संभवेद्गमनं तेषां निषेधाप्राप्तिपूर्वकः। स्वत्विजो यजमानश्च न गच्छेयुस्ततः तोतरणात्माव
दाहवनीयप्रणीतामध्येन गच्छेयुरित्यर्के प्रतिषेधाधिकार्यं निरूपयामि प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषे
ध्यस्य प्राप्तिकर्मव्यापारप्रवृत्तानां यजमानर्त्विजामेवास्तीति तेषामेवान्तरागमननिषेधेन भवित
व्यं नैतत्। प्राप्तिस्त्वत्र मिकात्रस्यान्मानुषस्यापि विधिस्यतो संभवेद्गमनं तेषामागतानि नीचवी पितुं
प्रगुणीतस्यये कर्मकारयंतिसहयकाः। गत्वा वा यजमानसमध्ये यीतिकथं नन्ते। तस्मान्मानुष
मात्रस्यायं प्रतिषेधः। तदपवारे निर्वर्तितत्वात् घावेदिके प्रायश्चित्तं। न वा स्यपुरुषार्थत्वं प्रायश्चि
त्तमिति कथं नन्ते। तस्मान्मनुष्यमात्रस्यायं प्रतिषेधः। श्व नाम्नु मेरिहा। अध्वर्युर्वामाश्रुतेस्थापि पृष्ठात्क्र ख
घेतापनः। तेनित्युनं वर्यमाणमंतरेणात्संवरणमिति। पित्युनं वर्यं तेयाभ्यां तयोरेवान्यदर्शनात्। प्रत्रो
मे न नाश्यते सा ध्यं व्यवधाने वर्त्ति पुनः। हलरवो व्यवधानतुः स्यात्। ननुक्लेशात्तु भक्तता। नेतां तरायदे

षोयंप्रणीतानामग्निगतः कलोः॥ का॰ स्यवानस्यन्यमार्त्तिकैरभिचारप्रसवर्चसप्रतिष्ठाकामायथासंख्यां दृ
नीकामनाविशेषात्पर प्रणयनेपात्रविशेषाः शाखांतरदृष्टा॰ च्यंते। यदि वंदर्शपूर्णमासाग्निप्रणय
नेनत्वभिचारकामः कांस्यपात्रेणकुर्यात्। यश्चब्रह्मवर्चसकामयजमानस्तस्यन्येनवार्क्ष्येणकुर्यात्। य
26 श्चप्रतिष्ठाकामयतेसमृन्मयेनकुर्यात्॥ विहितोपुरुषार्थस्याप्रणयनिनीनिर्दिश्यते। अग्निविष्णुनेभ्यानै
मित्तप्रकाराणकैः तनः। विहितोपात्फलमुखसाधसंगेस्तमेवतुपारंपर्येणानैनवनिरकांक्षभेवंनिति
गम्येयुक्तेकथंनामनिराकांक्षाः पुनः फलं। कामप्रकाशकंवाकांश्रस्ततोवरिनार्थकं। भवेनानर्थकं
येनप्रामाण्यायव्रजेदिहनित्यप्राप्तानतोयुस्यादूस्तस्यन्यत्रजुतुनृतं। मस्तुतेप्रणयनेफलोदे
देशेनसाधनविधानाद्दधिकृतनाधिकारत्वयोन्यप्रयुक्तदर्शपूर्णमासप्रणयनाधिततस्तस्ये
वफलविशेषकामस्यतत्रैवसाधनविधानंतुसंयोगपृथक्त्वन्यायेनतत्रहिसंयोगपृथक्त्वंस्यात्यत्रस
फलंकर्ममहाप्रकरणावरुद्धंनान्यांगसत्फलेनसंबध्यतेकर्मैवायथारणतस्मान्नाघकामस्यवाजपे
हितस्येनच्छंदेनयागपराम्पृष्टपान्नाघसंबंधोपरोविधीयतेतेनोभयत्वेक्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेनप्रकर
णाक्षतसंबंधस्यवाकाद्गजसंबंधस्यवयन्नृथक्त्वेनदेवकारणान्नदत्रनसंभवतिकर्माणः फ
लेविधानाभावात्तस्माद्दधिकृतनाधिकारोयं। वानस्यन्यपदापात्रंफलत्वर्थविहितोब्रजेतानत्
श्चितंफलंतत्रब्रजेतेकर्कमितिस्थितं। मच्चतदुक्तंफलोद्देशेनसर्वत्रसाधनविधानानसाधनसम्
वेतत्रफलानुगमः संभाव्योमामद्दधिधर्मेदधाश्रितमितिद्रियंफलं। तरोरग्नीन्पश्तीर्य
पुरस्तात्प्रथमंद्विषुः पात्राणिस॰ सादयतियजमानोवाश्वत्थाग्निहोत्रहवणिखकपाल॰

एम
२६

त्रापाकृत्याजिनमूलकृखलसुसलंइषदुपलमर्थ्यैवचेश्रपरासपक्ष्यादुरनेवा। आच्छादनसामर्थ्या
द्विवाचपिवसापनंश्रास्मेनेनच्छरोरुजं नानिकुशमयानिवाकोशं वहिरुनंपहूदेसनमुदृस्पव। अ
न्यत्रापिन्तरणार्थन्यविधिनावावधारितं। सादृश्यपर्युदासेयननच्छत्यादितोभवेत्। संस्कृतासंस्कृत
त्ववभेदः साउपकारत्वेन एककार्यत्वं दद्विर्हिषि आदाय न स्थानिकर्तव्यमित्यभिधायोक्तमन्येन्य
त्रापितोऽस्मात् नादन्यगच्छमाणंसदृशोग्रहीतुसादृश्यं च सन्निभेद धर्मसामान्याद्भवति तत्र भेदः
संस्कृताद्दृहिर्वर्हिषोऽसंस्कृतस्य सिद्ध एव। सादृश्यं च कुशत्वजातिलिंगितत्वेनतेन तेन कुशमयं
रितिसिद्धं। ततः दर्भैरिस्युक्ते यावता वद्दुकं न च्छेरितिप्रकरणेगृहीतत्वादाहवनीयएवनुत
घागसाधनत्वेन भवितव्यं गुणत्वेन इति। नचमतिस्मरणमाहवनीयएवकर्तव्यं मास्तुप्रकरणं प्रधानया
गगुणत्वमाह कः सवाहवनीये क्रियमाणत्वात्वापकारायसंमन्वध्यमाह्वनीयं संस्कारयति। प्रधा
नागामितमप्रस्मात् संस्काराणां पुरोदितः। उभयाकांक्षयातेनगुणाः प्रधानयोगिनः। तेषां ये
योग्यस्य संबंधा आश्रयात्विष्यमेतुतैः। उपकारेणसंबंधात्प्रधानेनान्वितो न भवति। प्रधानेना
कांक्ष्य वशात् प्रदानात्संबंधमतनदायोयोग्यत्सासंसंवध्यात्कपवर्तुन पराकांक्षो नितत्वादसमोऽस
मर्थआश्रयमपेक्ष्यतत्। श्रियोपकरोतित्प्रधानं संबध्योपस्मकपं प्रधानसंबंधउपकारेण
संबंधाकारेणाहतुनासंबधात्प्रधानेनान्वितः परमयाप्यवादुपकारं साक्षात्प्रकरणेनोच्यसं
नीतमाभूदेकाग्निसंयोगवहुत्वमप्रमाणं धीः तेन प्रधानयोगाधिकरणसंबंधादाहवनीयएव
स्तरणं माभूदितिवहुत्वादुदाहृतं तुहोमो सामान्यसंबंधात्माद्यमस्तीति दर्भाः हुतादायपिपादं

27

नहि कार्येष्वपि सर्वाहुतिषु भवति स्यात् । यजतेरेव तावद्गौणत्वं दक्षिणाग्नेर्विधानतः । आनन्तर्याद् हुतयो नास्य के
वलेस्युः प्रयोजिकाः । श्रुतो यजतेस्तु सम्बन्धात् श्रुतस्यैव स्यावलत्रयाणां न चैवं शेषेति सम्बन्धात् संकोचोऽपि पुन
र्यजतेः तथा च यजतेनोक्तः स्यात् जुहोतौ न भवेद् विधिः । दक्षिणाग्नौ केवलं तु होमेति सम्बन्धात् तत्र प्रसि
द्धानिः संदिग्धं जुहोत्यागमे वचनेनास्य तत्सामान्यविधायकं तद्रूपि यजतिशब्दः सामान्येन यजति
जुहोतिपरः सन् सर्वाहुतीनामपरिस्फुरणो विधत्ते न विषय यजतिमित्य शब्द प्रसजति पदं सन्यजतिशब्द
मपि तत्रैवावरोधयति संकोचे हि यजतिशब्दार्थसमानाधिकरणसन्निवेशयजतोयागविषयरूपर एव
स्यात् प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने च प्रत्ययइति न्यायात् तत्प्यावगाहे पत्न्यः दक्षिणाग्न्याः परिस्तर
णाभावाद् द्विवचनस्तत्र भवत्येवं स्यान्न यजतिशब्दः स्वलक्ष्यं चेदुद्देलक्षणं स्तत्रमतः । जुहोता
वपि सर्वत्र प्राप्तं केन निवार्यते । एष शब्दे यजतिपरमंगीकृतमपूर्वपरिहमपि स्थानीमेष शब्दो य
जपरो भवतीत्याहोमरागंभ्येन । न च यजतिपरः शब्द एष प्रत्ययस्य पर वाच्यं प्रत्ययस्यो न तु यत्तो स्ति
क्रियाया स्तु परोक्षः । यदि शान्तर प्रावप्याहि क्रियाति समनुमीयते न तु सा प्रत्ययक्षाये नैष श
ब्दः प्रत्ययस्य परः क्रियानिर्दिष्टो कीमकेत । न च यजतस्साधनं यतो पो लक्षणं प्रसंगात्तत्र वसु
रव्याप्त्यै सम्भवति लक्षणापरिग्रहोऽन्याय्यः ते नाग्निरत्र एषस्याधस्तसाधनभावतः । उत्तरत्र राम: २८
श्रुतिर्यस्मात् समादेनदिति स्फुटं । समानाधिकरणं तं च तद्रूपमग्निना । नन्वत्रापि तु लैव
लक्षणानिमित्तदोषः तेद्वैव तद्रूपं पत्न्यक्षयजतपरं पूर्वोर्दिष्टमग्निसमानाधिकरणं तं च यमाणं
मग्निपरं श्रुतिर्दर्शितं न लक्षणायै वस्तु स्यात्पि ते न भेदमावोच्चि विशेषः श्रुतिसमर्पितात्र लक्षणात्

त्रैपयत्तत्राब्दयोर्नकश्चिन्नाधनुवाची। न च शब्दान्तरं नत्यरं श्रूयते। नैवं कुशाब्दः प्रत्यक्षपरत्वेन विनानोप
पत्तेर्येन साधनपरः स्यादग्निष्टुन्नश्रुत्योपपादितत्वात्। सामानाधिकरण्यं वैलिंगभेदान्न युज्यते। न
वक्तव्यमपार्थत्वं मा भूत् क्रियाविशेषणत्वे विधानं स्मरणेऽस्येदमप्राप्तत्वाद्विशेषणं। आधत्ते गौरवं श
केर्विधेर्नानेन कार्ये ना। लिंगभेदाद्ध तत्र सामानाधिकरण्याभावो यथाश्रुके न न जाशङ्कनीयं। पर
स्यानर्थकं मा भूदिति। तथा च नपुंसकलिंगतायां क्रियाविशेषणत्वेन यथस्तेनानग्निष्ठं प्रा
प्तितं न तदेव तत्। यत्स्थेणानीनिवाकं स्यात्। तथा च स्मरणस्य विधेयं न रमेषु स्मरणीयं भवेत्। तदभा
वाद्वस्तुनि मात्रमनर्थकं स्यात्। तन्मास्तु स्मरणविधानं तत्रैव धात्वर्थविशेषणमप्राप्तत्वादि
धेयं तथास्या वानेकशक्तिकस्य न विनाविधानुमशक्यत्वाद्वाक्यभेदः प्रसज्येत एतत्तु द्रव्यप्रसि
द्धपरो विधेयं वा प्राप्तत्वात् प्रसिद्धमस्य वप्रसिद्धत्वं विशेषणं संबंध्यमुस्य याप्यसंबंधविधेयु
मेवमप्रसिद्धत्वान्न स्यात्। न च प्राक्कश्चिद्गुणो विहितो येन तत्संबंधविशिष्टं परमन्यद्विधीय
ते। तदेतत् हा। प्रस्तु नैवं प्रत्यक्षस्य भवत्स्विति विशेषणं। अर्थवशाद्धानेन न धर्मस्य तत्वाद्गुण
श्रयं। तस्मात्क्रियाविशेषणं नानेन न किं चित्कार्यं पुष्टं तदगुणमाह सामानाधिकरण्यालिंग
व्यत्रयतः स्फुटं। उपक्रमं स्थितमस्यास्मिन्नस्य पार्थ्यं ध्रुवं भवेत्। तेन न लिंगव्यत्ययेनाग्निष्टुद्ध
सामानाधिकरण्यं तथा वाक्यमथो भवति। एषां निर्मत्राधिकरणत्वाद्घनत्त्वकत्वाम् अद्वीयतन्त्र
त्वं लक्षणरूपमपदं स्वरेणेनगाच्छविनियोगैरेवमभिलपितमप्राप्य ना वानुगतमग्निमाभितः
परिसंख्यामु। एतेन छन्दो नाविकृषणावरामर्शको पथ्यास्यानूसंस्कार्ये प्रयोजनं यासंस्कारम

ऐवनाद्दिश्येकवाक्यताभावात्। नन्वेवमप्यग्निमित्येकत्वनाद्देकस्यैव परिस्तरणं प्राप्नोतीति चेन्न। अन्येहद्दि
दृश्यमानत्वादेकत्वेनविवक्षितत्वेनोपसंहरतीति न नोयस्तापि सर्वथा सर्वत्रैतत्प्रयुज्यते। प्रकरणाद्दर्श
पूर्णमासपरीयत्तशब्देन सादृश्याह। नच प्रकरणेनावाक्यबाधितत्वं लभ्यतेऽज्ञानात्। ननु प्रकरणानुरो
धेन वाक्यं नीयताम्। विरोधाभावाद्विरोधे हि वाक्यबाधकत्वं भवति। येनाभिमुखेन ... श्रुतिलि
ङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति। कस्यातेर
28 न्त्वात्। तस्मात्प्रकरणार्थं वाक्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह विरोधनत्वनास्त्यत्र यत्नस्यप्रहणात्सु
नः। एषत्राद्वेनप्रश्नप्रत्ययेजाते यत्तु नर्यस्तमहणेकरणेनिमित्तत्वनोद्दृशेन द्रव्यत्यागमात्रसंबन्धा
गप्रत्ययार्थे एवं च सति प्रकृतप्रत्ययाक विरोधकमेव। अतोयस्याग्नियोगो ज्ञितत्रतत्र परिस्तीर्णः
तुहोतीन्तुहे ति वोदनासामान्यादपिदक्षिणाग्निं जुहोति सामान्यात्परिस्तरणं भविष्यतीत्याह
दक्षिणाग्नौ जुहोतीति यथा दक्षिणाहुतो यथा अविकृत नगण्ये यात्परिस्तरणं कर्तव्यं तत्। नवक्षि
ण्याज्ये गार्हपत्ये गृहस्य स्यादिश्राद्धानां पुनर्वचनं येन परिस्तरणादेः पर्युदासः स्यात्। इत्य
तोपर्यस्य सर्वतोभावेन आदक्षिणपामाश्रित्यापि पाणिनिपरिभाषाश्रयणेन चतुर्दिक्षु आगय
त्वमेवादुरस्यार्थकर्कप्रमुखास्तोऽपरिहृत्य ... परि: सर्वत्र भावेपि न प्रागग्नं प्रदक्षिणं प्रागुदग रम
गताये न श्रुतो दृष्टान्तवाक्यमः। अथ यदुदगग्रा दर्भास्तानुदगग्रान्कुर्यादिति दक्षिणाग्नाविति २९
धानपरवाक्यसिद्धा उदगग्रतोपादानात् परिस्तरणे उदगग्रतानाविहितामाह। ननु मस्या
ग्निहोत्रे विध्यर्थमुदगग्रानुवादता। न च प्राप्तकमत्रान्यत्परिस्तुते स्तुत श्रूयते। येन हि तत्स्तु

नदृष्टित्यागान्नविधिर्युपयाप्रापकं तद्विषयत्वेनि सर्वत्रैवानस्तनतः । गमकं जन्यलिङ्गं स्यात्प्रागुदग्गतावपि । दृष्टि
मात्रारोपे निमित्तस्मरणं नास्ति स्थूलकाङ्क्षितं किं स्यादेवमनाथ्यास्तेन यत्स्मरणं विहितं न तत्रैवास्य द्विविषयस्य प्रापक
त्वोजकं स्यात्सामान्यादग्निहोत्रादावप्यागतं तेषु तन्निवार्यते भवतु नामाग्निहोत्रे एवोदकस्य नामनिबन्धं ।
न पाथस्तोदगयन्तास्थितीत्यो हि । अत्रापि किं न विशेषाभिसन्धानापत्तेर्भवितव्यमिति । विशेषापेक्षणात्तत्र स्प
स्पृष्टिर्नलभ्यते परं त्वाचीर्णं निस्पृष्टिरिममविषयं नाश्रयति सामान्याद्युपलक्षणात् । कर्म्मसात्म्यं सर्वं ध्वला
नु परिस्तरणं हि विशेषस्तदन्तरङ्गत्वात्परिस्तरणं विशेषेणाविहितं धर्म्मं मास्पृशति सत्याग्निहोत्रेऽपु
रिस्तरणे प्रागुदग्ग्रत्वं नालक्षणं स्तोत्रेऽपि परिस्तरणत्वात्स एव भवति । ननु भवतु नाम विशे
षानुपलक्षणमन्यस्य तत्रापि विशेषस्यानन्वये विधानमास्तिये न युक्तो विपरिवर्तमान आकाङ्क्षो न्य
नावुनवत्र परिगृह्यत इति नैतत् । तत्र प्रमुखान्यपरत्वान्न ग्रहेतत्तु पौर्वापर्यं न त्वेहास्तनिस्यत्वा
त्समकालत्वेनानेकत्वात्कालान्तरे यथा प्रागुदग्वाक्यमत्रयत्न । वेदनात्सामान्यवाप्रागुदग्ध्यमेकारक
मित्याह । अव्यक्तचोदनाधर्म्माणां ग्रहानिर्ककसंमतिः । न स्पृष्टी प्राप्तिर्नत्रहरणमन्त्रेन स्पृष्टिपादि
ते । अव्यक्तचोदनाहि परिस्तरणानीनि सामान्यप्रापकं आनीहत्रपि तेषु प्रमेवादग्ग्रनारोली
नास्तासीदृशोनान्तत्र सामान्याद्दर्शभवेन्मध्यमे गौकितेवकको चार्येरपि न तत्प्राप्तिश्च हरणे
ऽप्यनावदानेने संमार्ष्टी स्वनुषज्यचोदना सामान्यान्तत्रप्राप्तिं प्रसञ्जयितात्स्पृष्टी गृह्णाप
योजनवस्थापिनं तेनात्रान पांशीकरणोऽप्रत्यक्षरूपं एतद्देवोपपाद्यते । परिस्तरणशब्दोऽयमे
कार्थीधानुयाणतः अध्यापये च प्राप्यार्थेविशेषानन्यियोजनान्तप्रागुदग्गन्तावात्र प्रस्यासनार्थ

योगतः। विशेषणश्च नग्नास्ते प्रागग्रत्वं स्य निर्मितं। पुरस्ताग्नहरणमपि प्रागुदगग्रतायामेवावरितार्थ
मिस्यच्यते। परस्तात्स्तरणापेक्षमग्न्यपदत्वं भवेदपि। अग्निराजवहुत्वेन स्तोत्रे क्रमस्यापेक्ष्यते। तत्रोत्त
29 तिक्रमात्मावगत्योपवृत्ता प्राक्स्तरणोत्त्विति। पुरस्तात्प्रथमं चोत्तरेन नुसुख्यक्रमास्त्वयं। प्रथमं तत्रथा तं
न दर्शनं स्वेरय्यं नवोत्पत्तिक्रमः कश्चित्प्रमाणापुनिरूपितः। नैवमग्निगुणो यस्मात्तस्मिन्मुख्यत्व
मापितः। उत्पत्तिक्रमप्रमादं नसुख्यानागुणी नामिह उच्यते। नाग्निसंस्कारस्तरणं पूरमेवत
तः यागासुपकारायपत्ते संशब्द नारिह। अग्निसंस्कारमात्रत्वेपत्तेतिवचनं मृषा। अग्निरुवाच
वक्तव्यं नाम्वोपन त्वेरोपणात्रियूमायोग्निसंस्कारोपत्तेस्यादिति रोपणात्तेन पूतसंस्कारानत्र
मः प्रामुमात्वर्मे पुरस्तात्पहरणे तेन स्तोत्रोदृष्टविधायकं। अत एववक्ष्यंत्तिदृष्ट हेमस्तरणावनम
ते। परिस्तरणेऽशब्द हि भावेनदिगपस्त्वर्थे पुरस्तादित्ययं शब्दो दिगंतरमपेक्षते। व्यवच्छि
त्तेश्रुतिर्युक्तं प्रागुदगग्रतायाहि। ता। प्रांच्यहरणादिना भास्तेदृविध्यपत्स्मतः स्तोत्रो पुरस्तादप
वर्गत्वं प्रागग्रं तत्र नेत्रतु। पुरस्तादपवर्गीत्वप्रादक्षीणपुनसंभवेत्। प्रागग्रत्वं विधुर्यंतन्नो
चः प्रथमतायतः। ईशानोपक्रमे हि स्यात्प्रथमं दक्षिणाग्निना। प्रदक्षिणाय्यं तावैवं मुख्य
त्वेनानुगच्छते। पुरस्तात्प्रथमं प्रादेतवाच्यं व्यानंपासति। स्मृति सामान्यतोस्माकं सति
धर्मपरिणाह। प्रागुदगग्रतागासो प्राकंस्तवत्वं भवा यनुं पुरस्तात्प्रथमं वा व्यप्रादक्षिणपंता राम
वहनु। प्रागुदग्नि विशेषेणासामंजनाहृतिबाधनात्। अथर्ववदाग्निना सापि प्रास्तत्वं प्रवाधि २९
तुं पुरस्तादुद्धरणं कार्यं प्रादक्षिण्याश्रयाय हि। नन्वेवं नगत्वमिष्टं पत्तुरायपत्तेन पाविते। उच्य

नेनेन संबंधमवगच्छतीति चेन्न। न वाच्यमनुवादत्वे कल्प्यं विध्यंतरं भवेत्। यस्य प्रयोजनार्थं स्यात् तदर्थे
वादैकवाक्यता। विधिनैव सम्भवे यत्स्वं मिलितकर्तव्यतावृत्तेः। शाब्दभावनयाक्षिप्तदृष्टप्रयोजनपास
त्तिरेव नैः माशुद्धतृणमिव लक्षणया बहुलोपरिस्थितिः। एवं प्रकृते। जीविनन्यायेन निमात्रे स्वनेत्रपरत्वेन व्याप रि
स्तरणीयसाधपित्वदानीं पात्रेषु प्रासादनेन सर्वत्रेदंरूपता साध्यते। दृष्टदृष्ट्रुः पात्रे इदंरूपता सर्वगामि
नी। प्राक्षालादिरूपपात्राणां सामर्थ्यादिदंरूपताविधिः सामर्थ्यं च प्राप्तं वा पात्रं हि प्रासमेव कांसे
पात्र। संस्कार्यत्वाच्च पात्राणामुद्देश्यत्वं सर्वेषामपि। उद्देश्यत्वात्त्वेन सर्वं यथाप्रासं संबंधनीय
मिति सर्वपात्रेषु इदंरूपता पात्राणामुद्देश्यत्वं नमस्कारश्रित्वमासादनेनेदंरूपताव्रतसंविधेयं स्यात् न पा
त्रवाक्यभेदः स्यादिति सा शंकानेन चैकेन प्रयत्नेन इदंरूपता सुखेनैवानुद्देश्यत्वाच्च पात्राणि वा
क्यभेदतत्त्वपासचि। यानि यत्प्रासं स्वेनैकाभासगुणानि विधीयन्ते विधिशक्तिमाहात्म्यानाक्रमभेदो भवति
न वाक्यात्त्वपात्रसामर्थ्यान्नोपपत्ते। पात्रसनात्मात्मा प्रासादनेन सामर्थ्यमुपलक्षणमित्यपि प्राप्यरूपाप
रिच्छेद्यते। संस्कारविधेयत्वेन वासनयोग्यत्वात् तेनोप्यमनः प्रभेदक्रमास्तत्र सामर्थ्यात् सादनं प्रकल्प्यनेका
र्थोपस्थितः सर्वपात्राणि समानाम्नायपात्रगतानि पात्राणि नतः कार्यसाधनेदंरूपतामुक्तं। एवं प्रसिद्ध्या
इदंरूपताया आसादनेन संस्कारक्रमो विनियोगक्रमश्च यथापाठ एव मान्यश्च यत्नीय इदं स्यच्युतेन निय
मावतोऽन्यस्य क्रमः संस्कारकार्ययोः एवं सर्वत्र संस्कारविनियोगक्रमः स्याद् इदंरूपापि नेदंरूपक
माभूदित्यच्युते। श्रुतिनिर्दिष्टइदंरूपतानियमास्यास्यात्परस्परं। अतिदेशादिक्षेपत्वं प्रासादनोपा
त्राणां वचनार्थालोपादिनावोपेसनिश्चयापेक्षमेव स्यान्न सर्वपात्राणां इदंरूपजननं कार्य

30

कं। श्रुत दृष्टत्वासिध्यर्थमिति निश्चप्रोऽउत्तरपात्रेण दृष्टत्वायी क्रियमाणा पाठमरोत्तर श्रुत दृष्ट तावाधेन वृहश्रुति
वाधो माभूदिति केवलासादने नेकश्रुति वाधो पुनः रूप इत्युच्यते। अर्थलोपे यदानसादितीयं दृष्टवाधनं दृ
ष्टत्वान्येन नात्रस्या दृष्टश्रुत्यनुरोधतः। संस्कारक्रमस्तावत्। धान्येप्रवर्तते एवं संस्कारोगन्हणादिकः संस्का
रत्वाविशेषेण प्रोक्षणासादने तथा एवं संस्कारो यस्य पूत्रवदृश्यते। तस्य तत्रक्रमे कार्ये प्रोक्षणं सादनं
तथा न तु दर्शगणे दृष्टं संनिधानात्मतिमन्ते। नैतत्पूर्णय तोवाकां पात्रेषु दृष्टत्वविधो न संनिध्ये दर्शग
णो ह्येव दृष्टत्वं। वाक्यसमासेः यदि दर्शगणे ह्येव दृष्टत्वाविवक्षितं भवेत्तर्हि दृष्टत्वा चकमत्र वशत्वज्ञातेन हि
शक्रनिस्यात्। समाहरं दृष्टत्वेनात्र दृष्टत्वं समुदाय सिद्धेः। अपि च श्रुतावपि चेनन निर्देशादिमरेतरयो
गावगमात दृतिरिक्तं पश्चात्रेषु दृष्टत्वाविधानेन तत्र वं पात्रार्थमिति निश्चनीयते यवा दृष्ट पात्राण्युपसाद
यतीति यावविरणत्संपत्तिः समाप्य दृष्टत्वा सा विशेष दृष्टनिष्ठा। यथा महावीरे सर्वाग्नि तद्दृष्टत्वमुक्ते
रुत्पत्य मन्त्रीम हावीरमित्यारितत्राथवीर तत्संपत्तिरीदृश्येव। एवमपि हृत्रेण पात्रासादनं
दृष्टमिति सर्वपात्र विषयिणी दृष्टत्वोक्ता। एवं वेत्र्यासिव सर्वत्र दृष्टत्वा किमर्थं श्रूयाग्निहोत्र
हवणीत्यादिन दृश्यते। विशेष दृष्टसिध्यर्थं श्रुवादिपुनरुच्यते। यजमानग्रहणप्रयोजनमु
च्यते। समाख्यानादिहप्राप्तिरध्वर्योरेव केवलं। तेनोक्तं यजमानो वा प्रदानं सादनं यतः। यजमा
नेन सर्वं यत्साधनं देयं। तच्च सादनं रूपेणवाद्ध्यादिनियजमानेपाक्षिको विधिः। अपर्णाय जमा एमः
नेन स्वामिवान्किमनेसदृशा। सादनं दूरत्नाशुक्तं निवेदनं यजाविह। अर्थवाच्यन्यवार्थ्य शब्देन प्रयोज ३०
न मुख्यमनुष्ठ चक्रे। अर्थः प्रयोजनं वात्र शब्दस्य पस्यकुसंभवात्। उपकारकं यंघलौ स्वेणत्वापितं

तथा। अर्थात्प्रसिद्धं वचनत्वं सर्वमन्वाहार्यादिपात्रवत्। अर्थवत्त्वात्तदासाद्यं क्रमेणोक्तदिशा पुनः। यदुपकल्प्यं कं
कर्कं नर्कन्तः संप्रणीयते। विकल्प्य सन्ति पात्राणामित्थं भावे बर्हिषोरपि। प्रोक्षणादिविधानेन तु स्थानाभावावरे
रपि। एवंकारस्य नियोगाद्युपकल्प्यमुच्यते। कथं वा न पात्राणां तत्त्वेन क्रियते। अविचार्यैव नभ्रान्तं नैमत्तद्धर्म
निवर्तकं। नियतं हि धर्मनिवृत्तिकारणं शास्त्रं तथा। प्रत्याम्नानार्थलोपाभ्यां विरोधाद्धर्मबाधनं। विस्र
तावत्तिदेशे नष्टासानां प्रकृतेनतु। यथे धावर्हिषो पुनः प्रक्षणविधानमिति तदुच्यते। विधानवत्त्वतो धर्मः
क्षतो धावत्यं नेयपुनः। यथाग्नीषोमीयादि प्रोक्षितेध्मकर्कसंमतः। वर्तमानो निर्देशश्च सर्वमाहार्थस्य
छनि। अनिर्देशः कार्यो प्रसिद्धं कारणं संस्कारस्यामान्यमाक्षिप्यतीति नियतं। कार्ये संस्कारयतेन खलु ह
तं साधनान्यपि स्थानापत्तिरियं तेषामुपकारकतास्य तु। कपालकार्यापत्तिः साध्यते स्थाल्याः हविषः
श्रपणमात्रस्य कपालान्याश्रयो यथा। ओदनस्य चरुसंज्ञस्य स्थानापन्नाकल्प्यतां भो। ऊष्मणः पाकभेदश्च
पुरोडाशोऽपि तन्न यथा। कपालैः क्रियते स्पर्शमिश्रीभूतं जलं ततः। व्रीहिद्रव्येऽपि पाकः स्याद्धि जलं दह
तेयतः। माहात्म्यं चेद्विशेषात्र नेतनं तुल्यमध्यमः। जलेनोष्मे नतादात्म्यात्तत्रापि यत्नं स्फुटं। कपालकार्य
कारित्वात्स्थाल्यो धर्मैस्तु युज्यते। समुदितानां सर्वं कपालानां मकपात्रत्वे प्रकृत्यादिनामित्यनेकपाल
समुदायस्य पात्रैकत्वं प्रणीयते। द्वन्द्वानास्ययतः स्थानप्रवृत्तोऽस्य षष्ठानि रूपिताः। युक्तं नदैककार्यत्वाद्
पत्रान्नभेदनं। अतः स्थाली वृहत्त्वेऽपि पात्रैकत्वमिहास्थितं। द्वन्द्वत्वं माद्यशेनि वस्य स्यादिति निश्च
यः। वेदस्य दक्षिणार्धस्य पृथक्क्रमाश्रितं यतः। कैश्चित्प्रोक्तं तु विज्ञेयं सर्वत्रेद्वन्द्वनो विधिः। स्रुक्वादी
नां च संमार्गो द्वन्द्वपत्नस्मिन्भक्तमेयतः युगपत्सादनं तेषां क्रियते त्रिक्रमं नतः। समन्त्रामंत्रभेदेन द्वि

विध्वंनन्नसंस्थितं। तद्दूरासादनं तेषां योगपद्येन संपन्नः। अवीरूरस्य कार्यस्य भेदात्पात्रप्रयुक्तनः। इद्दृतां न तैर्गतेषां
कार्यभान्येन साधुनः। यानुपूर्वनतु शादीनां दृढ़तासंश्लयोऽपि न परिधीन्यं स्पृशंभेदाद्दृढतां नर्गतास्त्वयं। नास्तिपात्रां
नरं यत्रद्दृढार्थं केवलंतु ननु। आसादृमर्थो लोके दृढतायान दोषता। ननुकपाल कार्यार्थं स्थाली चेद्दि
31 घने नदा। कपालधर्मज्ञाने यत्तत्सर्वप्राप्नुयादिह। नैतस्या को त्र कार्यस्यात्माप्ययेत्नोऽस्य गादिय नृ। लाकि
भेदादिनस्या स्याने पधाना दिधर्मता। समिद्धेऽपि श्रीनिर्यस्याव रूणवह्निमात्र के। पचनस्य पुरोडाशे
ननगशिषधर्मतानन्त्वस्य मेयदापात्रपाल्लादितिकल्पनदा। अभ्यादेपात्रताभावाद्भेदासादनादि
कं। नवाच्यं पात्रतां कर्मसाधनं योग्यतायत। कल्लावत्स्यपतो दृष्टं लोके विप्रादिकेऽपि च। कल्लावत्स्यत
नेकल्लारस्य पानगो एामस्तीति। इष्टो नां नरं विप्रादिकं। अविधिष्टं क्रियास्वेषां साधनं स्वं यनस्तनः
पात्रत्व मपिसुनं गजेन स्याम्नोऽस्य एगादिकं। गार्हपत्यस्य संस्कारसाधनत्वे स्मृतेऽपि च। हविषोऽप्युपाद
धायारवाभेदेन संश्रुतं आसादनप्रदेशाय तन्नियस्यानियम्यते। उभयत्राविशेषेणाज्यधनेनश्रुते
र्वचः। पात्रासाधनं दृश्यलसुपादायश्रुतिर्यतः। देशोस्य तस्य संबंधं हविरासाधनेऽपि च। तत्तेन हूरतस्तेन
यत्रासाधं हविरलयोः। पात्राणि तत्र संस्थेवप्रश्वादिस्तच्च तेन नः। उत्तरत पवारोयज्ञे सामान्यनेतःश्रु
तः। उत्तरतो वा नेतोऽकं स्तत्र देशे विकल्प्यतं श्रागुरुस्य स्वं स्त नावेव मनुगच्छेत तस्मादतो। एकापिश्र एम
पणां केवित्यस्य भावे वदंत्यपि। अनालं तु कपश्चाचाम्नाया मप्यवोऽपुनः। तस्यापितन्त्रपात्राणां ३१
सादनं पुन्यनेर्थत ८ कर्मणो वामितिश्रूयाग्निहोत्रहवण्यपादायवा चेयत्कति। कर्मणो वामिति
द्वयोरभिधानादुभयांगनेतां मराये भेदेनादानितु नरपिप्रयोजकयोन्यत्तरस्मिन्नपिनचद्दिवचनस

समर्थमिति। नन्वयोक्तव्यं वचनस्याविवक्षा प्राप्ता नियमविधिकार्यमात्रसमवाये पुनरदृष्टो ऽनारभ्ये मंत्रावि
धानात्तत्कर्मणावृत्तिस्सम्भवेन तत्र हविर्ग्रहणीयं मा भिधीयमानार्थं वा हानमंत्रोभिधातुं शक्नोतीति
नयदाहविर्ग्रहणार्थमन्यत्र रसाभयो वाहनं मन्त्रानं तदा मंत्रप्रयोगो न ग्रो ऽस्मरणात् पुरुषो के विदा
दृष्टकल्पनाहरं निमित्तनस्तुत्तं क्लिप्तप्रमाणं क्रियायामेवानिराकांक्षीभावादिस्मरणेन बाधा कांक्षा निराकांक्षमि
त्यत्र वाचंयमत्वं तस्य श्रुतेः नदिदं वाग्यमनं संदिग्धं पुरुषार्थं वानत्रापि क्रिमादानांगहविस्स्वरं न पदार्थांग
वाठ तत्र पदार्थानुष्ठानयोग्यतामास्य धर्मप्रधर्मणारम्भितश्रयाधानार्थमिदमिति पुरुषार्थता। तथा ह्य
विकृताय तंत्रं तदनबाह्यस्यादिनवृपदार्थानुष्ठानयोग्यतामेसत्तुतल्लः पापक्षयः पुनरप्यभवेत
तस्मात्पुरुषार्थतापत्त्योञ्च नवत्त्। नेनदेवं विरोधनाल्लक्षणं यस्यातद्दृष्टार्थ। भवेत्तु सर्वं दृष्टं तल्लधा
नेनकल्पार्थं सर्वं मिथ्यानेयदिनिसंभवो ऽस्यस्याद्रूपकर्तुं कृष्यचनं। पुरुषस्यैकारणस्यासम्ध्यं वीक्ष्य
नेननः। नावस्मान् कृतो भ्रस्य मारणमंग फलत्वायपूर्वप्रधानेन परिगृह्य मारणक्रत्वर्थंजा यतोऽप
रिरस्य रकुपास्यि प्रधानं संबंधयोग्यं न संभवति नहि पुरुषमाश्रित्य सहृदपकारं कुर्वत्पुरुषा
र्थं मुपजाप्यन्ते। एतच्च मोभेमंसं निर्गतं पदार्थमाश्रित्य क्रतोरुपकर्तुं शक्नोतीति युक्तं क्रत्वर्थत्वं। तथा
यामिं विचारसोत्रामण्यां यजमानिव क्राप्रसयाय भंगं च प्रयोजको भविष्यति आदायवाचं यच्छ
तीति मे नादानांगं वाग्यमनं नरदापिन। आदानानं तरं मौनं ग्रहणार्थं व हृत्स्यसो। अथवाधि हृपयं
नं हविर्ग्रहणं हविर्ग्रहणं येवयतु। तथाहि यां वा अमुत्र हविर्गृहीष्यन्त्वाचं यच्छतीति हविर्ग्रहण
र्थं वाचंयमत्वं जीत्यच्यते न च हविर्ग्रहणं हविः संस्कारो वा धिः दूपल्लक्षितः तन्न वदवधिकं सर्वपदार्था

गत्वेन क्रतूपर्यत्वं । यत्वत्का निर्देशादेकां गत्वमिति तत्कालमात्र परत्वाद्य दर्पहोषः । तेनैनेषां पदार्थानाम
मध्ये केषुचित्प्रक्रियमाणेषु सीमापूर्वाग्नयः स्यादध्वर्योः ननु कर्म्मशब्दः स्वासामर्थ्यादर्हणाद्यादानेनि
यमः कर्तुं न युक्तः । येन चैवमाह यूहोर्ध्वकर्म्मयज्ञायहीति तस्मादग्रहणे कृपि यज्ञांगार्थदानेभवितव्यम
त्रगयोगेणाध्वर्यूनपि । नैतन्न । व्यामितीनरेन रसव्यपेक्षयोरभिधायको । न नयस्मिन्ननुदिता याः
32 करणत्वं नदर्थमादीयमानयोर्मंत्रप्रयोगेणाभावितव्यं । ननु एवमाने ह्विषु कर्यशुणाभावान्नस
माख्याद्व्यादाने कस्मादानं कर्म्मवाहाविर्गृह्णामिति नस्यनयाहुतमग्निहोत्रे सुतरकालेभावित्वा
त् । नच भावित्वस्याश्रयणं युक्तं । अन्यतः आश्रयेर्यन च विधानं नत्राविरोधायप्याश्रमनैवगतिरन्ति
ति नत्वलक्षणाकारणाभावात् । न च गुणमात्वात्प्रधानत्यागो युज्यते नववोदितत्वेन भावुत्यायो
घृतेनेद्रव्यपरत्वद्वाभावात् । तत्र हि गुणेरोगुणविशेषविशेषणाभावेपिकयात्कार्य स्वप्रसिद्धत्वा
दुपादानं युक्तं । ग्रहयोगिको धर्म्मलोकिकृहूति । एकदेशेनापि ग्रहणमशक्यमितिलोप एव तत्सापि
नत्वस्ययुज्यते । तेनाग्निपात्रेवत्तुमुष्टिग्रहणं नदृष्टार्थं करणं च युक्तमिसन एव जैमिनिः । गुण
लोपे च मुख्यस्यनिधास्याग्निहोत्रिगुणस्याग्निहोत्रहवण्या लोपेऽन्तरसाधनत्वेन न समाख्याभा
वात्तमुख्यस्य ग्रहणस्यान्निसस्यादिति नस्मान्नाग्निहोत्रहवण्युपादानं तत्रेतिअप्यग्निहोत्र ए म
चरुस्थालीमिति मासमग्निहोत्रं जुहोतीति वनद्धर्म्मकत्वेन तदभिधानहिमसंवत्सराग्निहोत्रवणी ३२
भविष्यति मुख्याभावेगौणस्यापिपरिग्रहस्याविरोधादिति ॥ प्रतपनं प्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षमिति
वा श्रवणादूर्ध्वं भेदाच्च विकल्पः । रक्षोभिधायकत्वादपामुपस्पर्शनं स चार्थसंस्कारः संनिधानाद्

विर्गृहणाद्यौ स्वानन्तस्मिन्स्तनि भवति ॥ गच्छत्यन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादुपतीस्तत्संमंगि। अतो गच्छत्य
न्तरिक्षमिति निष्ठृदित्यनो विशेषितं स्यान विशेषसंबंधार्थं श्रपणस्य पश्चादितिनत्यनस्त्वयं पुनः स्वार्थस्व
भावगतो गमनं संभाव्यतेयेन तदाश्रयमिति निष्ठृदिति विशेषणं स्यात्त समंगीतिन सामवापि केरंगेः समंगिता
तेषामनआरंभकत्वाद्‌नः शब्देनैव प्राप्तत्वादेकादशाम्यथाभावेवस्त्वंतरत्वे समितिनतद्‌भिधायकशब्द
प्रवृत्तिः स्यात्तदानः शब्दप्रवृत्तिरेवसामवापिकास्संगानि प्रयोजयंति। नन्वसंयोगित्वंगाम्यस्यैतिस
मंगितिसुगयोक्तवरआदिष्वकच्यतेन वसंयोगिकत्वेनानडुहोरपि प्राप्तिस्तेषामनंगत्वात्। अथो हे
रहंतेगम्यार्थस्यैति ध्वन्यताणतिमव मनडुत्संयोगेसतिभवति। नयावरथशब्दप्रवृत्तियोग्यतायां तत्पर्य
यस्यानः शब्दस्यापीप्रवृत्तिर्युक्तेति भविष्यमनडुह्यामपिनिचेत्। नसमंगीशब्दः शोतिरेकप्रसंगात्।
यावता समुदायेन गतिसामर्थ्यं तावतो रथाभिधेयत्वेनि रिक्तो भावान्संभंगी ध्वन्यवा कस्यात्।
तस्माद्रथशब्दो योग्यताश्रिस्य प्रवृत्तरतिनत्त[illegible]यो नशब्दो नानुडुप्रापकः। ननु मास्तु स्वरूपो
पकारत्वं संगीनं तथापि फलोपकारकत्वमस्तीति [illegible]वध्यतिसिमो गित्वं तेषामिति सत्यम। न एवन भ
वितव्यं। फलस्यवस्तुनोन्यदेशप्रापणस्य भावात्। यद्‌ यद्यक्षसमंगत्वेन दैवपरित्तु संबंधि माश्रित्यांग
त्वं प्रवर्तते तामनरा वांगत्वाभावादप्रवृत्तिरनडुहः। अतसाभिगम्यमानत्वात्मादक्षिणापायानोगाह
पर्त्यांतरेणागमव्यं। तथा च प्राग्वर स्यानसः पृष्ठमुपरंप्राप्तमभिमृशतीति प्रत्यासत्तर्युक्तं तरं। नत
पश्चाद्दीषाल्लं भगत्वित्समारोगमनस्य प्रादक्षिण्यं निवर्तयेत्। अपि च तमसन्नद्धेष्यप्लवति हविर्ग्र
हीष्यन्तित्यतिक्रमणं समवायागच्छतोभवतीसं तरागमनं स्वच्चयति। तस्मात्प्राहपिस्तपश्चाद्वच्छन्तेनोंत

रागत्विन्त् । पितृपक्षे पिंडपितृयज्ञे वाजरागत्वाद्दक्षिणाभिमुखेन ग्रहणे क्रियमाणे प्राग्दक्षिणे एव
मनुग्रहीतं भावृजिर्यं जारेरपि भार्या । परिहृतमिव वानर एतद्गुणो भवतीति श्रुतः । धूरसीति धुरभिर्म
र्वनं । धूरः असि मर्वनं धूरसिमर्वनं धूरसीति धूः शब्दोयमनुस्वं धह्यहकरो धूस्त्यन्दे शेत्ते
यः आव्रसधुरादिः धुर्वी हिंसार्थस्य गम्यमानत्वात् धूर्वं तं यस्माद्धूर्वतीति हिंसार्थस्येवोपपन्नेः हिं
33 स्यमानत्वाद्क्षस धुरो पिनत्वम विशिष्टमिति चेत् नवाकाशेषात् । अग्निवरेष धुर्य इति धुरो
यद्कात्विनित्त्रसाधुरित्यर्थे यवर्यनेन धूर्योगि धूः सेराधूः संवं धां देवोपपद्यन्त इति नाममभिम्ब
श्वेति । अग्निनापत्नृपरिग्रहीतं रथ्यांगनस्यनिःहत्वे नास्ति निर्कुरेभवति । देवानामित्युपस्तंभनस्यपश्चा
द्दीषांउपस्तंभनं शाकटपरिहृतिमातिवं यकं पृश्वात् देवानामितिषाम्भिमृश उपस्तंभनस्य
पश्चाद्दवस्थितानी दूषादूरेणानसः संस्कारं पश्चुतसाम र्थ्यात्तथा हि वन्हित्तमाद्दीनिविशेष
णान्युस्मिन्ते वोपपद्यं तेन न स्यति शय्येषा वहतीति किंत्वनरएव वहतीत्याकशेषा दपि । अत एवे तद्द
पतो जितिजिनेनवत्तिः नमादीना मनभिसमवेनार्थ्यानां स्वस्वामिसंबंधस्यैकदेशादर्शनेनावगमास्वा
म्युवयवा कांक्षायां देवानामितिपदं संबध्यते तथा सति । देवानां हविषां वहनेन समवेतार्थत्वा एमः
द्धृतनो देवानां स्थाने जातं तं नरत्नादात्स्यापत्रव्यकोवादिमायां यथार्थमष्टस्थो दितइत्यहः आम्ना ३३
निअर्थस्य शब्देन जानिव्यति स्तु छंगुणाक्रियात्रिंगसंख्यादीनामभिधानात्तेन पित्तत्वंगोत्थानरवि
धाने पितृणामितिलिंगयविकारे दृष्ट्या असिवचनविकारे दृव स्यासीति ननु देवतानामिदं नतु देवा
नीकथं समवेतार्थत्वमितिनेमतं । देवानामवेतत् । ननु कथं देवानां यना हवनोर्थ्यंठगादी तिनेतं

षष्ठ्यर्थे हि न तत्सत्त्वं । प्रथमासमर्थो हि स्वत्वयोग्यतानिस्तत्वाद्देवतानाम् उद्देशविशिष्टं । यश्च संबंधस्तद्धितार्थत्वेन षष्ठ्या
भिधीयमानस्तद्धितप्रत्ययार्थत्वेन विवक्षितः संबंधः प्रातिपदिकार्थत्वेनान्तर्गतं संबंधि द्रव्यमभिधत्त इति संबंधोद्दे
वताविशिष्टाभिधीयमानो हविषां स्वामित्वेनैव युज्यत इति स्वामित्वे देवतार्थः संपद्यते । ततश्च देवतानां स्वामि
त्वात् स्वामित्वप्रयुक्तानां भोगादीनां संबंधो न देवरूपाणां । ततश्चासमर्पणे तत्वाल्लक्ष्यमूहः स्यात् । नैतत् ।
देवानामित्यस्य ये शब्दास्ते अभिधानानुवादकः । मंत्रवाक्ये षष्ठीयं विशेषपर्यवस्यति देवानामिति पदषष्ठीयं
षष्ठी शेषसंबंधं दर्शयति तथापि मंत्रत्वान्मंत्राणां च क्रियमाणानुवादकत्वाच्च यमाणात् दाश्रितहविःस्वा
मित्वं न देवषष्ठ्याभिधीयते देवतासंबंधे पर्यवसानात्समवेतार्थत्वं । न च स्वार्थं तत्त्वप्रत्ययानि मिदं देवशब्दाद्यो
देवताशब्दस्तथा सति त्वाद्यवार्थ सोऽस्य देवतेति सूत्रमकरिष्यत् देवं च देवं च सति देवशब्दोऽयं द्रव्यजा
तिविशेषनिष्ठ इति तत्र पिण्डानां भिन्नजातीनामभिधानसमर्थत्वेन न तदभिधायकः शब्दः प्रक्षिप्यते
। ननु नायमूहः महेंद्रिति स्तुतिपरत्वात् व्यवसनेत्वेनैतान देवानीवर्तीजमनीति । यो हि कस्यापि त्यक्षवा राज
स्य महत्यधिकारे भृत्यस्य राजा तदधिकारमपि प्राप्त एवमेव श्रूयते । अहो त्वमस्य राज्ञ एवावदधिकारभा
गिति एवमयं पिता पचेत् पिसाधनभावं प्राप्तः पूर्वविशेषणः सोऽनुयुज्यत इति नोहलभंते । स्तुतिश्च स्पष्टा
वाक्यशेषे मंत्रार्थो न एवैतदुपस्तोमीति प्रदर्शयन्ती पदार्थस्तुतिहेतुत्वं मंत्राणां साधितं पुराणस्य सप्तमि
स्फुलेनात्यन्तलक्षणीयं विना यतः । विधद्देशागतं न स्तूयमानमपेक्ष्यते । विधिना ब्राह्मणैः कार्यमर्थ
वादैर्न मंत्रगैः । मंत्रो हि प्रत्यायार्थवादत्वेन केवलं स्मारकत्वेनोपकुर्वन् प्रामाण्यमात्रायनिराकांक्षानप्रयोज
नानि रस्तु स्याद्यपेक्ष्यत इति न श्रुतिपरत्वं । भक्तार्थाभिधानमेवं स्याद्यथा यज्ञानीयस्वामिनो रविषो वनिस्ता

त्मनीयसंबंधमनुकीर्तयेत् । तस्माद्गृहः । वाक्यशेषस्थार्थवादोनत्त्वेनतः स्तूयमानोग्रहमनात्मनमनाः श्रीनमना
वासंपद्यते मनसोभावादेवदेवग्रहणममभिन्येतदृष्टकार्य्यं नन्वेवं सति पात्र्यां कथं भवतु मनः प्रक्षेसमवेतार्थत्वा
द्धिकारत्वेहः पात्र्यां लिंगान्यत्वादेवस्य ग्रहणमभिधायकत्वमितिसमवेतत्वाद्गृहस्यासंभवान्नोहो भविष्यतीति न
पात्रवगमयतिअनंतरापमुनर्हिश्यति उपि जपेद्रिपिविलिंगत्वादस्येव मंत्रस्यैतेतस्य परित्यागः प्राप्तः यत्रवा
स्तीतिषिध्यते । तस्मात्समवेतार्थत्वादत्रैवेतिकोपिलिंगानि विनियोगो विस्तराय ऽपिय पात्रेषु नानाभावानितु
च्यते । यद्दृष्टेःप्रातिपदिकं तस्यसंख्याविशेषततरात्लिंगं च तत्प्रधानत्वात्समवेतं कथं न तत् । प्रातिपदिकार्थः
प्रधानं लिंगसंख्ये तस्य विशेषणाभूतेन तयोः समवेतः प्रातिपदिकार्थः तद्विकारे न विरुध्यते पात्र्यां प्रस्त
तौ विद्यमानत्वाद्भवतु नाम पात्राममसमवेतं तस्य तथापि देवसंबंधो । स्यैवेरःगृहं प्रसमवायाद्देविनुद्य ग्रहेण
तवानंतरायमितिवचनमसमवेतत्वगमकं वै परीक्ष्यस्यापिप्रतिभानात् । येनश्रुत्याभिधानार्थमंत्रसंबंध
विधानादेवैतत्तापितसंस्यवपिशेषावनहीतत्वादयोप्यियत्संबंधादस्माभिरभिधानार्थमंत्रसंबंधो विधीय
तइति । यत्तुपनिशश्चस्य यथार्थमूहनीयः । विष्णुरेखसारोहणं अनसि अभिरक्षिणं चक्रं । मेक्षणं तद्रूपानाये
तिहविष्मान् । हविरर्हतीति हविष्यात्री हियावावानाद्भवेत् । कविदध्याहरंति । तद्रूपप्रयुक्तं मेवेति क्रियये
वनिराकांक्षीभावात् । ननुतत्र प्रक्षणाक्रियमाणाक्रियया निराकांक्षीभावः संभवति । संबंधाभावात् । नहि उ
रुक्षस्येतिसत्तिवानायेतिसंबंधमर्हति परंयदाकांक्षंप्राप्यतेउरुभवयथावानायमहातसंवारःस्यादिति
संबंधनरं स्यात् । भक्तं च तत् क्रियमाणमस्तियेन तया निराकांक्षीभावः स्यात् । उच्यते । वानाय उरुक्षयथावा
तोवायादिनीहरणमत्वेषणं वा नार्थं क्रियमाणं कथं । न निराकांक्षता जनयेत् तस्मान्नाध्याहरः । अथवाद्

श्रवणानुगतं यत्करोतीति सामान्यं तेन निराकांक्षत्वात् । यथा इदं स्थाणोर्न्यानार्थमुद्धकरणमिश्रं न तरिष्यं । तथा च स्मृतिविधानद्रव्य
लरोचेन त्स्याणाय बानायोद्रगायं पृथुगमनं कुरुते कुर्वंस्येव कुरुते द्रव्यस्य स्वते । अपूर्वत्वमित्तिनिरस्यन्यत्ताय
द्रविषोन्यनद्रव्यहत्वमित्यनेन निरस्य निरक्षाभिधायकत्वात् पाशुस्पर्शेनान्नानाबीजेषु सर्वोपद्रव्यस्व गुणपत्प्र
सेप्सुश्रभस्वान्तत्रैणानुष्ठेयं अविधृष्टोनेभिमृश्य न अविघृमानद्रव्यान्तरेभिमर्शनमेव कुर्यात् । पंतत्त्वामित्याल
भते । पञ्चतोमित्यनेनन हविष्यानालभते । यदेतत्स्वक्षणमभिमर्शनमालंभनं तत्र नावृजे भेदे न प्रवर्तते । अयं
मंत्रो नत्संनिधानतार्थेन हि मुगपत्क्रियमाणेषु मंत्रोतैः कर्मादिः संनिपातत्पितृंश्रमसतोपं चभिरालंभोनि
यमेन तिफलत्वान्नाम्नी यतेविचारः ॥ देवस्यत्वेतिनिर्वपणे हस्ताग्नेयं चतुरो मुष्टीन्निर्वपाणी ररत्ना निर्वापार्थः
तस्यादृष्टिसिद्धं चक्रमारुह्य चतुरोमुष्टिन्निर्विपतीति शाखीजरेश्व वरणात्ता । ननु स्वशाखा यानुपाठात्तेश्व
नेऽपगणनाति देवस्य त्वा सवितुरिति तेन निर्वापात्तिभिन्नमंत्रत्व द्रव्यमस्तु । उच्यते । मुष्टित्वमस्य यो द्रव्य
ग्रहणाद्गुणतो यतः । क्रियाप्रतिकर्मत्वं मुष्टीनामवबुध्यते । मुष्टिकर्माभिनिष्पाद्यानिर्वापार्थोग्रहस्ततः
ग्रहणपूर्वं मुष्टीनीभवितव्यं तज्जोयथा । अकृष्टं ग्रहणं कल्प्यं तथा द्रव्यं गुणो भवेत् । ननु च प्रधानयागा
र्थं कल्प्यं द्रव्यान्तरं पुनः । द्रव्यार्थिसन्निनिर्वापसंस्कारेपुरुष्यते । तत्तु उपयोगस्य प्राभावित्वाद्देवतोद्देशनं तत्पा
ग्रहणे रिवसोमस्यानिर्वापेहिविषस्तथा । संस्कारे सत्स्यादृष्टं न कल्प्यं स्यात्तत्र लेशितोपि मे । गणेऽत्र निर्वा
पार्थत्वान्निर्वापएतन्मंत्रवानपरिमाणयुजः । संख्यायुक्तश्च कर्तव्यः । येनमुष्टीनीति कर्मविभक्तापाधा
न्येऽप्रयते । तेन निर्वापस्य नदपंतामुष्टिमार्गि हविषां ग्रहणे सन्निभवनीति ग्रहणत्वागस्विद्धं तन्मु
ष्टिकर्म कथं स्यात् । अप्योत्त्वा धाप्यकं भविष्यतीति तन्न । नहि निर्वापेनान्याघनेहविरपसंक्लिष्टमनेनाहवि

35

धमानस्यैव संस्कारानिरूप्यमाणं चतुर्मुष्टिमिति परिमाणेन संस्कार्यविशेषणाभ्युपगमे न भवितव्यमिति मुष्टिपरिमाणं पूर्वमा
धाय पश्चाद् ग्रहणं कर्तव्यं। तथा सति निर्वपणमेव ग्रहणार्थो भवतीति चतुर्मुष्टिद्रव्ये निर्वापलक्षणः संस्कारः क
र्यस्तथा च सति प्रधानयागसाधनद्रव्यसंस्कारार्थत्वं साधनस्य पादद्रव्यस्य ग्रहणार्थत्वे सति ग्रहणादृ
ष्टपरिकल्प्ये प्रधानसाधनसाधनं द्रव्यं न रचकल्प्यं स्यात् तस्मात्सप्तमंत्रमुष्टिसंख्यासंबंधः। अग्नेर्दे
वताकं आग्नेयमिति मंत्रो तत्प्रापणार्थो। अन्यथा सर्वोपि मंत्रः प्रयुज्येत निर्वपत्युक्तं तन्त्रेणानादिहि तत्त्वाभा
वात्प्रदेशान्तरे तस्मादाग्नेयादीनामनुत्पत्तिः। न चात्र मुष्टिमानं यजमानिकं प्रमाणादियजमानस्य परि
भाषितत्वान्नैतत्प्रमाणं उक्तमभिप्रेतं यतः। आम्नामात्स्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वेषु तत्परिमाणमेतत्स
र्वतो भावनीयं नाध्वर्यवं॥ एवमग्नीषोमीये। तथाग्नीषोमीयमिति मंत्रे लिंगात्प्रार्थने। तदेवं देवस्य त्वेति
त्रोषात्वनुषंगयुक्तं चतुर्मुष्टिकं निर्वपतीति वक्तव्यमिदं सूत्रमाहुः कर्कादयस्तु यत्ता अत्रात्वाविशेषे। भदस्तु
क्तेनैरित्यस्युत्किमतः। देवता। द्रव्यसंबंधोऽध्यपेतेनान्यतो स्वयत्नः। यस्मान्यत्रात्तु सप्राप्तेऽग्नेर्हविष्यनिर्वपए
तुगुणानां। यथा तदेव मन्यवदर्शपूर्णमासेवनं तेनेदं ज्ञात्। एवं च सति सूत्राणाम विषयविभागः अत्र पौर्णमास
योगविधायकं तत्प्राप्तद्रव्यदेवतासंबंधे सति तत्प्रयुक्ते ग्रहणीयानिष्टिना देवतानिर्देशनातिक्र
मेणा। ग्नीषोमोद्देशेन ग्रहणं प्राप्तुपात्यथादेवं [illegible] दिस्येन तत्सूत्रेण यत्रवोत्पन्नो यागा। ऐंद्राग्न
श्चद्वादशकपालो संनयतः स्यादिति सूत्रे ऐन्द्राग्नादियोगसंबंधेन निर्वापदर्थवत्वादेवतत्पृथ्येन एमः
प्रापकं भवति। अथ तत्र पौर्णमासवदन्ये दिश्य तेषां सर्वं प्राप्स्यतीति नेतत्। प्रापितात् उभयोर्द्धर्म ३५
विकल्पो यत्र यत्र वा विहिता नानन्तरं द्रुतः स्यान्नानत्र तस्माद्भिन्नेरतः। ते न प्रकृतिरेवै धर्मं मंत्राणां भविकार

ना। प्रयोगेण तद्वस्तुसात्क्रियामात्रं वृत्तेर्भवेत्। यद्यपि पौर्णमासवदन्यदिन्यनिर्दिश्यते। तथापि तन्त्रहणेन तद्गृहीतं
न प्राप्नोति न हि पौर्णमासे कस्मिंश्चित्कर्मण्यङ्गत्वेन परिदृष्टोऽस्ति। येन तद्वदतिदेशः स्यात्। यतो ये चोपदिष्टा मन्त्रास्ते
ऽतिदेशात्प्राप्नुवन्तो विकृता एव प्राप्नुयुः। अथाभिधानसमर्थ्यात्कृत्वेन आत्मनि सामर्थ्यं यातायातं कारयिष्यन्ति
तत्र न प्रसक्तानावनिनिषेधात्प्रसक्तानि देशे दर्शनात्कथं प्रसक्तत्वमिति चेत्। दर्शपूर्णमासधर्मादि
ष्टिवच्चुसामर्थ्यादित्याश्रयणादपेक्ष्यते। याः श्रौतित्वमभिधाय तद्धर्मग्नाहिकास्तु विनतिदृष्टं
यथार्थमरुहस्त्रोदिनरतिनासी प्रक्षनोदर्शपूर्णमासयोः प्रतिषिध्यमानः कथं दर्शनाग्रहणेन यथाम्ना
ते मंत्रप्रयोगप्रसङ्गे यथादेवतामस्यादित्यैवंहृग्नार्थमेव तु नं। यथादेवतमन्यत्। माथादेवमाथ यथादेवतं देवता
या अनतिक्रमो वा वान तत्र पूर्वस्मिन्नर्थभूयस्त्वाभावाहूं सानुपपत्तेः समासानुपपत्तिः। अर्थभूयस्त्वाभावश्चै
द्राग्नविषयत्वात्। ननु दाक्षायणापत्येऽपि तद्देवप्रापकं भविष्यत्यविकारत्वात्। नैतद्धविर्गणपदेशाभावात्।
न देवहिकर्मभित्वा पूर्वेष्ट विधीयमानं नान्यभवेत्। अत एवाहुरुणविधानं वतिकालविशेषसंबन्धाद्धवि
षो गुणो विधीयत इति यत्नत इतिरिक्तं हविः सान्नाय्यं तन्नैतद्यस्यावान च तत्र पौर्णमासिक धर्मापेक्षोः
न मथ्यवाप्सितभावात् समासानुपपत्तेर्द्वितीयपरवार्थीयुक्त नरः। अनुशासादेवानुनिर्वापो न दर्शपूर्ण
मासे। तेन मदिक्काराद्वैगो यो वृत्सारस्वतौ तो प्राग्वीनरी [illegible] तु भद्राव्यवृत्ति षिद्वेहून तस्य कार्यस्याच्येन सर्वं
न दर्शयं स्यात्प्रसुसा॥ भूताय त्वति शेषाभिमर्शनं कार्यमिति शेषः। शेषो न ग्रहणावशिष्टांशः तस्य भूताय
त्वेव भवतीति नात्याहारविषये तत्कल्पनीयं। सर्वा युक्तहविः संस्कारः। प्रधानोपकारप्रातततावदेवमोऽस्या
पासादनीयं। यावतापवतुर्मुष्टिकेषु न हि ते ष्ववशिष्यते एवं संस्कारप्रवृत्त्यर्थं। तन्त्रियं प्रतिपत्तिः स्यात्प्र

36

धानोपयिकाधनः। अवशिष्टं चिरस्थापं मंत्रादि नियमैर्युतं। नेनतन्। भवेदेवं प्रधाने चेदुपयुक्तं ततं यदि। निर्वापः संस्कृ
नियेन। ततश्शेषात् अनुमुख्यकृत्। अवदानेन प्रधानार्थं प्रक्षिप्ते शिष्यते तु यत्। असौ शेषः वस्तु मुख्यस्यात् लौकिकव्य
वहारतः। लौकिके हि भोजनार्थं धान्यमुद्धृत्य पतेयतेयदा। संस्कारैर्युज्यमानस्य एककृत्स्नो वशिष्यते। यदा गु
सौ शेषवान्यो नद्दृश्यते व्यवहर्तृषु। सर्वं भुक्तावशिष्टे वद्दृश्यते शेषशब्दना। संस्काराणां व्यवस्थार्थं भेदार्थं
शेषशब्दधीः। अस्तु वा शेषतायस्य संस्कारस्यात तथापि तु। उपयोक्ष्यन्यसौ शेषे शेषो यस्मात् प्रविष्यति। वि
ष्टत्वं फलभागादि संस्कारैस्यानुरूपकः। आदानादानाभ्यांच संस्कारावनुरूपकौ। अस्य स्थाल्यस्थभावे
न शेषविशेषोपकारता। तत्र कारणत्वं यत्शेषमभराभेदं स्थितु ये। श्रुत्या संस्पृशमुक्तं गृहणानंतरवयः
। सर्वं प्रक्षं तमुत्काथ्य धान्यमर्धं नेनतनः। इयं प्रक्षीनमत्रास्ति पात्रीस्थाक्षिप्तामवचा। क्षिप्तास्मिन्दृश्य वोधा
यशेषशब्दप्रयुक्तवान्। मंत्रलिंगवशेषेवभेदो व्यपघते। भवताः पूर्वं उल्लभावप्राप्तये त्वामभिमृशामि। यथा
नेन दृष्टं जनकं संस्कारेण त्वं विपुलं भूयास्तथाभिमृशामि नाशवयेन आदानाय इत्य हस्तेनापिधानं तत्वा
स्थापयामि किं त्वनेन संस्कारेण विपुलं सत्वात्स्यामिन यावन्मात्रं गृहणसंस्कृतं तावदेवं वाकाशेषो
पयुक्तमेवार्थं उपोद्बलयति। यतो धान्याद्ग्रहणानि नाद्रवधान्यमेन कर्मतंतं सस्तुनः णर्थायमति यद्धिन एमः
संस्कृतं भस्मीप्रक्षिप्यते शेषकार्यं तदा स्वल्पमप्यनेन संस्कारेणा विपुलं भवति स्फुचते। एवं सति नान्यत्र
श्रुतं फलमन्यत्र संबंधनीयं स्यात्। तस्मात्पात्रीस्थमेव संस्क्रियते। अथवा यथास्तु नत्या तु सर्वथापा ३६
त्रीस्थेन भवितव्यं संस्काराश्रयत्वाय॥ स्वरितिनिमा ड्डीक्षते। श्रुत्यर्थमनुसृत्यात्र संस्कारस्य गुणो यदि
पात्रीग्रहणापक्षेस्यात्तमो भावात्सद्ध्यं श्रुतेः। नमोर्थं वादमात्रं वेदित्युमाने नपक्षि स्फुटं। पात्रग्रहणमुक्तेर्थ

कल्पं नास्त्यर्थवादता।। न मोत्र न श्रुतिं किन्तु परीक्षत्वं निरोधनः।। दृष्टिः खिन्नानुसंस्कार्यविशेषः पात्र्यां तु। एक
दृष्टानु खेदस्य तु स्पष्टत्वात् पात्र्यामपि संस्कारा युज्यन्ते कर्तुं च स्फ्यो हविर्योगभाक्। हविः प्रकरणेन सहवि
योग्नहणे सन्निभवितव्यमनेनेह सदानान्यत्र कर्म्मणि।। इह तामिस्स्रव ऐहनि। येनैव रोहन्ति तेनैवावरोह
न्ति।। गत्वेत्स्फर्वं मरिक्ष मिति। तदपि तन्नैव। अपरास्तु पञ्चोत्सादयन्ति पृथिव्याखेति। अपरा त्वाद्रो
ग्नि विषयः सर्वभाग्व्याख्यातः। स्फ्यस्थमेवासादनीयं। अग्निहोत्रहवण्या अन्यत्र विनियोगविधानात्
अग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति यद्यप्यग्निहोत्रहवण्या निर्वापो जातस्तथाप्यग्निहोत्रहव
णीरिक्ता सिद्धैवोपादीयते पाणाः। अध्यायपत राशायते सहवरीतत्वात्कार्यान्तरे विनियोगाभावाद्धवण्या
नन्तरमेव स्फ्यः प्रत्यस्योपनीय।। पात्र्यां वा स्फ्योपहितायां।। ग्रहणं ग्रीहीस्या। पयिना तत्र कर्तव्यं स्फ्योपहि
तोऽस्यादिति यद्यपि संनिधानमात्रं सूत्रितं न तथाप्यर्थस्तानि धेयं स्फ्यमुत्तरेणधस्ताद्वपोह्य ग्रहणे हि पारि
तिश्रुतम् अधस्ताद्वुपोहनं पात्रीनिधानं तरं एव कार्यार्थः कर्तव्यः। नच पात्रीनिधानं श्रूयमाण घातानात्पू
र्वकर्तव्यं। येनाघ्रानादनन्तरमनः प्रतिगमनं विधीयते। नच प्रागिति हि तेन भवती। निस्खलोपस्या पात्र्या
मपि तत्पैव भवितव्यं। केचित्स्फकर्तकातुरक्ता एकामेवेडापात्रीं कुर्वन्ति। यतः पूर्वसिद्धं पात्रीमुपादत्ते ग्र
हणे स्वत्र कारः श्रुतिर्वा पात्रादिसाधनं किञ्चित्स्वरूपेणोत्पादयति यद्यप्यादाय पद्यर्थवाद ग्रहणम
न्नैवैवं सर्वपात्राणामप्यधास्यत। तेनार्थवद्ग्रहणात्पापितं सर्वमपि भिन्नेष्ठसंबद्धं भिन्नमेव भवेत्तो
तोग्रहणेसंपवताभ्याश्रयं भवन्ती भिन्नेयमिडाकार्यसंयुक्तायाः।। अस्मिन्प्रसाधूरीषारोहणानि पा
त्रीं विलिम्पन्ति। उपानीस्फपरेशान्तं त्राणे नेतत्कर्म्मोपलक्षितमात्रत्व खसंवद्धाः विलंबुध्वंदंतं।। त

37

त्रैवृ ३८ हंत्ता मिस्क घानं। स्मो पगन ह द्वे विदग्धोस्मि तं स्यसनो पगण्हं नियेन प्राक्षो क्षरणात्तात्राणां स्वकार्यो त्वाद्
ध्नेसामर्थ्यं नास्तिायचाधस्तात्त्याश्यानिधानंतच्छ्वनास्ति चनकरोनिवचनं येनाश्वमेधउनमेहनिवनुर्वि८
शणिनेवेनाम्न्यानाल्भेतेत्येनावत्संख्यं गोपश्वालंभः नमपिवचनं प्रापितमुच्यते इदमयंप्रश्नव्यः। यच्छ्वन
मुच्यते तच्छ्रोमतं सोत्रैवोभयं वायवश्रौतं स्वशाखास्थं वा अन्यदीयं वोभयं वा यदिश्रौतं स्वशाखास्थं
मवतत्तर्हि कर्मणां विधानमेव निरर्थकमोपासनभावेन दृष्टिकारणभावात्तस्य च स्वशाखायामविधानात्।
अथश्रौतमन्यदीयं तत्स्याधानादिषु प्रश्नस्यभावान्नरवदोषः। अथोभयं श्रौतमेव प्रवर्तनं कुं सर्वेणां खासुना
मरूपफलेकोतेकर्म मर्यादुणोपसंहरतथासत्यशाखा पदेशा कर्मणां वैयर्थ्यं नाहि किंचिद्दृष्टानी तत एता
वती। नशाखा आख्यानं तुशक्तो ति किमु अर्थतो विचारतश्चेत्राक्षयामन्नहीतु। अथ सूत्रतः। नहि सूत्रेणार्थसा
मान्येविहितेश्रुतितोविशेषावधारणेन कर्तव्यंस्यात्। यथासंनिधौस्य निधानं स्तात्त्मनीन अधस्तादु
पोहनं श्रुतितोवधार्यते। अथश्रुतिसूत्राभ्यां किमिकेवाकाभावमापाद्यविशेषमनहरेणतवा। एकभाव
श्चेतन्न नाहि श्रुतिसूत्राभ्यां पदार्थपरिमाणं न स्तुल्यतां कर्मण्याश्रीतालीयेतेकेवाकानास्यात्।
तस्मादयमेवपक्षोज्यायान्सकलकर्म श्रुतिसूत्राभ्यामवधारणीयंतथासतिसूत्रेतुक्तोविशे
षः श्रुतौ वद्दृश्यतेसमस्तेन। श्रुतौवाइष्टः सूत्रे वशाखीतरादुपसंहृतः सोपिग्नास्थः। एवं चकतिपयगु
णोपसंहारेणा सूत्रं कुर्वता सूत्रकारेण कर्मसिद्धौ ईर्ष्यितात्। अथान्यत्येकमेव सूत्रं कर्तव्यं भवेत्सूत्र
कारणां भ्रान्तिवेदं वा। तथाव सूत्रत्रयमेवस्यात्। अतोदितानुदितहोमवद्धिरुद्धमर्मे व्यवस्थितस्यर्थंभ
वितव्यं प्रतिशाखं सूत्रेस्तत्। तत्रविकल्पे कल्पेनैव युक्ताश्रुतिद्वयस्यतुल्यप्रमाणत्वात्। एकशाखा

रम
३७

श्रुतविहितप्रतिषिद्धं वा। तस्मात्सूत्रकारप्रदर्शितकतिपयगुणोपसंहारेण कर्म्म सिध्यति। एवं च सति श्रुति
वचनाभावेऽपि यत्सूत्रकारेण क्रमेकद्रव्ये साज्ये वेदे नोपगमहणं स्येनान्यत्रेति। नहि तत्कर्म्मविशेषसंयुक्तं
येन तत्प्रदुर्म्मैः सर्वेषु मेवीणभावमिषादेकद्रव्यं वा ध्वेषु हस्तेस्तु तत्र प्रोक्षणं तत्राप्रभवतीति प्रमाणेन
पश्यामः। एकद्रव्यं वेदस्ति न हि कर्म्ममात्रप्रक्रमात्। अप्रोक्षणं कुत्रापि कर्म्मरायुगितहेत्वादभाविजयमेवस्रो
पगतहरणमित्यर्थः प्रोक्षणसंकीर्तनं॥ प्रयुक्ते कर्म्मसंस्कारं तत्स्वरूपं तु साधनं। यद्वा कर्म्म प्रयोक्तास्य भवितास्सो
गुणस्तदा। यदा कार्ये प्रोक्षणं प्रयुक्ते तदा भाव्यमानं स्वार्थेन। कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशौ छि
नत्ति पवित्रेस्थ इति। कुशाच्चे यन्त्रणाशलाकाविशेषः। यद्यपि कुशशब्दः शलाकासमूहार्थस्तथापि कु
शास्तंबमिति स्तंबग्रहणाग्रहणाद्र्धे नाडशलाके वप्रतीयते। कोशं छित्त्वा मेवं गिरस्मृते। द्विदलनायेकशला
कायां संभवति। तस्मादु शलाके समूहे वकुशशब्दादेव। समूलास्तु कुशास्तनाद्भिप्रपदेशात्। न
नष्कं स्तं वे यावच्छलाकामूलं संभाव्यते तावत्सर्वं ग्राह्यं। मूलं स्थ्येपस्याप्रतीयमानं प्रथमावयवं एवमु
क्तः शब्दार्थं तयाप्रतीयते। कुशश्चप्रपदेशाद्धेतुश्चाप्रमेयानो वाप्रशीर्णाग्रो अप्रध्वस्ताग्रौ समौ च
प्रमाणतः। ततश्चाशेषमूलग्रहणेनाध्वस्ताग्रभागयोर्व्ययोः समौ तौ छिनत्ति। गर्भविहीनौ वा ततः सा
तौ। कुशौ वृहद्भिः करणभूतैः पवित्रेस्थ इति मन्त्रेण। न्नौ वा कुशानवं स्थलक्षणाच्छिनत्ति पवित्रे स्थ इ
ति। इयं वचनाभिधायित्वान्मंत्रस्यासमवायित्वमात्रं कारणत्वादेवनस्य परित्यागोऽपि प्राप्ति यदि कार्यं
स्यप्राधान्यात्समवेतत्वसंभवाद्भीधायको भविष्यतीति त्रिष्वपि मंत्रप्रयोगो भविष्यति। विकल्पो
त्र वयुक्तः स्तुस्तुतिद्वयं यतो नहि। संभवानुतत्नीयस्यादृयोः सद्योर्विकल्पनं। नहेदं द्विद्वित्वमस्यास्तुति

त्वं त्रित्वं तथा तथा। अथो अपीत्यनेनान्यपरत्वं नीयार्थपरं यतः। द्वित्वं च भवतो नेन विकल्पो बाध्यते पुनः। द्विती
यं वचनात्स्वत्र विधानं क्रियते यदि। नीषिध्यते न नीयेत तत्र द्वे वै विकल्प्यते। क्रियेत यदि पूर्वस्य प्रमाण्यं दु
र्लभं भवेत्। द्वैरथ्यं द्वित्वयत्र श्रुते स्तत्र विकल्पनं। न कुर्यात्क्वाममेवेन न्यायपरणीयेयं याद्यं। कथं चेमे
वतोपि स्यात् द्वितीयस्याः प्रमाणता। द्वित्वमभिमतं तत्त्वात्त्रित्वमुक्तापि तत्पुनः। शाखीनत्वे विधानं क्व
चिद्दैककर्मतः। प्राप्नुतीति वाधोत्र नजीयवचनाकृतः। नोपपन्नं द्वित्वमस्माकं स्तत्रे शाखान्तरानुगं। ह
विर्ग्रहस्याभ्यपः तत्त्वात्प्राप्यामुत्तु नातिसविन्नुर्वद्धितिः। हविर्ग्रहणी शब्दोग्निहोत्रहवण्यां विषयः
अग्निहोत्रहवण्या निर्वपति। तितत्र ग्रहणसंबंधात्त्वं वसति यदा। हविषां ग्रहणं तद्धा हविर्ग्रहणी
शब्दप्रयोगात्तत्स्वभावेन त्याभ्यपाकरणं भविष्यतीति नेतत्। एतद्विद्वैषण्यं वृत्त्याभ्द्वैद्वैवं क्वचन।
उपलक्षणं भावेतु सकृद्दृष्टप्रयोजकं। भवेद्वैवं यदि विशेषणमेतत्स्यात्। विशेषणं हि स्वसमां यावद्द्र
व्यं कार्येण संभवति। तथा च सति हविषि गृह्यमाणे धिकरणं च करणत्वयोः संभवाद्यामप
धिकरणेन तादृवभवितव्यं। अथ पूर्वं प्रवृत्तमपि पूर्वं गतास्वविशेषणं भविष्यति। एवं तर्ह्युप
लक्षणे नतत्। उपलक्षणं वै कृत्वैकस्मिन्काले दृष्टं वृथा विशेषणं जायते। किंतु तास्मिन्नेव वस्तु
न्यविद्यमानमपि तस्याधस्यास्य विकरादिविन्दु विर्ग्रहीतस्य हविर्ग्रहणीति। अथ स्त्रुवेतिअपामा
सादनं पुनः अर्थत प्रोक्षणे तसंबंधात्। अथ पात्राणि संसादयतीति पात्रत्वाभावादपि नासादनं
न तदुपसर्जनीनामपि आसादनं न स्यात्। अथ तासीप्रधानसंसर्गाद्युज्यते संस्कारः। सा हि उपभं
दृष्टं गार्व्य संस्कारेण स्यात् तस्मान्न विजृभ्य पासादनेति। उच्यते। हविर्ग्रहण्या भपउत्पनातीन्ये

नावत्तैवोत्पवनंतस्तिद्धानि सिनिसिध्यतीतिसनियत्य कृत्वेति पुनरुच्यते तदेवासादितानामिदमि
वोपकल्पनमितिगम्यते अथप्रणीतानांसर्वार्थतायामिदमनुरूपंसंपद्यते येनप्रणीताभ्यःसाधी
करणेस्थापनंकरणमितितत्रयेनसर्वार्थितातासांदृवेहप्रमाणकं स्तवेनितेनश्रद्धेयंसर्वार्थस्य
नपक्षभाक् तस्मादनासादितानामेवकरणं यत्रद्वितीयाश्रुतिसंयोगादपीचेत्संस्कृतिर्मता नवा
च्यंनहिसर्वत्रद्वितीयादर्शनंततः आश्रयार्थसमर्थेत्रप्राप्तेपात्रेवधारणं हवन्याश्रवयत्येकत्रुश
वयास्यातात्वाहुथाततः तात्पर्याभावेत्तेनद्वितीयार्थत्ववादरः नाभ्यामितिन वाच्यंप्रसक्तत्वात् वा
च्यंवा उत्पवनेन्यत्रापिछेदनसंस्कारसंबंधप्रसक्तमर्थेयथाहुत्वास्योन्मृयावेक्ष्येतिपूर्णाहुतौ अथो
त्पवनंतत्रविधीयमानस्यसाधनंप्राप्नोति साधवनंवपाद्वयंतज्ज्वद्वयंनाद्व्यमेवांगभावंप्याप्या
त् सत्यंभवेदेवंयद्याज्योत्पवनवार्थंसंस्कृतंस्यात् नहिप्रोक्षणीसंयुक्तमेवात्पन्नद्वयंपतेहि
त्वेनभवतस्ताभ्यामेताः प्रोक्षणीरुत्पूयताभिःप्रोक्षणीतिविधीयुवाक्यशेषएतापोत्रत्ररसंसं
सर्गदोषंप्रदर्श्यासंसृष्टानामपिदर्भावेनोनिर्दीपत्वमुच्यतेएवंपौगैपरतेषांपावित्र्यकरणमपी
विधीयताभिःशुद्धाभिःपवित्रीकरणेशक्ताभिःपात्राणांपवित्रीकरणंकार्यमितिप्रोक्षणीसंस्कार
द्वारेणप्रोक्षणीगतेवागनेतीसर्वत्रोत्पवनसाधनेकुशेस्छेदनसंस्कारप्रापणायताभ्यामितिग्रह
णं ननुराजसूयेपवित्रेछत्वेतिपुनः करणविधानादन्यत्रोत्पवनेनभविष्यति अप्प्वापवित्रे
णोनिमंत्रलिंगादेकेशेत्पवनंमाभूदितिभोताभ्यामितिग्रहणं नैतदेवं द्वितीयमविनियुक्तमनर्थकं

भवतीत्यस्यार्थस्याग्रे कैवनभविष्यति सत्यंमंत्रालिंगादेउभेदोभविष्यत्यत्पवनस्यतन्मात्रभृदितिमं
त्रगतमेकत्वं जात्यभिप्रायमितिताभ्यामितिद्विवचनग्रहणेनद्योतितं ताःस्थानेनयोः नाप्रोक्ष
णस्थानमाश्रयस्तयोः पवित्रयोः यावदुदकंतत्राग्निहोत्रहवण्यांनिधानंव्यापारयोः ततउत्तरं
39 स्वयमेवस्थानवस्यतिपवित्रेनिधायप्रणीतास्वीति नन्वेवंचेन्नवक्तव्यंतर्हिनास्थानमितिप्र
णीतानिधानोपदेश एवततःप्राक्कालेप्रोक्षणीसंबंधदर्शयंस्तथानन्वनियममपिष्यति सत्यं प
द्येवमाद्रिपस्नातर्हि ननुमुखगतेनपवित्रशब्देननेवदर्भपवित्रमुच्यते अच्छिद्रेणपवित्रेणेतियो
वाश्रयंपवत्रएवोच्छिद्रंपवित्रमेतेनैनतदाहेतिवाप्याभिधानात्तद्वचनात्प्रणीतासुनिधानंप्रतीयेत
नाश्रयाभावात् तथासतिपक्षेसोम्येवप्रोक्षणीसम्भृविपिवनात्प्रणीतासुनस्यादथपुनराश्र
याभावान् नयोसतिमत्सौम्येवप्रोक्षणीसम्भृत्त्विनियमेसतियावदुदकंतत्रैवस्थापनेभविष्यति
ननुनिधायप्रणीतास्विति क्रमोपिस्फादेशेनप्रतीयमानोवहिर्विभ्रंसनएवंकालतीदृश्यति
प्रणीतास्तुपवित्रनिधानस्यनैतत् निधानंहिसामर्थ्यप्राप्तं अनुघतनिवृत्तप्रयोजनत्वान्नत्वंव
प्रोक्षणेसाधनभावस्यातःपरमसंभवान्नेमितिकेवपुनरहानेसामर्थ्यपरिप्राप्तिनकंनजीवस्य
तेनयन्निधानमर्थप्राप्तंपवित्रयोस्तत्रत्वेतिसूत्रार्थेनावश्यक्रमपरता तस्मादोदकविनियोगा
वधिकंतयोरपितासुपवित्रनिधानं सव्येतत्वाद्दक्षिणेनोदिंगयतिदेवीरापइति ताःस्रुक्स्याः ३९
प्रोक्षणपःसव्येकरेनिधायदक्षिणेनोदिंगयत्पूर्वंहेवालयतिपवित्राभ्यांदेवीरापइतिमंत्रेणाश्रु
त्यनुकरणंहिसूत्रकारेणाश्रितंसर्वत्र तेनदक्षिणाग्रहणप्रयोजनंनाशंकनीयं अथा
पिश्रुतिइष्टंविचार्यते नत्वेतत्प्रयोजनंनवाच्यं सत्यवस्थितएवदक्षिणेनोदीतो

गनंयथास्यादिविसव्यहस्तस्यकर्म्माणिसाधनभावोपगतोनिरस्तः सर्वत्र तेनदक्षिणएवप्राप्तःसर्व
दा नसव्यस्यावसरइत्यनेनदक्षिणप्राप्तोदक्षिणग्रहणंदक्षिणंस्यवीद्योतनायनिनचसव्यकरणानंत
रमुद्दिंगनंविधीयमानंप्रोक्षणीनामाश्रयीनरावस्थानंक्षमाने पूर्वकालताविधानात् यद्विप्रोक्ष
णः सव्येहस्तास्तुनः प्रदेशांतरेविधायोद्दिंगनंक्रियतेतर्हिक्रियांतरेणाव्यवधानात्सव्येकरणोद्दिंगनयोःपौर्वा
पर्याभावेवक्तव्यप्रत्ययपीडेनतस्मात्सव्योद्धृत्वोद्दिंगपतीत्यनतरावंसव्यस्थितानामेवोद्दिंगनंप्राप्तं एवंत
र्हिदक्षिणग्रहणमतिरिक्तंनातिरिक्तंसव्येनोद्दिंगनंमाभूदित्येतदर्थंभविष्यति नन्विदानीमेवोक्तंसव्यन
प्राप्तिर्भास्वीतितत्कथंप्राप्तिपूर्वकस्वभावोनिषेधस्तत्रप्रवर्तते नसत्यंपदिप्राप्तिर्भविष्यतितर्हिप्रवर्तिष्यति
की प्रवर्तिष्यतीतिनिवेदं भण्युतर्हिप्राप्तिंसव्येइत्वेतिसव्यकरणंसंस्कारंविधायोद्दिंगनंविधीयमानंप्रोक्षणी
संस्कारेसव्येसंबंधस्यानंतरंप्रस्तुतत्वात्तस्यवप्रोक्षणीसंस्कारसाधनत्वेनविज्ञातत्वात्सव्यनिधावमा
त्रेपदार्थविधायसव्येनैवोद्दिंगनंमाभूदितदक्षिणग्रहणं नन्वत्रापिनिधानानंतरमन्यननिधाने
पदार्थवरेतुष्टीपमानेकपीडातदवस्थैवेतिनि सत्यंमाभूदन्यत्रनिधानंतत्रस्थितायाःस्रुवः
सहस्तोईवात्यनेनप्रोक्षणीनामुद्दिंगनंसव्येनविनविनामुपपद्यमानंप्रोक्षणीनामुद्दिंगनसं
भाव्यतेतन्माभूदितिदक्षिणग्रहणंभवतुवाथपरीप्रापितपन्यत्रापिनिधानंप्रामाणिकत्वात्
येनीकपभियुक्तैः प्रमासावस्थाइष्टानीकल्प्यानिसुवहून्यपि वालाग्रशतभागोपिवकल्प्योनि
:प्रमाणकइतितथावत्प्रोक्षणीसंबंधवादुद्दिंगनंसव्येनविनामुपपद्यमानंसामर्थ्यात्तद्व्यवधा
रणांद्विकविधायस्वसाधनत्वेनगण्हातीतद्विनानुपपद्यमानत्वंसमनंतरंप्रोक्षणीसंबंधकरणात्स
व्यस्य प्रोक्षितास्थेतिनासांप्रोक्षणंप्रोक्षिताःस्थेत्यनेनयंत्रेणतासांस्रुव्यवस्थितानामंप्रो

क्षीणीनामेवप्रोक्षणामविधेयं तदुनासामेवावयवेनप्रोक्षणविधानसामर्थ्यात्प्रोक्षणंस्यादकसा
ध्यंनचसंनिकृष्टत्वात्संस्तनत्वाचस्कवल्लाएवायोपेक्ष्यते नचस्वात्मनिक्रियाविरोधवयवशःकर्तुं
शक्यत्वात् नत्रस्यपंविरोधोयत्रशक्तएथगवयवत्वनभिन्नाश्रयत्वंक्रियायाः यथामुनीक्षाथसि
धाराणच्छिद्दिक्रियाकत्रीकर्म्मैवभवति एकैवात्रद्विधाएनायवीकर्त्तुं शक्यते अत्रनूदकंया
वाद्दिःरवयावेःक्षिपनेतावतांभिन्नकारकसंबंधः शक्यआश्रयितुंतस्माद्धूर्वनामवयवानांच
कर्म्मचसंस्कार्यसाध्यकर्म्मवद्भुत्वात् तावन्मात्रप्रयोजनत्वाचसंस्कारकेस्वल्पंमचनिन्हव
मात्रमेतदितिकेचिदाहुःतदयुक्तंसूत्रकारोहिकिंचस्तुलर्थप्रकाशनेप्रवृत्तः सचमासीप्रो
क्षणामितिस्पष्टंप्रोक्षणमाहतेनचतदेताभ्योनिन्हनदूत्यस्याथयमर्थः प्रोक्षणेवनिन्हवःक्षि
पनुदूतिमाहिस्तपनानिर्म्मलीक्रिय सएवतस्यानुनयः क्षिपने अनुतपश्चनिन्हवः तस्मा
देकदेशेन प्रोक्षणंनमंत्रोचारमात्रं नचप्रोक्षणवत्रसपवित्राभिरेवकर्तव्यंसंमोख्याना
त् पवित्रयतीतिपवित्रंतेनयत्रयत्रपवित्रीकरणंतत्रसर्वार्थसंबंधाद्वाभ्यामेवसमाख्या
हृभावेन हविष्याग्नयेत्वाग्नीषोमाभ्यांत्वेति हविष्यशब्दाप्रोक्षति अग्नयेत्वादिमंत्राभ्यांप्र
वृत्तत्वप्रकृतसमर्थमुत्तरादिग्रहणं अन्यथैकत्रप्रक्षिप्तत्वानंत्रेणप्रोक्षणेसतिसकृद्देवस
र्वमंत्रप्रयः स्यात् अथवाश्वमेधेस्तसोप्रोक्षणवत्संस्कारत्वाधेनकेनापिदेवताभिधा
नेनकर्तुंशक्यतइत्यापातप्रतीतमुत्सनुसारेणाग्निप्रयावलिंगस्यापिविनियोगोभा ४०
विष्यतीतिमंत्रीनरस्यकर्म्मोतसंबंधप्रकृतमर्थेद्वितीयप्रतीकग्रहणंतथावत्सप्रोक्षन्य
ग्नयेत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतिसकृदेवप्रोक्षणाविनियुक्तोमंत्रएवं वक्तुतोन्यत्रविनियुज्यतेयु

नः वाक्यशेषेणतस्य स्यै देवतायै हविर्भवति तस्यै मेध्यं करोमीति देवतासंबंधेन प्रोक्षणसंबंधं दर्
शयंतीति यद्देवदेवतासंबद्धं तद्देव नाह्निंगेन मंत्रेण प्रोक्षणीयमिति दर्शितं तथा दैवमेव यथा पूर्वं
हवींषि प्रोक्ष्येत्क्रमपपन्नेनरं भवति चनुचशब्दः पूर्वक्रियाया अनुकर्षणार्थोत्र व्याख्यातः कथमनेन दुप
पद्यते परस्य राकांक्षा हि संबंधप्रयोजिका सवयोग्यतां सहकारिणीं गृह्णाती न चात्र योग्यतास्ति व
नह विराकांक्षा प्रोक्षणं संबंधेत नद्दि हविःशब्दा षष्ठी दृश्यते येन तच्छेषत्वे वत्वेन प्रोक्षणं प्रतीचेत्
अथ तद्द्रयं कर्म्यषष्ठी प्रयोजयति भवतु नाम सर्वेपा षष्ठ्याभवति व्यमेव तेनाभावाद्दृश्यो नेतदनुक
रणार्थाख्या भविष्यति उच्यते अवश्यं क्रियया भाव्यं हविषः कर्मयोगतः धात्वर्थः प्रस्तुतः तं प्रायो
ग्यो योजयितुं त्वसः भावमात्रमयुक्तं यत्कर्तुं त्याग प्रत्ययांतरं योजयिषत्य नेनेमं कल्पनायां गौरवं स्या
त् यथा देवता यन्यत् त्वनुव्याख्यानं पात्राणि दैव्यायेति प्रोक्षतीत्यत्राप्यनुवर्तते पूर्वत्राहि सं
बंधयोग्यः प्रोक्षणशब्दो नाभूदिति योग्यताभावात्संबंधाभावे सत्य योग्यस्यापि वल्लावनानु
कर्षणं भविष्यतीति तदर्थं च प्रयुक्तः तत्रागतश्चार्थोन्यमीतरेण योग्यो भूत्वा संबंधप्राप्तः
इह त्वनंतर एव विद्यते योग्य स्तद्दृ सव संभश्यत इति यो चारणं न तद्धृतं पात्राणीति वहूनां सङ्ग
हाख्यात क्रियया संबंधातः सर्वेषां सतदेवदैव्यायेति प्रोक्षणं केचित्प्रतिपात्रं प्रोक्षणमंत्रा
वृत्ती प्रयोजयंति न्यायं वाहुः उद्देश्यगतत्वात्संख्याया वाहुत्वा विवक्षया संस्कारत्वात्प्रति सं
स्कार्यं संस्कारावृत्तिर्न्यायेतिनदेतदयुक्तं यद्यविवक्षा स्यात थापि क्रियायत्नं यथा प्राप्ते संस्कार
समावेशाद् इति चेत् तदरं विचिंत्यतां एकैकस्य प्राप्तिरस्ति कर्मशेषत्वेन समुदायस्य वानंता
वदेकैकस्य सादनेप्रथमाप्राप्तिस्तत्र वद्धिं हु विशिष्टानामेव संबंधो दृश्यते न वार्थप्राप्तानाम्

दर्शनपूर्वमविशेषप्रत्ययोपितदुत्तरकालीनहूं द्रुताविशिष्टप्रत्ययेनव्यवस्थानात्क्षणएवबुधोविप
रिवर्तवेग्नथापिनियोगाक्षिप्तविशेषाश्रयणेनैकैवलंपात्रेवसीयते तथासतिवहुत्वाविवक्षयामेकत्व
प्राप्ताभेकस्यैवप्रथमप्रतीतस्यप्रोक्षणंस्यात् अथसंस्कार्यत्वादावृत्तिराश्रीयतेतर्हिकोविशेषोविवक्षा
41 क्षतःसर्वेषांसंस्कारयोगात् अविवक्षाफलाभावात् तदात्त्वविवक्षात्तुताविशेषोभवेद्यदेकस्यद्वयो
र्वासामर्थ्यात्प्राप्तोसत्स्वांवहुवचनेनोद्दिश्यमानत्वेसत्यविवक्षामाश्रित्ययथाप्राप्तस्यसंस्कारसंवंधः
क्रियते यथाग्रहंसमार्ष्टीत्यत्रैकवचनविशिष्टोग्रहउद्देश्यगताद्वैकत्वस्याविवक्षामाश्रित्यसाम
र्थ्यात्स्थितेयथाप्राप्तेषुसर्वग्रहेषुसंमार्गआश्रीयतेविवक्षितमिदमविवक्षितंचेतिजिज्ञासैवतत्रोत्प
द्यते यत्रकर्तृकालदेशफलसंस्कार्याणामन्यंलिंगसंख्यादिकंसामर्थ्यात्प्राप्तमन्यत्रपुनःकार्यसं
वंधार्थंशब्दादवगम्यते नचात्रैवमस्तियथाप्राप्तस्यश्रुतत्वात् क्रमोपितत्रैवप्रमाणमपेक्षते यत्रा
षक्यानुष्ठानमनेकविषयेमेकंकर्म अत्रतत्त्वावधारणप्रमाणंविनानयायात् एवंतर्हिविधियोगा
परपर्यायोमुख्यक्रमोभवतोकीर्धतरोपोद्बलकउपन्यस्यतोतदज्ञानकृतंयेनयुगपदनेकानुष्ठा
नप्राप्तोक्रमाकांक्षापीक्रमप्रमाणमपेक्षणीयमित्यक्रमिदानीमेवअत्रत्वन्यसंशयः सर्वपात्रा
णियुगपत्प्रोक्षणेएकानुष्ठानेकिंसक्रकर्तव्यंकिंवासादनेक्रमदर्शनात्क्रामआक्रमणीयइति त
त्रशब्दावगम्यर्थेशब्दएवप्रमाणंनान्यदितिमंत्रलिंगमेवप्रमाणंनोपमावगितिसवदेवप्रोक्षणं
नवगम्यर्थेशब्दएवप्रमाणंनान्यदितिमंत्रलिंगमेवप्रमाणंवशुंधध्वमित्येकवचनपरं पूजाद्वा ४१
रेणोपशिवार्थस्यैकत्वेनमुख्यार्थवाधाभावात् तत्रोपसएकत्वादेववहुवचनंप्रशंसापरत्वव
स्थापितंअत्रतुपात्राणिवहू वहूवद्दकर्मणातत्रातिदेशात् तथाहक्षिणातिक्रमणस्थानेप्रत्य

नियोगपक्षेण शक्यप्रोक्षणानि संनिहितानि सुस्थार्थं वा प्रोक्षणप्रमाणं। बहुवचनमपि नाविवक्षितं। अविव
क्षाकांक्षायामपि विवक्षितमाश्रयणीयमित्यत आह पृथक्त्वं। ततो बहूनि पात्राणि यथाप्रयोगं प्रोक्षेत् द्विरुपप्रोक्षणं विधा
नाद्योगे पक्षेण सर्वेषां प्रोक्षणं। न च सर्वपात्राणां योगपद्यप्रोक्षणेन मंत्री न संभवति। सर्वक्रियापात्राणां प्रक्रान्ते
पात्रे प्रोक्षणमिति निवर्तते। विरमन् क्रियायां न दोषसंभवात्। नु दोषोऽनवत् अत्र नु सातत्ये। न क्रियायामारं
भणादवसंनिपात्यायाप्याज्याहुतो प्रथमो वपावोमन्त्रां ते न संयुज्यते। शेषमाविच्छिन्नधारत्वमाज्यमसं
निपतितमेव प्रक्षिप्यते। न तोयमपि न दोषः विवक्षितो व पवाच्छ्रात्तु नमिति निर्देशप्रासंयुक्तं वेत्तेनापूर्व
णार्थं नाशिश्चशकं प्रापितं वा न तत्सर्वं प्रोक्षणीयं। दर्शपूर्णमासधर्मीणामानिर्देशाद्धर्मप्रप्रो
क्षणं प्रत्यादिकयाप्रधानोपकारसमर्थतो प्रवृत्तोर्विवक्षितावध्यपकारः पात्रद्वारेण कर्तव्य इति क्रि
याक्षिप्तं सर्वं पात्रं प्रोक्षणीयं कार्यं॥ असंवरे प्रोक्षणीर्निधाय दर्भासीतिकृष्णाजिनादानं। असंवरत्व
णीनाहवनीययोर्मध्ये असंवरः। नीतरेण गार्हपत्यपुरीति। वचनात् नन्वसंचरणमन्येषामपि संभवा
न्कथमयमेवेति प्रत्ययः। प्रत्नत्वादिनिर्भ्रमः। प्रसन्नोऽस्य यद्दर्शपूर्णमासावुपक्रम्य अन्यत्तु हवि
ष्यात्रेत्यादिः सर्वकर्मसाधारणो नात्रासंवरशब्देन व्यपदेष्टुं शक्यते। ननु गार्हपत्याहवनीययोरन्त
रास्या संवरः स तत्संनास्यावपि दर्शपूर्णमासिकः आहवनीयोद्धरणानन्तरमग्निहोत्रादावपि संभवा
त्तत्तत्कर्माङ्गस्य वृत्तिच्छित्त्वान्प्रोक्षणीः स्फ्यकट्ठे निधाय दर्भासीत्यनेन मन्त्रेण संस्थाप्याजि
जिनं व भीरर्ने न ष्पत्राद्वोयं मृगजातिविशेषवचनो गुणभेदः विवक्षया सकृष्णो भल्लावचारिनिश्च
नेः स्मृतावस्यायत्र सम्भाव्यस्तत्र यत्रियत्वाभिधा च्छानौवास्य पत्ययत्नशरीरत्वकथनात्सम

42

गाजिनं कृष्णाजिनमवगम्यते। न चैतल्लेखनार्थं न मसानिकं तु नैव भवति। अपेत्य पात्रेभ्यो वा। एतनाम्यव
ध्वस्तमिति। पात्राणि क्रम्याणि क्रमणं वा सादितानि पात्राणां मेध्यासादितस्योत्क्रमणं तु न भवतीति
तावत्पर्यन्तं गत्वा पश्चादादित एव ततः उत्तरतः आसादितेषु प्राक् पात्राणां पौर्वापर्येण यागति स
नैव क्रमेण गमने सर्वपात्राणामपि क्रमणं भवति स्यायं विशेष आश्रितः। न एव पश्चाद्दक्षिणेनाऽ
पक्रमणं च विपरीतं गत्वा भवतीति सिवं दक्षिणतः पश्चाच्चाभ्यासो नि। नेनत्। अर्थत्यपि रूपं पिनाह
तिनन्येव पात्राणीति अतिनमनं तदास्याधद्दाधवतिदेशो द्रजोनिरस्यमानमभ्यर्दितं नष्टरीनाव
धतिनीरस्यनेतेनाम्यंतं दूरे गत्वेत्सर्पः। अवधूननं तु पंवरजोनिरसनसमर्थं नत्वधूननं रह
तु इति मंत्रेणावरोति एतदपि कृष्णाजिनं संस्कर्तुमवहननाय क्रियत इति प्रसङ्गीव पाश्वैनादित्याख्या
तिति। चर्म्मणाश्माम्नीवत्वपरिभाषणाद्वचनान्तरस्य कृष्णीवत्वं कृष्णाजिने। नतत्वीविन्त्नीवमुपस्तृणा
तीति श्रवणात्। अदित्यास्त्वगिति मंत्रेणापि प्रत्यक्षेपि प्रत्यग्नीवत्वमेव कार्यं उ नोदग्नीवत्वं। न
त्र प्रत्यग्नीवत्वमितियुक्तमिव। कृष्णाजिनविशेषणात्प्रत्यग्मात्तु चर्मसामान्यविहितं प्राग्नीवत्व
मत्रापि प्रासंयत्र दाधानेप्रत्यग्नीवमितिते रथ कृष्णाजिनं चर्म न प्रत्यसर्वत्रापि प्रत्यक्तमिति।
नैनत्। तत्रैवानुमन्त्व्यानात्। यदि कृष्णाजिनधर्मित्वेनैतदभिमतं स्यात् हि विद्यां ण्फत्वं लोम्या रा म
नीप्यत्तमनं तरमेवाव दध्यात्। यत्वत्रोक्तं तद्दर्शपूर्णमासधर्म्म प्रतत्तस्यं नेनकृष्णाजिने ब्र ४२
ह्मवर्चसकाममिस्याम्नातेनवाध्यात् प्रत्याम्नानं हि पुरस्तादुपवारइति तेन पूर्वादीच्या धमा
नात्मस्य मत्। पुनरस्यांगमयति। तथा दक्षिणानि राहवनीयवदीतिप्रक्लिनस्यागमयती तस्ते

वद्धकर्मणांतत्रातिदेशात् तथादक्षिणातिक्रमणस्थानेप्रत्यगतिक्रमणमस्यादक्षिणात्वंग
मयतितेनोदग्र्वावत्वंतत्रप्रतीचीत्वारोपात् एवंचदक्षिणातिक्रान्त्वहंतीन्येतत्समंजसंभवतिप्र
क्कादस्याः उपवेशनमात्रस्यविधानात्कंडनादिकं तत्रैववृत्तंवेदिसंस्कारैरभियोजितंउपकुर्वा
तिसंस्कारहविरधारभावतः तेनसिद्धमुखस्यास्यत्वाधारः प्रागपिस्थितियंअतिशयोनचेदत्रसंस्का
रैतनैर्भवेत् कथंभूतेश्रुतिः स्थानपरित्यागपरिग्रहोभाविन्याचेत्तदेवास्मदतिशयप्रकाशकंसंस्का
रः केवलंनैनेहविध्येवोपकारकाः यत्प्रदेशेवृत्तास्तस्यतीर्थत्वंप्रापयंतिहि नकेवलंवेदिशब्दः सं
स्कारैरेवयोज्यतोदिक्षोर्वेदनमंत्रामंतस्माद्वेदिरितिश्रुतेः कृष्णाजिनस्ययज्ञत्वंविष्णोस्तद्रूपताप
नः तेनानुगुण्यसिध्यर्थंस्तत्रैवास्तरणंभवेत् अपिचश्रुतितात्पर्यमेवंरूपहिरश्यते अदित्या
स्त्वश्यतित्वेतिनिर्वचनपराश्रुतिः अदितिमितिः पृथिवीप्रोक्तापृथ्वीवेदिसरूच्यतेविदेस्त्वत्के
नफल्तिसङ्गाकृष्णाजिनायतु अन्योन्यंहिंसनंनस्यास्त्वीयविज्ञाननतस्तया संभाव्यतेहिनय
स्मात्संबंधेव्यवधाननः तथाहि तत्प्रतिचीनग्रीवमुपस्तृणातीत्युपक्रम्यइयंवैपृथिव्यदितिः
यस्याअस्यैत्वगित्याद्यभिधायतसंज्ञामेवेतत्कृष्णाजिनायवदतिनेदन्योन्यटहिनसातइति
तस्माद्यावतीवेदिस्तावतीपृथिवीतियावतीवैवेदीस्तावतीपृथिवीतिहि: एवंचपृ
थिवीसंबंधेनवेद्यामास्तरणंयुज्यते यत्रनवेद्योनतत्रपृथीवीसंश्रुतिः तथादक्षिणेनाहव
नीयंप्राचीनग्रीवेइत्याद्यौयज्ञोहदेवेभ्योपचक्रामसंकृष्णोभूत्वाचारतदूकृष्णाजिनंभवतिय
ज्ञस्यैवसर्वत्वापतयज्ञेयज्ञः प्रतितिष्ठादितियज्ञोवैविष्णुः सोयंविष्णुर्ग्लीनस्तयज्ञेयज्ञः प्र
तितिष्ठादित्यादिनायमर्थोवसीयतेतस्माद्वेदिमध्यएवावहनादिनाभाव्यांसव्याप्तम्न्येनि

धान्यमुलूखलमद्रिसीरग्रावासीतिवासव्योऽश्न्यं कृष्णाजिनं कृत्वा तस्मिन्नद्रिरसीत्यनेन मं
त्रेणोलूखलानेदध्यात् ग्रावासीतिवामत्रविकल्पः एकैव्यवच्छिन्नविकल्पमेवेति लो
के उलूखलोपादानं द्रव्यद्वयं प्रसिद्धं पाषाणप्रसक्त्यः कविकेचिच्छुवानस्य प्रसक्तनयः ला
कप्रसिद्धा प्रकृतौ प्राप्तायां मंत्रविकल्पइतिवेतत् वारणान्यहोमसंयुक्तानां निवानस्य
43 न्यस्यैव नियममितित्वात् द्वावपिमंत्रावद्रिलिंगौ प्रयुक्तौ तेन सामर्थ्यादुभयोरपि पाषाणयो
र्विनियोगः प्रसज्येत अथवानस्यन्योऽसिपरमाद्रि तुल्योऽद्रिरिति श्रुत्यादिशब्दप्रयोग
एतर्थ्यं तरमंत्रे ग्रावाहा शब्दश्रुत्यर्थ एव तस्माद्वानस्पत्य एव तुल्यविकल्पः प्रतित्वे तु भयोः प्र
तिवेत्क्रभयोर्मंत्रयोः शेषं कुर्यात् क्रियमाणक्रियया निराकांक्षीभावो न क्रियते स्वपदेन निरा
कांक्षीभावात्तथोत्तरोपिमंत्रः परं तु शेषः साकांक्षाप्रतीनादित्याखणितिसवयोग्यं निराकां
क्षीभावापापेक्षतो न ह्याजिन आधेयत्वेन यः संबध्यते स एव योग्य इति तदभिधायक
शब्देनाभिसंबध्यते जेनपदाय शब्दोभिधायकः तेन संबध्य निराकांक्षीभावमापा
दनीय इति उभयोरित्युच्यते शेषिणां वक्रियापेक्षणा क्रियमाणक्रियाकारकाभिधायि
त्वेन तत्वैवानुष्ठीयमानया निराकांक्षीभावे सति शब्दसंबंधो नावश्यं करणीयः शेष
स्य शेष्यपेक्षस्य कथं निराकांक्षीभावः स्यात् अयं निराकांक्षीभावकरणं क्रियासंबद्ध
तात्तच्छेषेवाक्ये शब्दोपात्तं क्रियामाणक्रियोपात्तं वेति न शेषवाक्यं प्रत्यागंतुमुत्सहते तस्मा ८२
च्छेषिवाक्यगतपदसंबंधेन निराकांक्षीभावात्तस्य सर्वशेषिवाक्ये संभवात्सर्वत्र संबंधनी
यमिति सिद्धं हविराववपन्यग्रेस्तनूरिति हवीं व्रीहियवादियत्नेऽस्य प्रोक्षणसंस्कृतं तद

त्र्वैत्वे प्रक्षिपत्यग्नेस्तनूरित्यनेन अग्निशब्दो न प्रस्तुतदेवताविषयः केवलत्वाद्धविर्भ्वसा
धारणमुत्तरत्राविभागविधानात्तेन विभागविधानात्तेनाग्निराहवानीयाग्निरुच्यते तस्मिन्हू
यमानेतादात्म्यमापन्नमग्नेः शरीरं जायते तेनाग्नेस्तनुर्भवमितश्च सर्वत्राविशेषोहमिति विशे
तिपुनाहः परं कर्माश्रितानामेव वारणहविष्यूहः प्राप्नोति अथ यपरतंत्रे प्रसक्तत्वात्तेषांव
भवत्वान्नभविष्यतीत्युच्यते न वा यं मंत्रभेदात्तंत्रभेदो भविष्यति सहभावेपि तस्माद्दस्येतद्धि
वारणीयमिति वाचं वीमृजते उपेतहविष्यं ध्वर्युर्वाग्यमनियममुत्सृजेत् अत्रवैतिविसृजतइति
कालव्यपदेशेन विसर्जनविधानात् यजमानस्था यजमानश्चनियममुत्सृजेत् सामान्ये
न श्रवणं वाग्ययमात्रेण संबध्यते तेन प्राप्तविषयत्वे नोभयोः प्राप्तत्वादुभयविषयं विस
र्जनमिति न श्वीयते हविस्कृता वा हविष्कृत्स्त्वब्दो विसर्जने यदिकरणत्वे नोपादीयते तर्हि
पूर्वमत्राणां मानसत्वमेव प्राप्नोति उवार्यमाणः शब्दो वाग्यमनेमवं विसर्जयेद्यदि श्राव्यउपी
सुवोवार्येत अथमंत्रोच्चारणे नियमभंगो न भवति समाढ्पुरामानुषीवाचं व्याहरेदिति प्राय
श्चित्तविधौ मंत्रोवारेउपपाताभावोपादेशात् एवं तर्हि मानुषव्यपदेशात् गीर्वाणवाण्या
परोधो न भविष्यति मानुषीत्वाभावात् अथ मंत्रव्यतिरिक्ता सर्वा कृत्स्नापि मानुष्युच्यते
तत्परिहृत्वं वदतीत्स्प्रकृष्य नमानुपी प्रस्तुतामितिसहेतुव्यमिंदिशति प्रस्तुतामनिमता
नुपूर्वी किम नियतप्रयोगी वअतिपरोक्षवृत्तिरयंपरिहूलशब्दः प्रत्यक्षतामानीतो व विक्ष
णावनमितवतीमिति वक्षणासंस्कृतशब्दप्रयोगः भवतु नाम अत्र तन्नहि वाग्यमस्तत्र विधीय

ने किंतर्हि प्रयोगनियमः वाग्यमहि मनसाप्यनुचारणं मंत्राणामपि प्राप्तो तिकिमुवक्तव्यं सं
स्कृतेष्वथ वैदिकेषु येन सर्वमंत्रोच्चारणपरिसमाप्तो दीक्षितवाग्यमनं विदध्यातिदर्शयेनोप
कारमाह अतो हि न किंचन जापिष्यन्त्वतिदिव न दृतिजयोपि नियमविनाशनहि तिदर्शयति
वास्याः संस्कृतशब्दाः कथंविनाशयेयुः एवं तर्हि किं मंत्रोच्चारेणापि न भवितव्यं तत्र वाक्यं सं
55 निशीघत्वात् संति हि वाग्यमने मंत्राः तत्र तत्र विधीयमाने वाग्यमनं न पीडयति वचनप्रमा
णयात् तेन मंत्राणामुच्चारणमनार्षशब्दपरित्यजनं वाग्यमनं एवं तर्हि तृतीयायाः काण्डिका
तिवेत् इदं भूतलक्षणो भविष्यतीह हविष्कृद्वलक्षितां वाचं विसृततनयदाह विष्णो हव्यं प्रसुते
तदा वाचं विसृजते उभयत्रापि तुल्यश्रुतित्वाद्विकल्पः यां वा अमूं हविर्ग्रहीष्यन्त्वा वा चयच्छन्यत्र
वेति विसृजन इति तथा वाग्वेह विद्याच मे वेतद्विसृजत इति व मध्यमरपक्षः समाश्रित आचा
र्येण तथाप्यन्यदस्माकं प्रतिभाति तुल्यश्रुतित्वेन हि विकल्पेन भवितव्यं नात्र तुल्यश्रुतित्वं
पूर्वत्र कालसंबंधेन विसर्जनं श्रूयते उत्तरत्र विसृष्टायाः स्थानं त्र्यं निक्षिप्यते तद्यथा
यां वा अमूः हविर्ग्रहीष्यत्वाचं यच्छन्यत्र वेनीसृजते आत्रन्य वसर श्रुत्यानिर्दिष्टः
तथा वाग्यमविसर्जनकारणमाह एष हि यज्ञरुद्रूखले प्रत्यष्ठादे वहि प्रासारीति यज्ञका
र्यमारब्धं यावत्समाप्तिं लभते यावच्च प्रसरणं वलेन यो वनेन दूषणांगत्वेन सहायेल ७४
भते तावद्वाग्रूपीतर्गतमेव यत्नेन रक्ष्यते इत्यनी मूलूखलेस्थितिं प्रत्यक्षीदृष्टी प्रापं प्र
ततश्च वहृगनिष्पत्त्या मत्रेन प्रकाश्यमानमपि नकेश्चित्स्पर्शभ्यत्नादितिवाचो — —

विसर्गस्योल्मुकखण्डे प्रतिष्ठापनं प्रतिपत्तिकरणीयं यच्च वाचमेवैतद्धि सृजन इति तद्यनेन संबद्धं न च का
लेवा चूकः कश्चित्तच्चस्तेन न विसर्जनं विधानं कल्पमन्येन संबद्धमिति विच्छुपृ उत निश्चये नायं वाचे
विसृजनेऽउल्मुकखण्डे प्रतिष्ठापयत्नं वा यो विसर्जनमिति स्यनेन तत्तत्र श्च हस्तव्यक्तो यतः करणाविसु
तनो गमिष्यतीत्यानुकोऽनेनेन यत्नं पुनरुपकल्पयते हविर्द्धर्द्दहि कल्पयेऽउन रनेन मन्त्र आहूयते तत्रारोप
णोपपत्तिमाह यावद्येह विश्रुष्टं न्कुर्वे यत्तज्ज्ञात्वा यद्वेह विपृत्तिः आहूयमानायां वाग्याहृ तात्तत्स्यां
यत्तो विसृष्टः पुनराहूतो भवति परस्य रसर्वेषाम् भेदात् तेन वाचमेवैतद्धि सृजत इति यत्तद्वि
सर्जनं तत्तन्मद्वे परामृष्टं नेन पूर्वा वर्धो वाग्विसर्गः ततो नाबीजेष्वेषा पर्मतः। नानाजातीये ह
विषि संदृष्ट्वा नेकिं प्रथमे हविषि संलिप्यमानेण वाग्विसर्गः किं वान्य इति निमित्तस्य प्रथमस्य एव
प्राप्तत्वान्नत्रैव विसर्जनमाप्त आह। अन्त्ये हविषि संलिप्यमाने वाग्विसर्जनं। कुतः सामर्थ्यात्तु
किमिदं सामर्थ्यमिति शक्तिविशेषणानि चेन्न शक्तिर्हि कारणस्य ज्ञापकस्य वा कार्योत्पादने ज्ञापने
वा प्रमेयस्यापेक्ष्यते। विसर्गस्य शब्दोच्चारणं नासो हविसंबद्धः सद्भावे रूपाद्यनेन ता यत्नेवाउ
त्पत्तिश्चाभिव्यञ्जनमात्रमप्यसंनिधिश्व श्रोत्रसमवायात्। अप्पानेकहविः संस्कारमात्रेण वाग्विसर्गो व
सरज्ञापकशक्तिः सामर्थ्यं न हि तल्लक्ष्यं विं हविषः संस्कारो वा। न तावद्धविषस्तद्धि संस्कारमे
पेक्षन्ते न तु संस्कारोऽपि संपूर्णोऽपेक्ष्यते न वामोनगुणाहीनोऽसंपूर्णः प्रधानमुपकर्तुं समर्थः स्त
नप्रधानमेव स्वोपकारार्थं संस्कारसंपूर्णतयैमो नमाक्षिपतित्तत्सामर्थ्यमिति प्रथमेवं न द्वयमा
क्षिपकमेव प्रधानं यथैकोऽहवासंस्कारावगतेमरविहरुपकारयमो न मपेक्षते। तथायं वषाः

दर्शे दर्शे हविः संस्कारकाण्डे तत्र तत्र नियमकावाक्ययोरन्तर्गेण संपूर्णो भवतः प्रधानेन तादृशा आक्षिप्यं तदिति त
त्सामर्थ्यात् प्रथमे हविषि विसर्गेण भवितव्यं उच्यते। स्यादेवं वाक्यमः सिद्धो निसर्गो चेत्प्रादिहा। यतो न स्वरसा
त्प्राप्ततोत्रा विधिसंभवः। प्राक्षिपसेन्तवेच्छुयुक्तादृषो नियमाश्रयात्। नियमो नो वा विधिस्पष्टः पदार्थेषु
45 गत्वा मितः अपेक्षत विधिर्नित्यकर्मत्वात्पारिमाणाभूत। तेनावधिलक्षणो अत्र इष्टार्थत्वे विधेर्भवेत्
विरुद्धत्वे विधिस्तस्मात् प्राप्तं वदनं स्पष्टो न। अस्पष्टविधिना तत्र पदार्थांगकथं भवेत्। अतः गंकोक्ष
नेनैव स्वांगत्वं प्रधानार्थकैः। अतो मानि यमान्यस्याकथं सामर्थ्यमंत्र नु। सत्यं। नात्रमो नैनिसर्गप्राप्तं येन
स्वैरवदनं विधीयते तवदनं तु स्वारस्याकरा विस्तारतकदाचित्तेति न नियमो वाक्यमनेक्षतः। सचक
र्मरूपत्वात् परिमाणवानवघातमापक्षतः इति विसर्जनेनावधिः समर्थ्यते। तथावघ्नर्थं तानाम्नि
ताकीक्षोजातः साध्यं नतान पेक्षो नानारपदार्थेष्वंगभावं व्रजेत्। नत्स्य नियमः स्वभावप्रवृत्तः कस्य
चिदंगं भवति तस्मान्नियमस्यापेक्षणादादिपदार्थानामंगभावायोत्र हविषि विसर्गो नावी
जेनानाजातियद्रव्यविराक्यनमुसलयोजनादिभेदेन दर्शितं तच समानतं त्रैताणां संसर्गसाति
द्रव्यान्तरनापत्तिः स्यात् तथावघातेन तद्रव्येण तयागो निर्वृत्तः स्यात् तेन संसर्गं विनाय अत्र न सि
द्धौतंत्रत्वं पदार्थानां तत्र भेदः आश्रयणीय इति तापितं तच्च मंत्रवत्सु संस्कारेषु मंत्राभेदेन बहु एम
सुकर्माद्रिः संनिपात्ययोस्तु वशः क्वचित इति सामर्थ्याभेदेनाश्रयणीयं तच हविःप्रोक्षणाभिम ४५
र्शनालंभनखुनइति मर्शेन हविरावपनमुसलयाजनहविरुद्धयतनिष्पवनविवेकाकरणाभि
निर्मंत्राद्रतिरपि सामर्थ्यात्। नवप्रक्षेपणानिरिक्ता नाया पात्रीस्थानो संसर्गे द्रव्यानिरपनावपि विनियो

गामावा संसृज्यात्। भेमं त्रीनेसंनि पातयितुं शक्यत्वात् न भेदः। न निवाच्यं प्रातिस्विके हविषि संसर्जने स्यात्
न त्वात् तस्माद् एतुजं त्र्यनिवृत्तिः। वृहस्पते वैस्तिनुस्व लमाहृते। न वैतदस्मं मंत्रेण सतत्कजं क्षण्णद्वेविजिन प्राति द्र
व्यमावृत्तिः मंत्रेणामुखलमभिधीयते तेन च सर्वार्थमभिहितार्थमेव। अथ पद्दार्थं ज त्वा ष्टत्रे कारनिधान
मेवधूर्वंभावीति पुनर्मंत्रेण प्राप्नोति नत्र। निष्पवनविवेकी करणहोत पापानात्। तस्मात् सततत्सर्वार्थ
मभिहितमितिनिवनयतएवं प्रवर्तते। प्रह्राणुह्नरेयस्माद्राद्रानं रस्पतिप्रवं। तेवराते व्यमग्नी धासस्य
नाज्ञिवभिरंतथा। सइहमन्ववदधाति। अवमध्यार्थः मध्ये संचनीसर्पः। सइदमिति मंत्रेण देवेभ्यइ
त्यमं त्रःसमावनीत्रइत्यपते। हविस्तेषामिदंयस्मात्प्रियतेतास्देवतानृपितरो देवतायेन पितृभ्यस्त
न कल्पनी। हविष्कृद् एहीति निरण्डमति हविष्कृदेहीत्यनेन मंत्रेण प्राग्निः संशाहयति। हविषः कर्मा
रं तत्प्रणानसुरोजाम्येव ह हविष्कृदुपास्त्र प्वनितदिहं श्रुति तोहते हद्भ्रू एन त्वपिय एम कोष्ठिहाग्नी
धारी त्वपान्निष्वनिति ज्ञुतेः पत्नीमग्नी धंवा संशाहयति। अतः पन्यूवहति। अतइति हतावव्योवा
तन्हेतुत्वेपुर्कंपदार्थानां समाख्यानादध्वर्युकर्तृत्वे सतिवचनाभावेन्यकर्तृकत्वमप्याप्नुमितिव
वनमेत्रानः याचनहेतुमतं परामृशतिमतोहविष्कृत्समाख्यया ह्वानमेवमेवोपपद्यते। यदपिपत्न्या
वहनं नेकुर्यात्। येन हविष्कृत्वः पत्नीविषयत्वेन प्रकृत्या परामृश्यते जाम्येव हविष्कृदित्यनेनाम्य
हविष्कृत्सोकाल स्याम्याह्नमस्मिन्नेव संगतस्यैवावहनंकं अवधोवास्यात्। अध्वर्युकर्तृकस्या
पिकीयते वावहनं तस्याम्यास्थे। अतः परं संशाहनसमाख्यानेन तत्रीजः प्रागध्वहननं संवहनः मल्लीनि
त्रापिनेतनप्रकृप्रागवहननंतरध्वर्युणाकार्यमगनरावरश्रुतेनेत्र हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्ताहन्ति। अ

मो वा। अन्यशब्दो ह्यारभ्यान्यविषयः यो हि स्वस्वकर्मणि प्रवृत्तः शास्त्रेण तस्यान्येन संबंधं वारयति तेन प्रस्तावानान्यस्त
स्य हि प्रस्तावे यत्तस्य दृष्टिस्तत आस्ते भिन्नादेशस्य पुरस्तादेव तन्ना तत्तत्र स्तवेषु स्तोत्रेण गापनं यत्र तस्यापदिष्टं तथा
य एव कश्चित्प्रस्तावं निकृष्टं स्तोमास्तम्भनि अथाभये वा तूर्ध्वं तत्र तेभ्यस्तनुपवर्तं ता नित्यस्तो प्रुपवे
शनेनाभिरक्षणस्य तस्यापरिदृष्टपीडानेनेति तत्प्रस्तावे। नाध्वर्युरन्यप्रतियोगित्वात्। न चैष यजमानस्त्विक्
र्त्विक्त्वात् प्रधानकर्माभावात् पुरुषप्रयोगिमन्त्रसंस्कारत्वाच्च हि तत्तु रसम्भवात् सभ्रावेवा समाख्याय
रुध्येन तस्मात्परिशेषादग्निदेवः एवं वाध्वर्युसमाख्यातो धावनुज्ञातेन। आग्नीध्रमध्वर्युरिदं स्मरता
हाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्र इत्यध्वर्युसमाख्यातेनानेन कर्मसंबंधादुपपद्यते। यद्वा श्रुतौ आग्नेयमेना
न्य उक्तो यत्र एव कश्चावापोनिषिद्धोऽनियतः स्तोत्रायारभ्यन्तरानियममपूर्वं यच्च कर्तृत्वेन परिक्रीतत्वा
त्कर्मणि तत्र स्वकार्यकर्तृत्वेनान्यस्याधानं यजमानकर्तृत्वं च स्यादिति न दक्षिणया सन्निपत्यापि
न कर्तव्यं स्यात् तस्मात्क्रतुरागनीद्रः। आहू कस्मादं सद्योऽध्वर्युः प्लक्षकुड्यासीनस्तिः शम्यया
द्विरु ध्वर्युस सद्रुपात्रे। ननु द्विरूर्ध्वमर्द्ध स सद्रुपत्नीकुड्यासीन्येवाभ्यन्ताः किंत्विति तिन्ते नाम्नाभूद्
पघुकर्तव्यकर्मा वृत्तो समनन्तरं वचनोक्तिनिश्चितं नाहल्यम्। अन्याभावार्थवचनात्। न विरोधात्। अनिर्दिष्टकर्तृक
क्रियाद्वयस्यैकस्मिन्काले विधानभावात्। तत्र हि विरोधाद्व्यवस्थापि स्थितैककालसंबद्धयोर्भाव
ममनिर्दिष्टकर्तृकं विधियन्ते यथापेषणो प्रधाने युगपदिति तत्र ह्यध्वर्युः समारभ्यायोभयं कर्तव्यं
स्तेन स्मिन्नेव काले कर्तुमशक्यमिति विरोधाद्व्याप्तत्वात्तिरं न करिष्यतीति। इह त्वन्यत्रारम्भनागनी
ध्रमुत्कालसंबद्धं विधियमानमिति वचनान्नाप्तितं। तथा ह्यत्रैषहविःस्तनमुद्दृश्यन्तेति तदेको

५६

उ.मः ५६

दृषदुपलेसमाहंतीति एतच्छब्देनप्रत्यक्षनिर्दिष्टएकेभाध्वर्युरिह विषदाज्ञानेव्याप्तो दर्शितएकश
ब्देनाग्नीदाहननेनसंबध्यतेनत्वेकशब्दः सर्वनामत्वात्कथमग्नीद्विषयः नियतविषयत्वादिविवदा
मः अनियमेनयत्रवदतितत्रप्रष्टीतरंप्रयुंक्तेयथाकपालात्वेवान्यतरउपदधातीति दृषदुपलेअन्य
तरइति अन्यतरशब्दोयंद्वयोरनियतैकविषयस्तेनकर्तृद्वित्वप्रत्यवाद्पिन्नह्मणोनप्राप्तिः परमय
विशेषः अत्रैतद्द्वयंपदार्थद्वयेननियतंसंबध्यते उपधादावनियमेनसंबंधायोगपद्यनिर्देशा
द्विरेधोवसीयते तत्रयुगपदेकस्मिन्कालेनेकपदार्थेध्वर्युकर्तृकेप्राप्तशब्दयोपदेशोदप्रामाण्यं
विधेर्माभूदितिक्रियांतरमनियमेनोपदिश्यते जेनवचनादत्राग्निध्रेप्राप्तिजेवितृतोविध्यापारे
थध्वर्योविधिरेवकरोति वर्षवृद्धमसीतिसूर्यमादत्ते तच्चेतच्छूर्पादनिहविशुद्धविषयमाहक
र्कः तथालिंकेदर्शनात् तथाहियएवाहननेप्रवर्ततेसएवोद्वपनेनिष्पवनेविवेचनेचतदयु
क्तं नहिलोकप्रसिद्धाशास्त्रमुपक्ष्यायंव्यवहारोविपर्यस्यः यदिवैवंस्यात्तर्हिद्वाभ्यांलोकेवह
ननंक्रियतेइतिद्वयोराह्वानंप्रसज्येतनचलोकेथयंनियमोयेवावहननेद्वंतेतेनोद्वपनंकर्त
व्यंयेनद्वाभ्यामवहननमेड्डतेन्यतरएवोद्वपनंकुर्वद्दृश्यतेक्वचिदेकेनाथवहनेद्वतेन्यएवोद्व
पनंकरोति सर्वथात्वयंवन्निष्पवनेअन्यएवदृश्यतेमत्रस्तेकस्तत्रागत्यातेनलोकव्यवहारा
दयनियमेसमाख्याधीनियामीकायीसत्यांयद्वचनेनान्यत्रप्राप्तितंतत्रकर्तृकंनपार्यतोशे
षंयथाप्राप्तमेवभविष्यतीध्वर्युरेवोद्वयनादौनियुज्यइतिसएवाहने अप्यहविष्कारख्याह
विष्परणयोरविधापिकांश्रुतिमनुमिमिते हविष्करणंवोद्वयननिष्पवनविवेकीकरणादिभिः

संपद्यते तेनानैनत्सर्वं कार्यमभिनिवेत्र पात्रीकरणप्रपणसंप्लवनश्रपणाभिधारणसादनैनानान्य
थस्य कर्तव्यानि प्राप्नुयुः तथापि हविष्मतो हविर्निष्पत्तौ साधनत्वात् स्वरूपोपकारकाणि हितानि स
र्वाणि अथ वितुषीकरणमात्रं हविष्करणमंत्राभिप्रेतं तच्चापि वेचनांतरैर्द्वौ: संपद्यत इति नान्येवास्य
47 कर्तव्यानि प्रमाणाभावाद्भूतभाषितं तुल्यमितत् अथैकैस्वयं क्रियायामेकसां समाख्यायां विनि
युक्तः कर्तासव्यस्यामंगभावमुपगच्छतीति त्र्यवयवाधनेनाप्युनुषेयेति एतदपि न घटते अंव
यवाः स्वतंत्रक्रियावति विनिगमनायां हेत्वभावात् परस्परमुपस्कृत्वामकत्वे हेतुरस्तीति चेत्
कथं परस्पराये सतां न हि तुषप्रविमोकेण विवेचनमपेक्ष्यते न चावहननेन तुषविप्रमोकः
अथ मुपूर्वोत्तरपपिस्यते तत्र हि पेवणेनावहननमपेक्ष्यते इत्येकक्रियात्वं स्यात् अथ लोकव्य
वहारादवहनशब्दार्थे वगते पदान्तरं तदेभिर्विना न सिध्यतीत्येवं परस्परां कांक्षा एकदपि न
स्ववचानेनैवावृत्त्यभिधानात् आवृत्तिभिर्हि पूर्वक्रियासमुदायस्यांतरक्रियासंमुच्चायः न च पू
र्वे क्रियासमुदायस्तस्योपकारकः किंतु पन्निष्पन्नं पूर्वं वावहननक्रियया तदेव संस्कारैर्योजि
तं तस्मिंश्च योज्यमानेनीतरीयकतयानिष्पन्नं पृथवमच्छितमसंस्कृतत्वं संस्क्रियत इति कथं
क्रियावृत्तिः कथं वा परस्परोपकारकत्वेति यदि वक्रियावृत्तिः स्यात्तु नरविसर्वमंत्रप्रयोगः
स्यात् न हि विसदृश आवृत्तिबुद्धिरुत्पद्यते न वायं नियम एकाक्रियेकेन कर्तव्येति स्वर्गका ४७
मोपजेतिन्वेकस्मिन्नमावार्थपुरुषो विनियुज्यमानोपि केवल एव कर्ता न भवेति अध्वर्य्वादिभिः
क्रियमाणत्वात् अथ वचनीतप्राप्तान विकारयितुं शक्यते न हि पुरुषयोगिन्यपि कर्मणि क

नतेकर्तारः विशेषाम्नानेनवाधादितिचेन्नहिसविशेषस्तावन्येवप्रवर्तकोपिवापद्यधिकेनषस्व्या
पातः तावन्मात्रोवर्तर्ह्यनेनकिमपराद्धं अवहननमात्रेमुनापत्नीनाधिककार्यंते तस्मात्किंप्राणिभेदात्तं
निहीतत्वाद्वहूनेनेध्वर्युसमाख्यावाधेनहविष्मुसमाख्योपपत्तेरधिकवाधेप्रामाण्याभावेदध्वर्युरेव
श्रपोदानादिविधेयं प्रतिन्वेतिहविरुद्धपति उर्द्धमुक्षिजश्रूयेनिवपतिप्रतिस्वेनिमंत्रेण परापूतमि
तिनिष्पुनाति निष्पवनंविनुषीकरणंशूर्पवायुदानेनरक्षोभिधायकत्वान्मंत्रस्यापानुपस्पर्श
नं अपहतमितिनुषान्निरस्पाति अपहतामित्यनेनोकरेनुषान्प्रक्षिपेत् मन्त्रेतमक्षेपणंप्रतिप
तिमात्रंनदानंतेनत्यागभावः ननुनिरपयोर्भेदःभावादत्रापिभवीजक्यंएवकणापासनवत्यागे
ननैतनमहिलिंगवाक्यशेषः भ्यांदानमवगम्यते तथाहिरक्षांभागोसीतिभागोहिभागिनम
पीक्ष्यात्मानंलभतेभागीवपुरोडाशेपिदेवतेवानोत्रापिभागसंशब्दनातद्धद्देवतयेवभवितव्यं
भागिनः अन्यथापुरोडाशद्रव्यभागत्वमनुपपन्नंस्यात् वाक्यशेषोपिसममेवेभ्योदेवाभाग
मकल्पयंस्तमेवैभ्यएवएतद्भागकरोतितीदेवःसाधारणंयज्ञंपश्यन्भिरिरान्निमयज्ञभागउप
भोक्तुंनशक्ष्यामरणेभ्योभागमदत्वेतिनुध्यायज्ञावयवएवदत्तः सवस्वरूपेणद्रव्यदेवतायाप्रा
प्तकत्वादयमपिनदेशद्गतिभवत्वत्रत्वपरित्यागादिनवेहतादृशं किंचतभ्रत्त्यंतरंनवमंत्रलि
गंतेनादेयत्वाकेवलाप्रतिपत्तिरेवनवात्ररक्षसांदेवतात्वप्रतिपत्तिः प्रत्युततेषामहितकर
णायेतत्प्रतीयते अपहतरक्षइतिरक्षास्यनोपहंतीतिचनाहेयोपतोहन्यंतेसतत्रेदेवता॥
भवति तस्मान्नत्यागत्वे नचैतन्निरसनंलाकावाराद्वितीयकंडनोत्तरकालंविविधेयंसर्वं

निष्पत्तेः सर्वै हि तुषास्तदा निष्पद्यंते तुषाणां प्रतिपत्त्याहविः संक्रियते ततश्च यावत्तुल्वसंस्कार
श्रयणे येषां तंदुलानां न प्रतिपाद्यते तएवासंस्कृताः पुरोडाशे सामर्थ्यात् स्फनं चैकस्मिन्कार्ये एक-
स्मैव संस्कारस्यावृत्तिर्युक्ता नसकृत्वादनारभ्यत्वादिति निरासात् प्रधानत्वनाशप्रसंगात् द्वितीयेव
हनने विशेषान्मंत्रावृत्तौ सत्यां यदमंत्रकत्वं तदेकद्रव्यैककर्मावृत्तौ सकृदिति न्यायादेव गंजवं
48 उत्करे वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठति यदतिरिक्तं तदेव प्रतिष्ठापनीयमिति वदनूद्यस्य प्रतिपत्त्यंतरं
न विहितमधिकरणविशेषस्तु तं तदुत्करे प्रतिष्ठाप्यं नन्वेवं सति प्रात्रास्थापनात्प्राक्तुसनि
रसनमुपदेशनीयं स्त्रकृता सर्वतुषाणां तदा निष्पत्तेर्नैवं न हि विवेकीकरणात्तुषनिष्पत्तिः किं
तु निष्पवनादेव विवेकीकरणं त्वतुष्यत्वविनुषीभावेभ्यो व्रीहिभ्योरक्तं तदुलानीप्यकणं
कृजतस्तुषप्राप्तिस्तेनात्र सर्वतुषनिष्पत्तिर्भवतीति हेतूपन्यासेन यदि विवेकीकरणानंतरं तुषनिर
सनं कर्केणाभ्यधायि तद्भ्रांतमेव तस्मात् सा लोकव्यवहारदार्थः वृतिस्तु स्त्रीप्राप्तं तन्म
ध्ये किं स्यात्वामंत्रवन्निरसनं विधीयत इत्यर्थः योमंत्रवान्ववतंत्रस्तत्र वत्तु संकरिष्यमाण
स्तदनंतरं निरसनविधाने स्वक्रम एव स्त्री तमिति न दोषाः नन्ववहननादि क्रियाणां भेदे
सति नानाबीजे प्रतिबीजमेकैकेन पदार्थेन भवितव्यं तुल्यसमवाये सामान्य एवं मानु
एवं योगादिति न्यायामात् सत्यं भवेदेवं यदि सामर्थ्यं बाधकं न स्यात् अत्र तु एक एवाल ४०
खलमवहननसाधनं न च तस्मिन्योगपद्यसंभवः ततउद्धृत्यास्यान्यत्र प्रक्षिप्य वेध
विरं तरं समानं क्रियते न हि तत उपरतस्युस्वरूपमेव स्यानमिति मंत्रवदेवोद्धरणेन भा-

वितव्यं यावच शूर्पेन रितं तावद्द्वितीयद्रव्यमवहंतुं नश्यत्यते तस्मात् द्रूपना द्यशूर्पेणावश्यं भाव्यं
तेन पदार्थानामवसाने पात्रा प्रक्षिप्तेह वि चिशूर्प रिक्ते जातिसामर्थ्यो कृष्टे द्रव्ये न एवहनने व्यमाशंक
नीयं क्रियायाः वायुर्वेद्यतिनत्कि विवेकीकरणाद्द्रूर्ध्वेसतुषा व्रीहयश्च ये प्रतिपत्तिर्न द्दृष्टे षां स्वल्पत्वात्न
विवेचनं तूसीकार्यं गतिर्वैषांवा प्याथ प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिर्न शेषस्य विद्यते नावतानानुवीवेच
न विलोथं स्यात्प्र धानस्यातिपीडनात् उत्तरावच्छिते हेतुः प्रागवस्थापत्र सतः विवेकिकरणाभा
वे प्रागवस्थाभवन्ननु तद्भावेन भावः स्यात् तंदुलानी कथं वन कार्यं वीवेचनं तेन नो द्दुणान् ह वि
क्षिप्येत् फलीकरणमेवं स्वाद् कर्त्ते क्रियते फलं येन तेनु एथ स्तूताए तेषेवं भवं मिति हि प्रतिप
तिः करणे रेपायुक्ता तुल्य समाख्य या सनिधानाभ्दवत्ये षां समाख्येयं नवाग्निमेऽग्रवहंतेः पुनर्भा
वात् तंदुलीभावभावनः तस्मात् तूसीविवेकीकरणाद्धि विक्ता व्रीहयः संनिधानात् दुलनिष्पत्ती
निमित्तभावात् करणत्वमापन्नाः फलीकरणव्यपदेश्याः फलीकरणाकपालेनेति शब्देन गृही
ता अधोधः कृष्णाजिनं प्रतिवादनीयाः मंत्रवद्धि वेचनेनुपत्ती हयस्तदघः मेव पुनरावृत्ति
रितित्य विरोधः अत्रोदं संदिह्यते अवहननपेषणयोः पूर्वं निवृत्तयोर्यजुः क्रियासंभ
वादिति यदा पुनर्यजुषा संस्कारार्थं पुनः क्रियेत योलस्ताथ प्राप्त पुनः कुंडममपि कर्तव्यं
न वेति न कर्तव्यमिति ब्रूमः क्रिया हि फलाव्याप्त्यर्थं प्रयुज्यते आसंच फलस्ता किं वैयवक्तिय
यापत्वान्म र्तनतन्मंत्रजन्य संस्कारयोगार्थं न वद्धीतीयेतद् स्तीत्य प्रयोग एव तस्य युक्त द्द्रतिप्र
युज्यते वा विदुषीकरणं कर्म विननिनपर्यंते अपूर्णे नैव एवस्मिन्नो तस्त प्रवर्तकः प्र

द्वः स्यान्न फलीकारः पूर्वसिद्धिमपेक्षते भवितव्यं वतेनेह द्वितीयेनाथमंत्रनः देवोवद्रातिपात्र्या
मोथाभिमंत्रयते नानावीजेषुयद्यद्भूयिष्ठं तदानिष्पन्नं तत्रेत्रदीपात्र्यामावपनीयं नहिपात्रीमुख्यो
तिरिक्तमेतद्दस्यस्यहविषआधारांतरं विचरोतो मूर्यंवतेषुविद्रुषव्यापरिष्यते पात्रीच प्रगुणीभूता
आश्रयार्थमिति स्वेस्वेकालेप्रक्षेपः तेनकाद्देशोपमेकस्मिन्नश्वरितार्थोनसर्वेषामभिमंत्रणान्यू
वैमेवपात्र्यामेवापः प्रयोजयति एवंचसर्वेषामेकपात्र्यवास्थितानि मंत्रीतेनक्रियादेः संनिपात
५१ स्यकर्तुश्शक्यत्वाद्युगपदेवाभिमंत्रणं ननुएकपात्रीस्थत्वाविशेषाद्देशैक्यान्प्रक्षणालंभना
भिमर्शनेष्वप्येवं कथनाश्रीयते सत्यं क्रियास्वरूपभेदोह्यत्रान्यथात्वेकारणं तथाहि अभिमंत्रण
क्रियाहि अभिमुखभावेनमंत्रमेनं पठनमाह तच पाण्योरेकत्रणभवति नियाद्विकानिप्रसि
द्धिस्तथामंत्रादिमारभ्यसर्वोथाभिमुख्येनपठनीयः प्रार्थनाह्यभिमंत्रणसावहूनीमु
गपत्कर्तुंशक्यते अन्यत्रतुमंत्रांतोपेनासनिपातिस्तत्रैवशास्त्रार्थानुष्ठितोनान्यत्रे
त्यन्यार्थं पुनरनुष्ठानमर्थात् त्रिःफलीकरोति फलीकरणेन संख्यायोगा फलीकर
णसाधनभूतायाः क्रियाः यास्त्रित्वं प्रतीयते क्रियावबद्धणोभ्यस्ता फलीकारसा
धनभानं प्रति पद्यत इत्यनेकाभ्यांसंयुक्तमवहननं त्रिरावर्तते फलीकरणंस्त्वन्न
नूषिकाप्रपञ्चकरणं फलभावोहिनंडुलरूपेणन थास्यात् तस्मिन्क्रियमाणे तु निष्पा ५०
घाःकरणभवतोन्यत्रविनियोक्ष्यते देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्य शुन्धध्वमित्येके एक
समंत्रकमिदं कुर्वंति उक्तेन मंत्रेण एके तूष्णीमाभ्यासक्रियात्रपविधानात्साति क्रियंमं

त्रार्थं शीघ्रसादेवेत्यत्र त्वस्य स्थाने पितृपत्नेपितृभ्य इति विपरिणामः बहुवचनस्यापि समुदा
याद्दित्वैकत्वयोरपि यथायोगमूहः फलीतन्यकरणान्निधानि फलीकृन्वेत्यवाच्यं पाठादेव सेत्स्यति
वाच्यैव निष्पत्यनंतरमेव निधानं प्राप्नोति सामर्थ्यप्राप्तत्वान्निधानस्यतेनीतरावनिधानं यथास्या
दितिवचनं पेषणोपधाने युगपत् पेषणं हविषउपधानं च कपालानां कार्यं तच्च युगपदेव ततश्च
योगपद्यविधानादेकेनाध्वर्युणा कर्तुमशक्यमिति विरोधात्क्वचिदन्येन भाव्यं तत्र हविःस्वरूपस
मवायिपेषणमित्यंतरंगं ननु पेषणं त्रिमासावस्रुणाप्रध्वंसिनीतियेन प्रधानकारकेण संबंध्यते
तत्रातिशयमुत्पादयति सच हविषा समवेतितथातद्बलाश्रयः पिष्टभावः एवं चक्रथपालेष्वपिस
मानं तत्रापि कपालस्थमौरत्यं हविः समवायीतिनैतदेवं पेषणक्रियाफलं हविषि यथा समवेतं
नतथोपधानफलं उपधानं हि आधारघटयति नच हविर्व्यंतरं न समवैजियचोष्टं समवै
तीनूतदुपधानफलंकिंतु अपरोततापनक्रियाया: ततश्चांतरंगत्वात्पेषणोध्वर्यो: कर्तृत्वेन
छित उपधानेग्नीदन्यत्रायाष्टजोविरोधाभावायनिततश्चापेषणस्थानापत्त्याप्राप्तं चरुस्थानकरणा
दध्वर्यो: छिरसिस्फपवेशमादायपाग्रादूत्संगाग्रावः करोति छिरसीत्युनेनोपवेषमादा
यपाग्रदृत्यनेनीगारान्पूर्वस्यां दिशि गार्हपत्यस्य स्थाने करोति उदूहनेननद्धरणे न तेन प्राचीना
गान्दहतीमिश्रुतत्वात् उपवेषश्च स्थानमन्नकरः करक्षतिः काष्ठविशेषोतरावारनिमा
त्र: हस्तेनाशक्यालभ्योग्निरनेनोमगम्यमार्यं तद्वत्युपवेषः अतएव समाख्यानात्सर्वत्राग्ने:स्प
र्शनमनेकार्यं उत्तरतोनिरूह्यांगारान्निर्व्येवमादाखपि एवं च चरुस्थानकरणादाचथस्य

मंत्रवदादानंप्राप्तंतनउक्तंसयः कपालानुपदधामिसउपवेषपदृतेध्रुवासीति ततश्चयेनोप
दातव्यंमेनादातव्यमितिसामानाधिकरण्यादादानस्योपधानांगत्वगम्यते ततश्चोत्तरमपि
तत्साध्यंकार्यंउपधानांगमितितस्मिंस्तंगारणामुद्वहनमपिभवतिग्ढेप्रविरेचनंतावदुक्तं
केश्चित्प्रयोजनं अतःप्रागपिसम्भावानद्विकत्वनेवीक्ष्यतेतेनदृष्टार्थतानास्यपुज्यतेदृष्ट
संसृजः मंत्रलिंगतयावाक्यशेषाभ्यांजनंयुयात् एकदेशस्यैवरुत्तदर्थवादान्नयुज्यते
स्वस्थानेवस्थितिर्युक्ताकिंपोतोन्यार्थदर्शनात् विभागश्चेवणादेवक्रियतः प्रागुद्वहनं॥
संस्कारोग्नेः कपालार्थोभर्जनेयनिवेशतः कपालधर्म्मग्रहणात्सर्वमेतत्प्रवर्तते प्रामु
क्तेनवर्त्मधर्म्मप्रवृत्तिस्तेनवार्यते आदेवयजमित्यंगारसाहत्यकपालेनावस्थादयति
ध्रुवयसीति आदेवधृजोमित्यनेनमंत्रेणानारंकपालोपधानदेथमाहत्यकपालेन
भवस्थादयतिआहृणोतिध्रुवासीत्यनेनमंत्रेणाआगाणप्रोद्धूयेतीयंसंस्कार्यत्वेपदत्र
वीत् पुरोडाशेग्निभावोघुनकमाश्रयितुंभवेत् मन्त्रोतधस्त्वादितिसंबंधित्वेनपुरोडाश
स्याधस्तात्प्रवृत्तानीरक्षसामवस्थानंवार्यतेप्रधानत्वात् कपालाविनिहितश्चप्रक्षुल्लोंगा
रः कार्यत्वात्कृत्स्नशाम्यतिरक्षसामवस्थानमत्रनिवारयतीन्योविन्यंकपालापिधानेप्रत
एवविभक्त्यंतरंकारकोनरलक्षणयातदभिधानार्थेनाश्रयणीयं तस्मात्कपालेना ५०
भिधानंदृष्टार्थमिति अथवाभवंतुविभक्तिपरिणामेनकपालंसंस्कारताअंतरंगत्वा
दंतरंगंहि कपालंपुरोडाशस्यात्साधनागाराणामाश्रयत्वात् ननुकिमि॥ ५०॥

समुच्चयेनैं गार्हपत्यत्वेनौनरंगत्वमिति पुरोडाशश्रपणत्वेनैव भविष्यतीति चेन्न । अथो गार्हपत्ये दहनीय
स्य हननमंगारैः कपालानां विहितं च मध्ये हननं वा शेषद्वारं तेन नन्वचनेषु तु नयो हननं विहितं येन नैष्व
मन्त्रापत्तीषु कपालेष्वेवोपधानं स्यात् । नन्वधिश्रयणं कपालस्य सङ्गेन इष्यते धर्मो सौ ति पुरो
डाशं प्रयुज्यमानत्वविशेषाभिधानात् । श्रुतिरप्यधिश्रयणमात्रमेव प्रस्तुतं वनीसविगारे पुरस्तात्
रेणुपयन्तुउपरिभाष्यस्यैव प्रमाणिश्रयेल्लभ्यमानत्वात् स्मात् [illegible] तदुपधानं गार्हपत्यादेरन यजिर्
गत्वात् नैतदेवं तेषामपि कपालानां प्रकारकत्वामवम्प्रसक्तानि [illegible] यत्ने ये नाहन्तुमर्हन्त्यस्य लि
ङ्गि कपालस्तोपयश्वीश्रितापफले । तस्माद्गार्हपत्ये महन्तव्यं कपालतामापर्ये नेन कपालेष्ववसुतत्ते
प्रभस्यापोस्याधिश्रयणेन प्रावृत्ताप्रकारणसत्तेः । कपालानामेव श्रपणमात्राधिकरणत्वे
न तत्प्रवृत्तं विदधाति संस्कृतमिति । अपसु कपालेषु संस्कृतोष्वो कपालइति यदि कपालम
धिकरणत्वेन स्यात् कपालेष्विति व्यक्तव्यतिमस्यात् । एवमेकादशस्वान्त्रो यामीयत्सु मेषु नावामी
यपुरोडाशस्यं प्रकरणात्मपम स्याग्नेयहविः संयोगोदितः । यश्च कपालानां भस्मादूहनं नोक्तं
तदा पर्यभविष्यति । न च स्वैतेना [illegible] शब्दः अधिश्रयणमिति पूर्वसूत्रानुवादैः । अत एव
न विशेषाभिधाने अधिश्रयणस्य मोगपसंवेयप्रकाशनेन विशेषनिष्ठत्वात् [illegible] हिस्यात्स्वीस्यु
मंगारोपधयोपिसामुर्व्यात् । पुरोडाशस्याधारान्तरोभावात्तिराधारस्याग्नेर्निर्वापेणैव कार्यपुतः
कपालानामुपधयो नवाधारापत्वेनैतत्कार्यं नरवारे रभावात्तेन स्यात्सकपाल संस्कार
रोवाय । सच्च मध्यमधर्मस्तत्त्वं च नविधानात् । तं मध्यमेक कपाले तिनिचणाउद्दहनानिरि

नैरंगारैरपस्ताभवितव्यं यथा देषएव भवतिनान्य इति वचनात् । आहरणं च प्रागुदुहितानां मध्यात् । एष
हि यजुष्कृतो मेध्यः स्कन्नो विस्पष्टं स्यात् संशुन्याः समनि करिष्यथा एतत्कर्म्म संवर्धयथा परिसादेन्यदोषः
अमुख्यविदिमेक द्वे भिचरन् । द्विषनः शब्दो हि शस्यस्य छेदः इति षष्ठीसमासोयं न समानाधिकरणो
पकिशेषा वक्तव्यात् । न हि विशेषणसमास्य वहनत्र मर्थविशेषणे हि स्रदस सरूप एव शब्दला
त् । न वा द्विषतो स्कनेशब्दात् । न हि विशेषणसमासे पदी न रमर्थविशेषणं द्वारह्मस्मिन्नमुख्या
देशः प्रतीयेन नतो द्विषतशब्दे यो भिधायक स्तस्द्धमने मुख्येनिषध्यं नतरन्त्रानो मारिद्रश्यत । तेनैभ्रात
मसे न्याहावपि भवति अभिचरन्यजमानो मद्रा स्यात् । इदमपि विचार्यते किमविचारफलेशपेना
द्विष्यविद्वेषः । उत्तरः । श्येनसोमा समारेव प्रदृतस्यै नद्गुणफलं तत्र रूपका दोन न्याकर्म्मणि
विरोधो विधीयते कुतः । कत्स्यनाला पवात् । इतरथा ह्यनेकोपकारकल्पनं स्यात् । यागएव केव
लमपेक्ष्य तद्गुणितापवं अन्यत्र च अभिचरन्निमपश्येनगत यवि बुद्धिस्तु चोदर्शपर्यन्तेन यः कश्चित्प्र
मारणोप्र हृतः सरवकुर्यात् । तिवनेमान निर्दृष्यानर्थं श्येनाभिधानानंत्वं वाद्यिम आरभ्यफ
लाभिसंधावे स्यात् तत्र च मद्दर्पपरस्करपेनादो कम्मणि भवतीत्यतः श्येनरवि ग्रहाद्विधीयत इति
प्राप्तमुच्यते । प्रकृतमारवेदुगुणात्फलमिति उदित्यादाभिचारे यन्मंत्रो मंत्र साध्यं तत्र पाव
नु विधा बाधद्गुणसंबंधान्फलं प्राह श्वसक्रदोयं गुणिस्तत्राभिचरन्निति स्यत्यजनपापि श्रुतीम
ध अभिचरद् मुख्यवधार्येत । न ब्रूयादितिसभिचारे द्विषन्नयन्यविशेषविधाना न द्वेवान्याप्नि
नं विधानं न तत्र कं समस्या धनद्रव्याप्ति तेषां पुरुषमभिसरताधिकारत्वमतत्रनुमदर्भोवान्भावी

रा म ५१

ष्यनीतिवाच्यं। येनात्रापि मंत्ररूपद्रव्यमाश्रित्य प्रवर्तमानं केनापि न वार्यते। अत एव यदि दर्शपूर्णमासाद्भि
चारभावनायां विधिसंस्पर्शाभावान्निषेधानुपपत्तेरस्याभिचारे रुद्रयोगात्क्रत्वोर्दर्शपूर्णमासत्वं
यत्कृत्यनाहत्य एवमादिति तदुक्तौ न रमभिहतन माधिकारे प्रमारणकत्वादिति युक्त्यागेन मंत्रेणाभि
धानमेवाप्युक्तं तदेव तस्य योगात्मागापि सिद्धिर्भूमिरस्य विशेषेणेन साध्यमिति तस्य फलस्य सास
तत्प्रयोगोरवं। यच्चोद्देश्यत्वेन प्रयाजादावन्तर्गतेन बाध्यते। यद्यभिचारे प्रवृत्तिर्लक्षणेन तत्राप्यनेन प्रवृत्ति
रुक्तप्रायेति न तावद्धि प्रवर्तितपितृमेधशङ्कः किमतः परमत्र श्येनकफले वा दर्शपूर्णमासे वा तदवर्तमानाम
पि विवक्षितो विरसाधीनात काले मे फलाभिसंधानं विवक्षते। तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरेव
प्रकृतस्याभिचारफलाय मंत्रप्रयोगविशेषप्रवृत्तिरिति। अन्यत्रापि। अत्र न्यत्रापि यत्र प्राधा
न्येन द्विषच्छब्दः प्रयुक्तस्तत्र सर्वत्राभिचरन्नध्वर्युस्तूनामग्र्यणी यान्तु। अनुबन्धेति नामग्रहण
मस्मस्तु ने पारिभाषानाभाविष्यजीतसमुच्चयग्रहणं। यत्र तु न यद्वेषं यथा सप्तत्रहणाय मन्त्रेषु
द्दस्यादिनात्राविज्ञत एव प्रयोगः॥ सव्याङ्गुल्यस्यांगारं निदधाति तन्त्रे ब्रह्मते इति मंत्रेणास
व्येस्यां गुल्फस्यस्थकपाले दक्षिणेतो पश्चैषेणां गायमुपरिकपाले स्यादिति धानिअग्नेम सोनि
मेत्रेणापुरोडाशनिधानार्थे एककापिस्य पृच्यमतः। गम्भ्या मवा का पोषण न तेनैकत्र भाविष्यती
अंगुल्यावा ध्वनिदोषः पुरोडाशनिधानतः। पुरोडाशनिधानात्पागंगारेणावधारणाए
कत्रैवस्थितेन तद्द्रव्यमुद्दास्य मावृष्यति। न तावदत्र कपालेष्वग्निनिधानं च व धंक्तस्य तीन
मस्तत्र कारणापिशब्द तदुपात्तं मच्चसर्वाङ्गुल्यामुस्प्रेश्यनिर्दिष्टः। सोऽधिकरणत्वेन कुर्व्वा

मपत्तिनचप्रधानविभक्तिलक्षणायांतुख्यार्थानुपपत्तिः प्रमाणमस्ति। नचप्रयोजनवत्त्वमेव मुख्या
र्थानुपपादकंवक्तिः तुन्नरेप्रयोजनत्वात्। तथाहि निरीहिकपालेपुरोडाशनिधानाल्लाघुतारक्षा
सिद्धासमंताद्धिरेतुअन्नएवप्रकृत्यभावस्तमोहेषोनेनवार्यत इत्येपमेवप्रयोजनवान्। नचयथारे
जाधिष्ठितंस्थानादिसर्वहिकेननत्रास्थिनेनेनस्यादोषपरिहरणपरत्त्वजेनवत्तोवनास्त्या
नास्नहि किश्चिद्दृनिश्चयोजन्यन्तेयेनास्यसंस्कारः स्यात्। ननयथा छ्वानमाश्रयणानेनपु
रोडाशस्याप्रकुर्वत्प्रयोजनवत्तनित्यीगारेपत्रापशंकिजरोषप्रतिकंधपाकेवसहकारिभावं
भजनप्रयोजनवानेव ननश्रयपाश्रुनविभक्ताकपालमाधिकरणंतदंगमितिनविपरिणा
मः। ततश्चाकपालधर्मत्वान्नप्राप्तिकपालंभवतीति अपापिपादिकपालधर्मः स्यात्तदपि
मध्यमस्यैव। सर्वमध्यमेकपालमिति तुल्याविशेषितेनतदेवात्रपरोमच्छं अभिनिहितमित्र
सव्यस्यपाश्रणं गुल्माममवन्यथीगारमध्यु हतीतिनवपुनः केवलकपालशब्दः प्रयुक्तोय
नमध्यमाविशेषणांस्तत्काकपालमात्रधर्म्माश्रीयेत। नचतदभ्युपगमवादिभिः सौत्रादु
दुपदेशाद्दिशेषआश्रितस्तत्रतदभावात्कपालेनावस्थादयतीति निर्विशेषमुक्तसर्वाणुक्त
भस्त्युइति। एवंतुसतिकेनन्यायेन श्रुमहन्न श्रुनकल्पनेभाष्यत्वतात्तनमित्यस्येवीनर्वृति
नेवलोविक्रइष्वीनप्रदर्शनेनं। आगारेगावः आगारेगंधरुमितिभवतुनेत्रावासशकारयोर्नि
र्वीजसंस्कार्यत्वाद्दत्रनुतन्नास्तीत्यकं। धरुणमितिपश्चादुपदधातीति विशेषः। धरुणमि

राम:
५२

52

सनेन मंत्रेण कपालमुपहितापेक्ष्य पापश्चात्सूर्वस्मिन्मंत्रे त्वामत्रवपदानभिचरन्नामादेशं विना।
मंत्रप्रयुक्तेन तदापी भ्रातृव्यस्य वधायेति प्रयोगो भवसे वा। तथा हि त्रुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाये।
नियद्दिनाभिचरेदिसाभिचाराभावपि वचनात्तत्त्ववसामान्येन हेष्यवाचीभ्रास वशब्दोयं स्सपन्न
ह स्सनंतरस्यसपत्नार्थैक्यसादनात्तस्य वधो मंत्रेणोक्तो मंत्रश्चाविनन्तएव त्रिसायामंगभा।
वमापन्नः त्रिसाद्वारेणाभिचारपरः स्वभावान्नवस्वभावः कथमथ विनष्टे वस्तुनि साजयितुं शक्यत
हसनभिसंधानेथाभिचारणीको मंत्र इत्सपामुपस्पर्शनं अत एव मंत्रकर्म्मणोः पृथक्कमुपपद्यते। अ
न्यथानुष्ठीयमानेभिचारे कर्म्मांगं मंत्र इति मंत्रोक्तेरपि कर्म्मान्तर्भूतेभिः पृथक्कैरुपादानं न स्यात्। ते
नपदाभिचाराकर्म्मणि प्रवृत्तस्तदाकर्म्मज्ञत्वायद्वाचामन्यार्थमंत्रप्रयुक्त्यानान्तरीयकत्वेनाभिचा।
राप्रयुक्तिस्तदा मंत्रप्रयुक्तेति निमित्तीनरं। पुरस्ताद्ध्रुवमसीति पुरस्तादिसंवध्यापेक्ष्य पामध्यममेवसंवा।
ध्यते। नंमध्यमेनैति प्रथमस्य मध्यमत्वश्रवणात् द्वितीयस्य पश्चादुपधाने पूर्वप्रदेशस्य मध्यमेवा
वरुद्धत्वात्पुरस्ताद्व्यपदेशो मुख्यः प्रयोजनस्तात्। अत्राथपामुपस्पर्शनं। विश्वाभ्य इति दक्षिणतो मध्यमादेव
एतेवं मध्यमधर्मोः कर्परादेषु वर्तीनत्वन हि कारत्वात्स्वथमत्वेनानुमध्यमशब्दोपमित एवपेक्षः न हि पा।
र्श्वस्थैर्विना मध्यमत्वं युज्यते। तत्कथमेककपालके कर्परे वा मध्यमत्वं तदभावात्कथं तद्धर्म्मप्राप्तिरि
ति उच्यते। पुरोडाशप्रयुक्तोयं कपाले धर्म्मसंचयः अनरंगविभागेन बहुत्वात्सत्वयोगिनां प्रधानमवदानानाम
ध्यमं प्रथमत्वं तः तदाधारत्वेन वास्य मध्यमत्वं स्थितमत सर्वावदावस्याधारो मध्यमस्यार्थे सोपपत्तः मध्यम
त्वं संस्कारस्य संभवत्वेन वार्पते। अन्यथाश्रयणे वात्र भाविनो हि निकल्पना। पश्चात्पुरेनिधानेनम

53

ध्यमत्वं भविष्यति यस्यानेनाविधानं नु समाख्यानं हृद्यान तथा चोदना हि समाख्यानं क्वचिद्दृपात्र
युज्यते मदीये मध्यमाधारप्राप्त्यर्थं चरितार्थता सतानमुभयोरेतत्कर्परैककपालयोः अतो मध्य
मधर्म्मस्तद्योजनीयं दृर्यं भवेत् विरोधादेव बाधस्यादंगारैश्छादनस्य नु अथाग्न्याद्यो विरोधनन्या
गोगानां भवेदिति न्यायास्यरत्वमर्थस्य पुनर्थसाधनत्वतः स्वरूपमेव धानानां नु स्यादंगारसं
गमैः तेसाधनत्वमप्यतस्य यागासिद्धौ स्तनो ध्रुवं तस्मादमूहनं विना कर्परोपि सर्वैर्मध्यमध
र्म्माः प्रवर्त्तते: समं विभज्य द्वे दक्षिणत एव मुत्तरत निश्चित्य जघ्निवान्ति द्वे दक्षिणत एव मुत्तरतस्त्वेवो
क्तासमत्वसिद्ध्यर्थं समं विभज्येत्युच्यते तदग्नीषोमीयार्थं तत्र हि द्वे दक्षिणत एव मुत्तरतस्त्व
तिदेशात्प्राथमाण्णा हृत्वा द्विसेध स्यादनियतमुपधानमनुपधानं वाशेषाणि प्रसज्येत अथा
धिके दक्षिणतस्त्वधिकस्य स्थानीपधानं विधीयमाने सर्वेषामेत्रोपधानं भविष्यति नेतत्त
तत्र त्वधिकमित्येकमेवोच्यते नचैतद्विवक्षीतमिस्तस्मात्समविभागेनोपधानादवग
म्यते तस्माद्विशिष्टानां सर्वेषामुपधानं दक्षिणतो मा भूदिति समं विभज्येत्युच्यते एवं त
र्हि द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतस्त्ववाच्यं समविभागवचनादेव सिद्धत्वात् समं विभज्य द
क्षिणत उत्तरश्चेतीयत्युच्यमाने उपहितेन सह समत्वमाशंक्येत तन्माभूदित्येतत्संख्याप्र ५३
दर्शनेनान्यत्रापि तत्प्रकाशनार्थं अन्यथा सूत्रमप्येवमाशंक्येत विश्वाम्बुजिद्दक्षि
णतः समविभज्यत नु न हि त्रैवक स्मानेनकएवनेकादशाग्नीषोमीयस्य समं विभज्येनेवं रहि।

तत्रोपन्यस्तेविवेकोवधार्यतेकियन्तीकपालानीसमविभागः सर्वेषांवत्तृभ्योधिकानीत्येवंशब्दा।
द्वाष्वानामुपधानमुक्तं॥ ततोतिरिक्तार्थसमंविभज्येत्यादितर्हितेषामुपधानेवगुत्तरतः श्वात्रोमि
दिग्नियमानुपदेशादनिदर्शनचज्ञाते: अधिकस्यैवोपधानंदक्षिणतःस्यात् तस्माद्वचैवत्तत्त्वं
अपिवाक्रियमाणेत्रविभाषाग्रहणेधिकं।दक्षिणतइत्यक्तेशाकादशभ्योधिकमितिस्यात् अपि।
न्यस्यावधेरविद्यमानत्वादथपुनर्विभज्यत्यक्तेविभागाधिकमवगम्यतेचिन्तस्थेत्पनेनमंत्रेणा
पद्दक्षिणक्रमेणोपधेयानिस्मार्तेवास्मादृतिः सामंत्रेष्विनिस्मृतिविहितत्वादतोपवारेस्मा
र्तमेववनायश्चितं॥ तूष्णींवामंत्रेणवेतितुल्यश्रवणात्। एवसाम्माकलिपदलनेनमहाम्मम्म
मेकादशग्रीवोयीयस्याग्नेयकपालोपधानंधर्म्मकलापसहितामेवंशब्देनातिदिश्यते।तथा
संख्यातिनद्दस्याव्रोनीसेकादशेत्यच्यतेतदाचसमविभागेनदक्षिणोत्तरोपधानकल्पनंतत्रंप
दधिकंकल्पितंतदक्षिणतउपधायं॥सहैवततूत्तरतउत्तरपधानादनंतरं॥ ‒ शुमितिस्यंगारैरभु
हति॥भुभूहममपिधानंतेचेवनापनार्थमेककपालाद्दोमंत्रोहेनभवतिसमवेतत्वात्॥तथ
स्वतथेथामितिः। उपसर्जनीरधिश्रयति। उपश्रसत्ज्यमेपिष्टाम्याभिरित्युपसर्जन्यः लोकेपि
खरेयावनालपिष्टंउष्मोनचारीणासंस्पृष्टंसंश्लिष्टंणेसपृर्यते॥तदिदमपितंदुलमपिष्टंखर
त्वादन्यतंनश्लिष्यन्योष्मेनोदकेनविनेतिसंश्लेषणसामर्थ्यजनकमुष्णत्वामेवापसर्जनीसमा
रभ्यादर्शयतितेनेतोप्तन्यंपुरोडाषपाकउकरोतीतियोश्चिदुच्यतेमवहारानभिज्ञेस्तद्यतिं।

विनं। मार्दवं यद्दुपन्नस्य पकार्थत्वं च साधितं। यज्ञाः उरएमेरवोथ्येने विद्वना कर्तृरीश्शीते नगा
५८ र्हपत्ये संस्कारत्वाद्धिश्रयणप्राप्तो यद्यव्यवधानेन कपालोपधानादनन्तरमुच्यते। तत्कर्तैक्य।
स्यानैक्य प्रतिपन्नं अर्थेमितः यथा स्वभिधा हि पेषणोपधाने युगपद्दिमभिधायते एवाभिधानव्येन पदा
थानन्तरेण व्यवधानं कर्तव्यं तथा स्यभिधानसामर्थ्याद्यौगपद्यमपि संभाव्येत परं कार्यान्तरसूचना
यनदयत्वेवधारितेयौगपद्यामपाशंकानभवति। तस्यापि श्लेक्ष्णत्वमौक्ष्मेनजन्यतद्रूपकार
संभवादस्सेवाधिश्रयणं अधिश्रितिं। नैसामर्थ्यादिधाप्युक्तेन कृत्वं विनं। कटं भादि स्वतौनस्यासा
कोद्धानचान्यतः संनिधेरुपधानितंभावोयेनास्यसंमतः अधिश्रितिः कपालानां पत्रतत्रभवे।
दपाश्वधानद्वव्यपाकोनोयस्मिन्लग्नोभवेत्तुतः तस्मिंस्तदुपसर्जन्मः पक्वापर्णपाकवृत्ततनुपर्ण
पाकोत्रकोर्योनार्यभवेत्तुसः संस्कारव्यानवृत्तव्यश्लक्ष्णतापेक्ष्यतेत्रयत्तकपालारोपणेनात्रल
क्ष्यते मुख्यपाकत्वतं। सामग्री श्रपणार्थत्वदक्षिणाग्नो भवेदयं। वीरोधादन्यकर्तृत्वं प्राप्त।
मंत्रेणपस्ततः अविरोधे स्वयं कुर्याद्ध्वर्युः श्रयणं त्विह॥ कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत् स्वनित्व
स्माजिनं॥ कृष्णाजिनमादत्त इति सर्वसंस्कारमंत्रसंबंधायाह पूर्ववत् कृष्णाजिनादाने यद्यथाव्ह
जं तत्कृष्णाजिनसंबंधितत्सर्वं तथा कार्यं भवति तत् कृष्णाजिनमिति प्रतिशब्दोयं योग्यतार्थयोग्य ५८
तावसंबंधमात्राहत्वं यत्संबंधमर्हति तत्कृत्स्नं तु नचयत्कदाचित्कृततत्संबंधेन संकल्पमनु
वहनना र्यमनुष्ठितं संबध्यते तस्मिन्दृषदं धिषणासीति। तत्र तत्कृष्णाजिने धिषणासीति
मंत्रेण दृषदमुपदधाति। तारषादिवपूर्वं

54

न्यायेनात्रैवोपधानेप्राप्तेसत्याम्प्रत्यर्थितास्मिन्निति। पश्चात्कन्यामुपोहत्यंहीवीद्विरिति।
पश्चादित्यविशेषविधानाद्भवदः संनिधानादक्षरः पश्चादितिप्रसपातदुपरिष्टाप्रोतीस्यपोह
नाद्भवः प्रतीयते। उपसंनिधौ। संनिविष्टश्च समानेस्त्वानस्थितयोर्भवतिनिजिस्साजिनिनिधानं। उ
हननेनैवद्व्योर्वल्लुनोमध्यमेवृणांतचतुःपक्षे दोषः प्रवेशनभ्दवजिस्यस्याद्वुपोहनिरिद्विरितिमं
त्रेण।। इषद्यपुलाश्रीषणांसांति। इषहोनिनवक्तव्येसामर्थ्यात्प्राप्तिरत्नयत्न। शम्याइषदि
प्राप्तिंनिवारयितुमुच्यते। इषदिति पेषणपिपाषाणपरस्तथाप्याकारविशिष्टस्सिकराधारेउ
परिसमोलोकप्रसिद्धःसामर्थ्यात्यामवृणत्व्येशम्याद्वनामधेयाद्भुः शम्याधार्मेणां। उप
लामिस्तपिलेलोकिंगानिर्दिशएवनस्पविशेषाकारनोधानयती तेनोक्तापिलोकनादीघोक
रत्वंवर्तुलत्वंवधान्यमसीतिवंदलानोपपितृषिप्राणायत्वेनिमतिमत्र। धान्यमसीत्य
नेननतद्बलानां। पुरुपरिप्राक्षिप्यप्रोणायत्वेत्यभिमत्रः पतिमंत्रनच्छलोकुर्गानि। अपूर्वसवि
राधिवपोनि। तिष्टुनिवाच्च। यथपतन्चविमातेश्रूयनेनपषणांलिहतेपापिलोकतापिष्ठ
पुरोडाशस्यकारणां। सामर्थ्यादनुमतेतेनपुरोडाशंगत्वास्पुत्र। अतोयत्रपुरोडाशः पेष
णांतत्रवर्ततेघृतेतानाम्पयानिमार्गेमीसेसापिषणांयततः पुरोडाशविशेषणांतरसेहविष्क
त्वात्। आक्षिपेत्स्वपुरोणानेनउरस्तत्रविचार्यते। मीसमसीतिवानेत्रनेरसेवाप्रयुज्यते
धगप्रसन्निरित्रास्तीमिसवृतिविचार्यतो। तत्रमृगपदस्तुतंप्रयोक्तुं प्रसजित्वागृश्रुय
तेहोमत्वाखीतरेसंस्थितेहनिगृह्पनिमृगयंमितितत्रयान्मृगा नत्र्हंतितेनमेरसम

पाः स्वनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति। अत्र षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टस्य तद्द्रव्यमपमर्षनियमिति मृगाणां मत्स्यं वं धे
सतितषामेवत्वे नेत्यर्थं धेनत्वं जीवायोगात्पुरोडाशानांनैषो वृहत्साम्प्रतिनिष्ठीस्यादेवं तद्देवमतिट्टमि
मितिनैनैवमप्रयोगः प्रसज्यते। ननु भवेदेवं यदि मन्त्रेष्वीस्वादिप्रयोगस्यात्। तत्र धान्यप्रयोगो
विधर्मत्स्वभीरणनायोगान्तस्मरनमन्त्राणामभिदंधकैमवायेत तानेनत। नत्वयमप्रयोगादेवं प्रवृत्तः
किन्तु प्रयोगादपि प्रयोगश्चतुर्षु सादिवृवितेषु कुरणेषु वर्त्तते। तत्रापि व्रीहिषु पुरोडाशे रूढिः। न
55 नत्वप्रमाणात्तज्ञान्याक्रान्तास्तेन समभृवेन्युपमन्त्रे भृहत्नीयः। नन्वेवमपि समवायत्वमत्रापि तुल्य
मितितुल्यमन्तरूढः प्राप्नोति। नहि तद्वला धान्यशब्देनाभिधानं शक्यं मन्तव्यं हि धान्यशब्दा
भिधीयं विंतु णामितेनततो न भिधायकत्वमस्तीति वितनाव धरन्रूढे नेष दोषः। यत्र मुख्यपा
वृत्त्याभिधानं शक्यमिति तत्र तदस्तु यत्र तु सा नास्ति तत्र लक्षणया। कश्चित्तल्लक्षणयाऽगु
णाहस्यान्तसीक्ष्णादिना वाभिदधानो विचारणीयः। सति चैवं प्रतितद्व्यमेमिहितं त
दुग्धाल्लाक्षणिकत्वाभिधानस्यजीतिसमवायाय एवं तत्र यागत्रापि प्रमाणमिद्रव्यमङ्ग इतिमेना
भिधानं युक्तम्। उच्यते। मृगाणां प्रवृत्तित्वं यद्यपि काञ्चनं दृवगम्यते। नहि ता न रसास्यन्ति श्रुत्या
साप्लवतरा। यद्यपि तेनेति करणत्वं सम्बन्धः करणत्वं च मत्स्यरूपादानं स्वमुख्यामिति व समः
रतित्वभवगम्यते। परं तद्वाक्यावगतं श्रुत्या बाध्यते तदित्तं श्रुत्या हि तं रसस्य वप्रस्ते व ५५
मुच्यते। तरसम भापुरोडाशादनि विकारे वा यस्मृतः। तस्मात्तरसमभक्तितिन्यायः। नन्वेवमप
त्रतं कुलस्य भगतरप्रवृत्तिरत्राभिधीयते। ननु पुरोडाशसमनन्तरप्रवृत्तिः तरसं व पुरोडाशस्य

मनेनरभ्रसन्निरीर्त्तिनेनत्तउत्पन्नत्वात्तुल्यमेनत्स्त्रापिनस्यन्नसंस्त्रीत्रतेन मांसेनपुरोडाशाश्रुणाघेनेहस्त्रीकृ
तंपेषणार्हंभवतिसत्रापिमीसंतंदुलमन्तति।मन्त्रमितिनदर्वप्रयोजनं।नचधान्यंप्राणापदेवेन्द्रमि
मंत्रैःप्रतिमंत्रेपिनष्टिकेवीदत्रसाकी।सत्वात्प्रतिमंत्रेपिनष्मोस्यधाहरंनित्यत्रुणोभामात्रंसत्यामा
कांक्षायामध्याहारेणेपयुक्तः।अत्रतुत्रिषमाणात्रिपद्यानिरांकांक्षाभावादांकांक्षैवपुरुषस्यनोत्पतेन
नहिंशब्दानांकाविरांकांक्षास्तिपुरुषधर्म्मत्वाद्वाकांक्षायाउक्तोहिंसानत्युवेनेनत्पशुद्धस्पेत्ताता
घनेपन्नहविश्रवणासमनेनंनरपुरुषस्यसो।तपघनुसानस्पाशब्दस्योपचर्यनेतिनात्रत्रिपमाणात्रि
पद्यापुरुषेणावगनमिदंकरणीति।किमयमित्तिमेयधाकांक्षासामत्रैःपर्सनत्पणितिपथममेवान
निरांकांक्षिभावात्पुरुषस्यतत्संबंधाच्छब्दकल्पमुत्पश्यनिनत्स्मादध्याहारेणनयुक्तः।नानाबीजे
षुतंत्रेणानकर्जपैववृपुप्टेपनइषहुपलस्यकर्तृशक्तत्वात्।पत्रहिंसोपनासोमथ्याश्वहतुनादो
नंत्रोत्सर्गः।मत्रैर्दवरताः।किंस्यका।अत्रपुनःसीकार्यनभवनीवीजानानंतंत्रेणात्रिपमाणानवा
सामर्थ्यसाधनानांनुचमंत्रीतेः।त्रिप्रादरशकाःसंनिपातइनितंत्रेणापुषणसिद्धा।दीघामिति
तक्ष्यमाजिनेप्रोहति।दीनाधीमित्पुनेनमंत्रेणात्तक्ष्याजिनोपरिमोहतिप्रेरयत्फपत्केनकेविद्
केवंबीजमेनरदंनपेषणानभितंत्रप्रयोजयति।तदपर्याप्तोचितपुत्रिकावचनाभावात्तंत्रनिवृ
नेरन्याथत्वात्।अथनंत्रत्वोपवचनाभावात्कल्पयुनिचेन्न।कर्म्मगणेपुगपद्भावस्तत्रमित्ति
परिभाषितत्वात्।अपेक्षांकार्यसमवायश्रुतिस्थानेकविरःशनिराहनयस्सादेःप्रधानपागानां
भिन्नानीयानिप्रयोजादीन्पगानिजेषीनंत्रमागमति।नेनत्।अन्यार्थदर्शनेलिंगंइष्टसायाध

नेः साध्यमंत्रप्रधानानां सन्नहनं गोपकारत्वः अंगत्वेन विशेषोस्ति दृष्टादृष्टार्थयोरपि । सन्नह्य कृतमशानं
वद्दानुदृष्टफलं नतु । आवर्ण्णेशानस्य नलोपि फलं घिमं प्रत्युतत्वं चक्षुषेपत्वेनोप्यते । वज्रत्वेन
स्यनेनमंत्रेणोप्यते नत्वोजित्तत्त्वं च धान्यं । अन्ताय व्याहरं स्येकदेश पदं स्तबावुधाः । क्रियमाण
क्रियापादस्य व्याहार फलं लिखितं । यथापि प्राहयां मंत्रावयवत्वमस्य श्रुत्यापतीयते । तथापि
56 श्रुतसामर्थ्यं लिंगाद्वैलक्षण्यमेवाभिधानत्वेनाकांक्षितं । स्मृतश्रुतिरीक्षणं विधानमनुमीयते तेन
क्षणामंत्रस्तत्रकरणेनानेन मंत्रेण स्तूनिनमजन एवा विशेषेणोक्षणोक्षणं लिंगात् मतोनेनावन्येवा
चेत् श्रुतिं कल्पयती तियोगपक्षात् सर्वहविः प्रविशेषेणाभिनिपतन्त्याः । ननु प्रकृतन्यायोहेणांत्वत्र स
वेमंत्रः प्रतीयते । नत्रामंत्रशेषभूतोस्ति वाक्यशेषोप्ययं तथा पुरोवधानं प्रकृत्यपेक्षयादेशवद्देव
नत्र । किंतावत्तु लं नुस्मायपरिहारेक्ष्यास्यतु । प्राणाधाधानमभीर्य क्रीयतेनेव कृष्णलत्वाः । उ
पक्रमोपसंहारादेकार्थलिंगानेसति । पूर्वैः सेहवहनुत्वंगम्यतेस्य फलप्रतितनस्मादेवत्रैवपू
र्वोक्तो मंत्रः । किंसा पुनतानुत्तु । किंसा युनोपयमंत्रो नात्पत्रपेक्षया न्दवतः । अप्यावधानप्र
त्वावाच्च विधानस्यासंभवात् । तेमन्त्रपेक्षणा यन्त्र प्रोहणं नास्तितत्रयत् । प्राणादेस्तद
भावात्साल्लाधानं मंत्रस्तनतः । अनाधानेत्र तु णोस्याद्दाधानं च कृष्णः कथं । उच्यते पेक्षम एमः
किंना मन्यार्थप्रापकं ननु । श्रुतसामर्थ्यं मंत्रास्ति वृक्षेपेत्वाभिधानतः सामर्थ्यं चेत् क्रिया ५६
भावात्वतिशाखोतरश्रुतेः विशेषास्तत्रिगंसत्त्वेनेकृष्णाखाप्यस्तवनात् । अस्मामपि वृक्षशाखा
मांवाक्यभेदानुमानमतः । योग्यकर्म्मविधानाच्चेत् श्रुतिस्त्रानुमीयते । वजेः ध्यंतु पत्कार्यनिदेव

वद्भूतो हितं। भिन्नेवाक्ये कथं चैतत्स्यादेवेत्यासंगतेः श्रूयमाणस्य पोरेकशब्दस्य द्विरुच्चसंख्ययोस्तदा। एकवा
क्ये निवेशो नोपसंबंधात्परस्परं। दर्पोनरुक्त्याद्वि ऐघातेवस्वाग्न्यनुदेशतानेनाच्छिद्रेणपाणिनेम
त्रवाक्यप्रत्यक्षते। अनुमितपुरोभाग्यघोगंपदांतरतः। एषवाक्यस्वमंत्रेतघरः पिधानश्रुतिमत्वाद्विहि
तेनच्छिद्रान्नमीप्सरां मंत्रसंयुक्तं॥ पिष्य मारोप्यनिर्वपत्यन्योमहिना पिस्यतस्थपिष्टमारोपुतं इ स्रुव
महिनामीयेनेन मंत्रेणाजपमाजपस्थाल्यां प्रक्षिपरत्यायजमानः। परिभाषायां कारदेशेन समानकर्तृ
कत्ववाधिनाज्यनिर्वापानंतरं वेदवंधनस्य चनान्यपर्वके च्छिद्रेण तेन निर्वापनकाल्यकर्तुमाक्रमाज्यनिर्व
पणं न स्यंवधकाल्यज्ञापनार्थमुच्यते ऽनिकर्यं निर्वापनकाल्यं। अन्यशब्दद्वीजित्वे कथं। नस्यान्यश
ब्दो ध्ववर्धादिशब्दवदुलिंगतरप्रसिद्धः। अपसजातीयानीमाधान्यशब्दप्रयोगोयुक्तः यथादि
वदत्तारन्यभोजयेत्यत्रो ब्राह्मणाजातीय एव प्रतीयते। तथा समारूढ्य पाध्वर्यो प्रत्ययेत सोद्धत
येन्यशब्दसजातीयमेवल्लिंगान्तरं स्यादयपत्तीयुक्तपरिहार मिरंतथापि किंचिदुच्यते। अथैक
आज्यंनिर्वपतीति एकशब्दार्थपरित्यागन्यशब्दस्तेनवचनादेवाज्याद्वितंविषयस्तन श्च यजुर्मा
नस्सेवविधीयते। यजमान एवाज्याद्वितोविधीयते। अथ पत्नीविषयेन स्वैरेवनन्वत्सराः। प्रायत्ने तहिस
मारब्धयानुग्रहार्थमध्वर्योरेवप्राप्नोतीय अथानंतरं गत्वान्येषणासोमाप्तो नंतरं गत्वा धु
घ्रागपत्नप्राप्तिमेककोल्यकर्तुं नशक्नोति मर्त्यग्नीध्रवेनुसोपिकपालोपधानेयाद्वन्त सधु
पत्का ल्लीनं कथं कुर्यादेवं वेदुभयोरपि कृत्वा भवतप्रसक्तिन्त्विन्तु प्रवृत्तो प्रस्तो निर्वापारेस्त्रैक
शब्देन कथं संबध्यन। अपिवासनिनिक्रियाविरोधादपिनप्रसंगः। प्रसंगो स्थालीपंदेनानत

प्रसवेष्वेषां प्रधानकर्म्मप्रत्याप्त्युपेतं तत्र मुख्यं मुख्याप्त्युपलक्षणे मुख्ये संप्रसक्त्य इति न्यायात् अन्यानि र्वि
पविषये तत्रानागतानां प्रसक्ते ग्रहणप्राप्तमज्ञाते। अथ तदानीमसत्त्वादार्थक्रमात् तस्मात् द्वित्वं
न हि द्रव्यत्वमप्यसहत्वे प्यंशमात्रे स्वयोग्यं न च मुख्यकाले शाकां कर्म्मकर्तृविरोधात् स्वे वा वक्षितत्वा
त्पस्य। अपि च कर्म्मावेक्ष्यत्वं न मनः प्रतिनिर्द्दिष्टक्रियमाणामनसा विशिष्टमेवेति नेन तत्। न हि नेदास्
57 नमक्षत्वे नेति पूर्व्या लोच्यत्। किं न हि दृकर्म्मीति नेच्छ्रसत्योऽपि व्याप्त्यत्वात् व्याप्ते च विषयत्व
यजमानपर एवैकत्रावृत्तः राव च पारिभाषिकत्वात् राद्धो समानकर्तृकत्वपरानुग्रहीतः स्वान्
नवासौ कालमात्रपरो व्याख्येयः स्मृतिविरोधात् समानकर्तृकयो। पूर्वकाले क्त्वेति नवति
रूपान्तं प्राप्त दृहिनामेति निकालमपरमादोह कर्तृविशेषनिरूपणात् सामान्यतः प्राप्तो
भविष्यतीति चेन्न नेह हि जन्ह सामान्यप्राप्तं विशेषप्राप्तस्य बाधकं दृष्टं तस्मात् च स्व कर्त्री
निर्द्देशात् कर्तृपरता तेनाभावादिह कर्त्तुरिह नान्यथाभावात् समानकर्तृकत्वमन्वयः। तस्माद्य
जमान एवैक आह्नात्म्य निर्वपणे कर्तृत्वेन संबध्यते। तेनाध्यात्वेनैष धर्म्मो विदद्वं च पुरोडा
ज्य निर्वपणमपि यजमानकर्तृकमिति सिद्धं। पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति दृष्ट गमः
स्य त्वेति। पात्र्यां पिष्टपात्र्यां पवित्राणां हि नायानां तु पवित्रेणास्येव मात्रमपेक्ष्य न पात्र्यां ५८
पवित्रे अवधार्य्येति वचनात् पिष्टानीति हविष्या एतद्द्वपूर्वाणां स्पष्टत्वस्पर्शे न्यानुन मेत्रेण
केचित् पिष्टानामेव पात्र्यामावपनमिच्छन्ति स एव वनार्थत्वात् दृष्टं तत्र पिष्टानामविवि
जघनत्वकं पवित्रवतीं सकृत् पुनः पात्र्यां पवित्रे अवधार्य्येति विशेषात्। अजस्यचक्षरेरपि

पात्र्यपरिचिरस्थाल्यौ पवित्रे च न हि तापमानापः । अप्पपात्री पवित्रे अवधायेति वचनात् ताभ्यामेवा
पो युक्तस्य पात्रस्य तत्पवित्रवतो लभ्य नर्थकस्यार्थाधिकरणत्वं यात्राः । श्रुतं च रुद्रस्थाल्यां पवित्रेण प
रुद्धेन तस्य पात्री पवित्रेणाधारत्वोपपत्तेः तस्मात् पात्र्येव पात्रं चरोराणाप । अथ यरण्यस्य पश्चाद
पविशत्यनेन वेदिवा । अथ परागाशद्धु उ कार्यं स्तनु पश्चाद् उपविशति सपात्री को वेदिमध्ये वा वेदेः
करिष्यमाणत्वान्नर्थस्याभावादपरमाहवनीयालक्ष्यने । मिनपक्षे पुरोडाशार्थायास्तेन तस्मा
ध्याहवनीयस्य पश्चात्कर्तव्यसंस्कृता हविर्विः स्नानाभामेव सर्वेषामधिकरणमस्य लक्ष्य संस्कृ
तेऽभ्यागमात्रमाहवनीयात् पश्चात् तेन तन्मात्रमभ्यन्तराभावमाह आहवनीयस्य पश्चाद् उपवेश
नं कार्यं । अत्रातर्वेधप्रवेशन विधानाद्देवावहनमनियत देशमतो यत्तेनेनान्तरं तदुपचार
इति परिभाषितत्वात् सर्वेषिक गार्हपत्यस्यारीनां मतो गार्हपत्यस्याम्यैनो यद्दक्षिणाग्निभ्युतरतः के
चिन्नद्देशे वहनं भवतीति तेन वेदेः पश्चात्स्वेह नतवेदी कृस्याजिनाधारायणवनवेधामध्यावहनेन
नतः पश्चाद् उपविष्टेनावहनं न कर्तव्य ... स्मिन्सस एव प्रवेशनमात्रं वेस्यापश्चाद् ह श्व पूर्ण
स्यावेधामुपवेशने भीरा हवनीय पश्चात्स्वामिति श्रपणे त्रातो गार्हपत्यस्येति केचित् । तद्
युक्तं । अपरिमितपक्षे महत्वेन वेदेरत्योपवेशने पिना हवनीयस्य पश्चाद्देवानि अधिपेषणानि
स्यादेदूर्ध्वार्थेनास्य यज्ञात् विधातृत्वस रुद्धोमः संयाति कृष्णचर्मणि पिष्टस्य स्कन्दने मन्त्रस
भवेच्चालनाधनः रक्षार्थं नस्यचर्मेत हेतु वचनाग्रहात् । पिष्टतण्डुलनिष्पत्तिमात्रमस्याधि
यच्छुता । का कलक्षणं वत्सर्वं दूरार्थस्योपलक्षणेनीयमात्रमात्रापितेनावहत्विव भवेता

यावत्पितृमतत्त्वस्य पृथक्त्वात्तस्मिन् कर्मणि उपसर्जनीयेन पृथक्त्वेन अन्योग्नी द्विरोपातू। अ
त एव अकृत्स्नत्वे सति संभवत्वादक्षिणेनैव करणे सर्वमाकरणीयानो च न्यपवित्राभ्यां प्रतिग्रहणे
प्रक्षिप्ते नाक्रियते। सत्यं नाप्यनमिति समर्थ्यानुग्रहे सति। किमन्यसंबंधमिति यत्नं स्यात्
पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति सम्पादयति। पवित्राभ्यां समापादयति मंत्रेण प्रतिग्रहणानि नीयमा
नातां प्रोक्षणीनां प्रतिग्रहणं हि स्वकारणे तत्र पवित्राभ्यामसंभवीति धाराधारत्वमपि
मरं पवित्रयोरुच्यते। सवयन साधनं दृष्टमिति रच्यतादि किन्तु तावत्तितत्र ककवनी तत्व
नोहनीयं संपृक्तं संदधीसादिवारे वज्राति इन्यतां ८ समधुमन्मधुमतीभिः दृष्ट्यानामिति
श्रपणार्थत्वाच्च एव पीभयपीतव्य॥ संयोनिजनयान्वेति। संयवनुमभिः संश्लेषणात्
च एवपर्थत्वात्स्वाध्न भवति॥ समं विभज्यासंगृह्य रिक्षपुल्लाल भर्त्ताद्दमग्नरीदमग्नीषोमयो रि
ति। समन्तत्वा विभज्य पृथक्कृत्वा आलभताइदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति अग्नीषो
मीयं पुरोडाशं परमसहस्त्रं यदा हविषि भावितिसहर ऐमिश्रणं। नन्वत्र पृष्ठात् एवं वि
भागोक्तो न वाच्यो विभज्येति वाच्यं वानुज्ञा सन्न यथास्यात् ननु तदपि च तु उद्दिष्टकप्रयुक्ति
त्वाविरोधात्तथा सत्यं वाचनिकाभिहननसामर्थ्यं लब्धमिति नापनमपावृत्त एवं प्रति एम
तत्स हविषः संति तत्स्तु नानाकरणं उच्यते। तेन मित्रविरोधो प्रहाणे सति सर्व ५८
हविषी तस्य अतिरिक्तं ग्राम पिष्टं कुल्व तु ध्याविगुरं पूर्न मविष्यतीति। यथा कर्या विहाभागो
माभूत्। अथवा चतुर्मुष्टिकं शेषं सति धृतत्सु मोष्ट्री भावात्ततोम्ष्य दे

58

वानेन चार्थेन तु उभयोरविरोधेन शेषः । पूर्वेः परोऽपि च समं विभागविधानादेवासंहरणमुक्तं । न तस्या
संहरणं विरूपो रागादेरसंहरणावसरप्राप्ते आलंभविधानार्थ इति निष्कारणं निधानीतेवरोः प्रोक्ता
रणीतेष्टसमः उपविप्रमाक्रांतेनिधानासक्तार्थप्रवानीस्मवनीयादिषु अयं चालंभो इष्टार्थस्तन सवि
रंतरेण विभागे सन्निप्रवर्तते न । यैश्चिद्गुनं इष्टा पलैरावृत्य वालंभस्याननादृतीयस्यापालंभविधानो
ह इष्टार्थत्वमिति तिनस्पुनःसाध्ये स्वक्लृप्ते निर्विभागे तन्न्यनरस्पनामग्नाहसमर्थविते पियावाहितो
मसर्वं वं धुनः क्रियते तावत्प्रथमस्यादुराशान्नुपनिकिंचिद्दपरस्मात्पुनर्दास्यतीति तथापरस्वामि
नोऽपि मदीयं नाम निर्दिष्टं नास्तीति नावधारयितुं शक्यते मदीयमेवेदं पुनरपि वास्मादास्यतीति प्रथमा
ये निसंदेहस्त्री नोयदारयितुं नशक्तोऽस्यात्सौ मत्वेनेति इष्टार्थत्वे चावश्यं कर्तव्ये उभयोरपि नि
र्देश एकत्वे पुनर्विभज्याभावादर्थत्वं प्राप्तमेव । यथाहदेवतमन्यत् । विहृतार्थ इष्टत्वे सा जपमधि
श्रयतन्नः । दृष्टत्वे संगमेत्र नागोभीहाजुहूमिरानन्तदर्कोऽस्थलात्स्माधिश्रयतीति गाह प
त्येऽसंस्कारत्वात् न समरजुदुभयत्र सहक्रियतः इति यागपृथुविधानादेवनोऽवयुणाक्रतु
मथ्यकर्ममिति विरोधादग्नीषोमीयाशावव्यारनेऽवयवौ च पुनः रेवाधिश्रयेति । यत्तु प्रसाधिश्र
यतीति तद्वक्तनासंवद्धं न हि प्रसराः स्वप्रकरणादन्यत्र यदाप्याचयवापि सम्बाधितास्तीति न स
त्व्याख्याने नियमार्थाधारेतानामसाहित्युनामेव गमयति पूर्वापरालरण आज्यनिर्वापाधिश्रयण
इत्येतस्यात् । नाहि किंमीवमतकर्मत्वेन सूत्रयते अधात्वयुक्तकर्मवा विरोधे प्रसराः प्राप्यत
यथाविरोधेऽवयवौ रेव प्राधुर्याज्ञा इमरथः प्रसराः कार्यसत्यमाह त्रेधावयवौ प्रसरणं

59 व स्यात् । न हि विचार्यं तामेतस्मिन्परकर्तृके परार्थे समाने यजमानप्रसरणेः किं यजमानस्त्र
त्विजो पुत्तजन्येव प्रसज्यतो वा तत्र याचालकर्तव्यत्वमपस्या पि तः शाखेरणसंगावन्यैवाधि क्रियन्त इति
तदपेक्षयामाहृत्विक्नाम्निको एवं सति अविहितमपि यदर्धमो कुर्यान्न हि राज्ञो बृहस्पति सव
को वारयेत् । तथा च तत्रान्यस्यार्त्विकाभावाद्यजमानस्यार्त्विज्यव्यापारत्वेन संनिकृष्टत्वा
दयं यजमानस्यार्त्विज्यकर्तृकत्वादिति परिहितमन्त्र हि न कर्म्ममात्रिजेत्वेन गस्या विनि
यः पश्यच्च वचनादिह परोक्ष्या मन्यतो नित्यस्तामेवोदवानि दिष्टविनियुक्तकर्म्मा श्रेषमिति न तस्य प्रारुख्या
मित्यनेन प्रसक्तव्यतिरिक्तं पर्युदस्तमेवास्या एवमपि यदि प्रसक्तं स्यात्तर्हि वचनप्रा
प्तमाज्यनिर्वपणं कथमत्र न विदध्यात् । तेन यत्र यद्विरुद्धव्याख्यानं मन्त्रान्तरवदेव व्यवहा
रेण प्रसादः तेजोनत्वानियहीष्यामीत्येवेगम्यते । यत्तु पुरोडाशस्य योगपद्येनाधिश्रयणमिति वि
हितमप्याग्निरन्यत्रन्यायतो तितदर्थत्वानावीतं पुरोडाशमिस्येवकृत्यप्रवृणानं । अपपुरो
पत्र्दवनाद्भयोरप्यधिश्रयणं योगपद्येन तद्दर्शनात् । आज्यविषयत्वाद्योगपद्यस्य आधिश्रयणं त
वैषपुरोडाशमधिश्रयत्यसावाज्यं तदृष्टमुद्भयः सहक्रियत इति तेन पुरोडाशन्यायो युग
पदधिश्रयणं भीतिः अथाविवक्षितमिदमेकत्वमुद्देश्यगतत्वाज्ञ । न हि रावृत्राब्दस्यागानि एम
तथा सत्यं यं वा कार्यः संप्रधत्ते पुरोडाशाणविकाधिश्रयती तितेनाज्यनिर्वापः सह कोपि ५९
चेशाणकपालाभ्यासामभ्यादेकदेशयुक्तो तदिदमधिश्रयणमपि पुरोडाशश्रय
णेन सहभावनीयं अपेक्षत्वादमपीन विवक्षा समस्तनिपित्तदेशकालफलसंस्कार्यो ।

णामन्यतमाभावात्। न स्यादिति कश्चित्। पुरस्ताद्विगसंभवेऽहवनीयाग्न्यातेणां तमाहूयते। पुरोडाशोपधानार्थं
तथाग्न्यालक्षणाद्यलाभे श्रुतद्रव्यं यथाहूनं यमिति पक्षवादिनः कर्कोपाध्यायो ते यज्ञं विहितं। अपत्नी
कस्याहवनीये नहुत्वापि एणः। अपत्नीकस्य यजमानस्याहवनीये धिष्ण्यमुणां अपत्नीको विद्यमान
पत्नीकः कन्ये विशेषणादितरणाकर्म विशेषणं स्यात् याच सधर्मा निर्देशः स्यादपत्नीक इति। अपा
नाले एकपत्नीको वा कश्चिदेषाद् पत्नीकः प्रतीयत इति तथा वृशाखीतरे यस्य ग्रल्ये हतिपत्नीनाले अक
स्यात्। तमवरुध्य यजेतेति। अनारंभणीयोग्यादौजे स्वले नियावत्। अवरोधोग्रहणं न रेवस्त्याप
नेनैनैकाकि न यष्टव्यमिति स्याच्यते। न तन्वसोपत्नीको भविष्यतीत्येतन्न। अवरुध्येति वचना
त्। कर्मबहिर्भावो बगम्यते न तत्त्वभावः पत्न्याः। नच विद्यमानायेति स्याद्विद्यमानविशेषणे
णुपपद्यते। श्रुतिस्वार्थं तान्नाभावमगमयेति लक्षणापरिक्षिप्तमाणासेको विनास्यात्। यस्यापत्नीन
भवत्यग्न एव तस्याहवनीये धिष्ण्यपनीतितथाच स्मृतिपरिदृष्टदृष्टेह सुवर्णकुशमयादिनाप्रतिनिधा
नमेतन्महत्तेना पत्नीको मनपत्नीकः। नन्वेवं सति प्रथममपि पत्नी विनाधिकारे भविष्यतीति तस्य
त्नीवाविशेषादिति सहाधिकारः पीडेतनैतत्। नत्रहि पत्न्यास्वातन्त्र्यं वार्यते। ननु पुरुषस्याप
त्नीपरतंत्रतोव्याता। नवास्यापि प्रथमाधाने पत्नी विनापिकर्तव्यमिति स्वच्यते। किंतु सनाप
त्नस्यप त्न्यपगमे परिणायमानसंभवे रागानपगामत्वप त्न्यभावे प्राधानमस्ति पत्नीवानमो
त्स्युकेतस संस्कारणायिति तदा तदुमरमपत्नीकस्येयं कर्तव्यता। अनधिनपत्नीकस्यापि पुराण
हस्याभवतीनवार्यते। धर्मोसी तिपुरोडाशश्रुगपत्त। सहान्वेनाधिश्रयति धर्मो सिसमवायो

स्तिलिंगवचनयोर्यतः । तेन धानासु तन्त्रम्भोः स्थव्यकृत्वेनोस्त्युतेक्त्वः । आरोप्यते त्र धर्म्मत्वं तुल्यत्वं तुल्यत्वं तदि
तरस्यापि नाव्युत्पत्तिविरोधः तन्न पुल्लिंगं रूपं तेयतः । उत्पत्तिशिष्टमेतच्छिद्धपुरोडाशे पराम्यपि । आद्यं धाति
श्रवणात् पुषः स्यात् धानता । अन्यह: स्यात् तथे तस्य कर्म्मधारयता भवेत् । प्रकतिस्वरतैवस्याद्धि
तत्त्वोपलभ्यते । आद्युदात्तेव्यक्त्रौ हि किंच संज्ञाविधानतः । पूर्वेस्यान्मधुदात्तः स्यादृस्यते सपितनन्नः
60 विश्वापुष: प्रयोगोस्तु धानासु परिणामवत्त्वतः । विश्वापूषिन विश्वायु: संतेवात्र प्रयुज्यन्ति । उरु
प्रथायुवति प्रवर्तयति यावत्कपालमभितिष्ठ्यु । पृथुं करोत्प्रसप्रथा इत्यनेन मन्त्रेण तत्र पृथुत्वसा
वधिर्योवत्कपालं यावन्नियमोऽत्र कपालस्पृष्टपुरोडाशपृथुत्वं तहि किमर्थमनभितिष्ठपु
रोडाशं कपालपरिमाणपरमित्यदोषः । तेन षडंगुलपरिमाणत्वं कपालानामनेनभ्रतत्वप
रिशिष्टविशेषितमेककपालं वपाणिसमितमितिनिवसति पुरोडाशपरिमाणमव्यवस्थितं
भविष्यति द्विकपालकालत्वीयानपुरोडाशस्त्रीप्रभृतिपुत्तारतम्यतः । स्पष्टमुक्तमितिनेत्तत् । तत्र तत्र
कपालानामपि पृथुत्वतारतम्यात्र विष्यतीति दृष्टव्यं । तेन सत्रापृथुकुर्यात्याम्नेतमवस्थायमत
सानसत्रापृथुंमन्ये तेवं कुर्यादिति तेन षडंगुलोपृथुत्वं वृत्तात्तसामर्थ्यात् क्रियमाणकपालानामुत्त
परिमाणतापृमातान । अग्निष्टहस्तमिनाभिष्टसतिसमस्त्रिौ । अग्निष्टदस्युनेन मन्त्रेण ड्रि: सहहस्तेन राम
भिमृशति । पञ्चहत्रिवां । अपाववकरणं च वृत्त्यकोनासंभवात् । तेवासत्यादिवृत्तकसोऽन ६०
योग्यं येन तस्य करणत्वं स्यात् । तेन प्रथने क्रियमाणे विद्यते यत्र समीकरणं भिमर्श
नंतत्रुकेवलेन हस्तेन भवती निरुच्यार्थमेवाभिः सहेत्युच्यते । एतच्च पदार्थं पृथनादिधा

नावर्वोदावर्षलोपान्नभवति। पर्यग्निकरोत्यंतरितं रक्षोंतरिता अरातय इति सहजंतु अग्नेः परिस्पर्श
पर्यग्निर्वा स्यात् भिन्नपदं वा प्रथममग्निं स्वत्वेनः क्रियांतरं कल्पनीयं स्यात्। द्वितीये श्रुतिरनुवर्तमानस्यानन्यपर्य
ग्नौ कृतोति तेन सविभक्तिकस्यादर्शनाद्व्यर्थो भाव एवायं पंचमे नेकर्षमर्थापपत्तिर्यजमानस्य तथा सन्ना
गतः सर्वोहरूपकर्मकौन्तरापत्तेनान्यत्रि यांतरं कल्प्यं स्यात्। एवं नाहि बहुव्रीहिः स्यं भविष्यतीति क्रियाविशे
षणं च पर्यग्निर्यस्मिन् सति तत्पर्यग्नि हविः करोति। प्रत्यक्षत्वात् पुरोडाशमिति। अंतरितं रक्ष इति
मंत्रेणान्यपनयन सह हविः। यद्यपि सूत्रे नपुंसकलिंगात् द्वितीया तत्परत्वे सत्यादिसामान्यमेव तत्पा
पिपृच्छेतामिति पुंल्लिंगनिर्देशात् अस्य तेनत्वाच्च पुरोडाशापरामातेन सान्नाय्येन भवति। व्रीहिधाना
देषु सामान्या भवन्त्येव रक्षोभिधायकत्वात् मामुपस्पृशन्तु। देवस्यत्वेति निश्चयपरं। देवस्येत्यनेन
मंत्रेण पुरोडाशस्य श्रपणं कुर्यात् कुर्यादित्यर्थः। मेवेमहत्वरूपोपकारकत्वेन इष्टा स्थितत्वात् सान्ना
य्यादावपि भवति। व्रीहिश्च स्युः संभवेनापि बाधो नाशोवदुनि विपरिणामः। केचित्तु हि रक्षःश्राक
पिष्टके पापनयनं संगुल्यौ सान्नाय्येन च कुर्वंति सामर्थ्यहेतुत्वेन वपुत्त्वात्। प्रतिपत्तिविधानं वशमालेन
न न देवेन हुतं। यद्यपि क्षालनस्यास्ति प्रतिपत्तिस्तथापि न पिष्टलेपानां न हि लोके क्षालनाति
रिक्तालेपः केचन शिष्यंते। येषां प्रतिपत्त्यर्थमानयनं स्यात्। अथ प्रतिपत्तिर्दर्शनाभ्यं विनक्ष्य। लेप
रिस्याहवनीयमेषां मीमांसनं यन्न प्रतिपत्त्यर्थं द्रव्यकल्पनमिति। प्रतिनिपत्तिर्विहितं तद्धि यस्य स्वरूप
निष्पाद्यमानेन तु पन्नाद्यानरहपात्यं नक्षम नियमं कृत्वात् कर्मनियमनस्तु जनतरणि नष्टकर्म
धिक्कद्रव्यत्वं प्रतिपत्तिज्ञापकं न हि। स्वरूपेणाप्रतिपत्तिनिर्देशयपायोजिके भिन्न थासेति। प्रयाजा

ज्यभावत्स्वतंत्रत्वमस्त्वीत्यतिप्रसक्तिः स्यात् । अथ पिष्टलेपान् जुहोति चिल्लेपश्रुतिरेवानुमितेयं तद्व्यंप्रति
बोधयति । तन्न नामत्वात् । न स्यैतत्समासपदं समुदायशब्दत्वादग्निहोत्रवत् । तत्र मिहोत्रशब्दादि
नामधेयवदग्निर्देवता गुणो पदं यदनुत्स्यात्फलस्य यथा प्रयाजेषु । विततो व्यवहारेण एवं नाम सर्वत्र दृश्यते ।
नैषामन्यत्र मद्दृष्टमसंख्या संज्ञापनिर्दिष्टा । पिष्टलेपप्रसिद्धौ [illegible] दिसमाश्रयः । अहनि [illegible]
त्सर मन्त्रप्रमाणभाक् । आहुत्यां केसितं द्रष्टं दद्दृष्टार्थप्रयोजने प्रतिपत्तिं जुहोतीति शब्ददर्शनात्तु लेपभागिनो हो
मोऽतः पिष्टलेपानीत्यत्र प्रयत्नं तत्र उच्यते मन्त्रलिङ्गमविरोधो यथाविधो भवेत् । उत्कृष्टत्वेन आसक्ति
मत्त्वेन सूर्यवत् । नन्दुल्लाभे स्तुमात्रत्वान्नवास्तु द्विषो नहः संभवन्ति चेह मार्थ्ये रूपकपालपात्रपिण्ड
वेतो [illegible] ने योग्यसाद्दानुशक्तोने रजः संश्लिष्टः पुत्रान्यत्र पिष्टं श्लिष्टं भवेद्यपि आहानुष्ठका न नास्ति
समर्पत्तलतुल्यतः । जैनेन दत्त्वा पतयं देव तोदिशन्नस्तु । प्रक्षेपे हविषां न स्पृश संस्कारैः केडं नादिभिः । इतस्त
तोऽपि विक्षेपादि गुण्यं जायते त्र्यम्बकम् । यागोपयोगाभावेन शेषे वानुपयोगतः । आज्यविनियमान्नह
होत्र्वः कस्य मास्यमन्तः । विविधाः प्रत्यक्तालेपाः पिष्टानीति यतः । ममी । कर्म्मण्यसुनी निसर्गे यथा
हुतेः स्रुत्रत्वद्धो । समं विभज्य वाक्यं यत्सु रोडाशं न रोगति । वारयत्स्व पीकस्यापि पिष्टशेषः कथं
भवेत् । प्रतिपत्तेन संश्लेषः कर्तव्यः संस्रवाहुतौ । अशेषेणन्यस्य प्राप्तो मा भूद्दृष्टा निरिक्तो गीः द
आभावादतः कस्य दृष्टार्थत्वं प्रकल्पने । लेपाभावादतः पात्री क्षालनं केवलं भवेत् । तत्र सामर्थ्य
मुक्तं पक्षपरागाच्छुष्यतेऽतः । पात्री लेपाविलंबेन भस्मधूसरताप्रिय । निर्लेपत्वाय तत्कार्यं पर्याप्ति
ज्ञानितः पुरा । नेतद्धवाहिनिर्नो मृत्कार्यं क्षालनमारापविनानेन यः दनस्या निवयः क्षालनाश्रितः वि

हितोपि विधिस्तत्र क्षालनं पुनराक्षिपति । आक्षेपात्साथ तेयत्तु कालेन नियमः कश्चित् । विज्ञेयं तत्तु तेनैवशे
षादिकारणेन हि । धूसरं तापितोपि स्यात् दर्पणमेद नियतः । माभिरित्सालभते । माभेरित्यनेन मंत्रे
ण श्वनाश्च तेवर नापालभते पुरोडाशं अश्वनेहि पुनः श्रपणार्थं यदि पुनरश्वनेश्रपणं । नाग्नि
येनश्रमाश्च तेवर नाप्याभिमर्शनविधानमनर्थकं स्यात् । समभिमर्श निश्वनेवेदानी तिश्रुतिः । तेनमु
वास्पर्शनमध्यश्वनलक्षाणं तेषां वक्तादि तोविहृतो वाभिमर्शनेनलब्धं तद्धि धानासु दर्शनादेव तत्तानादभि
मर्शनलोपो भविष्यत्यर्थलोपात् निवृत्त । केवलेऽस्मिन्प्रयाजे तेनमन्त्राम्नानानर्थकं स्यात् । तेनाऽष्टे नापि
भवितव्यं तत्र श्वतऽष्टधानाहोमास्तु पतन्ति तत्रापि भविष्यन्ति । एवं तर्हि किमपरोद्धं दृष्टिपया
भ्यायसंस्कारार्थमुच्यते स्तत्र विकारे परपदेनैव नावहन्तव्यं वक्तृद्वं वृहत्संस्कारमतो तत्परिलुप्यन्ते इति । अ
र्थवापेनाश्व यत्नोपात्तद्भावादिति निवृत्तसमाने तत्पक्षे नाश्वपि । तेनतत्र नस्विस्वर्वाअपिधानादर्शने
वेधाविहीनाःस्युनुमितेनायेनाश्वताःपतिपत्तदीयाउद्धत्राश्वतेपिऽतोस्तवमध्याशिष्यिलोभा
वातश्वजास्तायेनेनवपुरोडाशवर्चादावपेकातत्तोभिमर्शनमेवतानकारणं पुरोडाशेहिदर्शन
मेवतानकारणं पुरोडाशेहि दर्शनमेव वर्वाहोदर्शनेदृष्टाणीस्पर्शनमेदधीयात्तस्मा छुजवेदानी स्पर्प
वादप्रायमङ्घसंस्कारत्वात् । एवंचपुरोडाशश्चमीलादत्रसामान्याचूरधानादेवंवप्रवर्ततेनर
धिपयसोरपर्वंस्तत्प्राप्तिस्तावविशेषणान निर्दिष्टत्वात् । ततश्चपुरोडाशादोवैकवचनस्पस
भवापात् । धानासुमाभेश्चमासंविहितुमित्यूहः । अतभेरुरितिश्वनावभिवासयनिभस्तनावद
नापवेषणेवा । अतमेरुरित्यनेनमंत्रेणपुरोडाशोऽश्वतोसंतोअभिवासयनाच्छादयनिभस्म

:

साधुनेनवेहितो पापे नोवे यणवेति विकल्पः वरधानादेव विरोधान्न प्रवर्त्तते। अंगारो हूहने पूर्वं भस्मन्य
स्म न्न शंकमा। उपवेषो मनो दुष्टः पर्यग्निकरणो ऽपि सः। धृष्ट्या न्न पं समारब्धानं कथयं सा प्रदर्शि
तं। श्रुत्यापचोप चर्योग्निर ने मो ध्रु पर्यग्निभावन्न। नैनच्छीलं ध्रुजि पात्रपरि वर्त्ती विशेषणं वहनो वाल
ने साध्याहृधनेन सत्त्रसंभवात्। हस्तेनाचरस्तस्य जन्यते धृष्टिनाधृतिः। पर्यग्निकरणेना विदुःस्तु
62 केनापि संभवेत्। धृजिनीन्नि ब्यं न तत्र हस्तेनापिवनत्रिसापाप च्यंगुली प्रक्षालनं माक्षभ्यामि
न पक्षाभिन्न थ प्रस्थ गस॰ स्वंदनमानं निनाय त्वनि प्रजिमंत्रं। सात्रोप्रक्षालनं मंगुलीप्रक्षालनं
चोदक मभिन्न प्राग्निम मभिमुखमानीय प्रक्षालनेनाभिमुखं दीप्यमानं विनीय त्वनिप्रजिमंत्रं न
त्वा निनन स्वमास्य भौहिवनाविष्णो हे भ्योनिनयतित्रिसाय फत्वे स्ये भिस्त हितैर्मं त्रैः प्रजिमंत्रं। प्रस
गित्स्कभय यथा सं वे घा विशेषात्। अवधे त्रिसायां स्वप्रस्कं कपश्चाद् प्रकृतं निनयति निनयनमा
त्र स्वप्रस्कं तो पदिशा श्रवननादिमो संस्तंप्रस्य गित्सव्यये सम्याघ पस्वान्मं तेनून प्रस्यागित्स
धिकरण्यात्क्विस्थाम्यामवध्यापक्षायी गार्हपत्यस्य संनिहितत्वात्मतं न त्वा वा वृ थानस्यैव पश्चाद्
वगम्यते। तथाच श्रुत्यंतरं। आस्तेभ्यो निनयति अपजघनेन गार्हपत्यस्मा स्य भ्योनिनयेदिति
बौधायनो ग्नेणानि हव्य तिशा। लौकिः। अग्रेणावाजघनेन वृत्तिर्बौधायनः ननु प्रस्यागाजन एम
दुनिवतं पंचम्यर्थ विवेक्षायां प्राक्संस्कं कस्मान्न विधीयते निनयनप्यतः प्राप्तत्वाद्द्रव्यां सं हि ६२
विधेयं भवति। ननु तर्हि प्राप्तं भणो यवस्य यमाधोमु जेतप्रथ मे पि स्वकं ज कन्दे त्वा ति नै
वालयः स्यान्नवनत्त्स भवति। तस्मात्सव्यमर्थ स्य पुनरुक्तत्वात्। पश्चान्निनयनं देवताकाट

आ। ह्य। एवं न परिगणनाप्रतिनारी नामप्रसिद्धेः स्तदुद्देशेन त्यागः प्रतिपत्तिरार्शक्येनन्नमाशंकीतिआह्य
मन्त्रहणं। न तु याह्वकारीभिः प्रापिकमीदमुक्तेन तु परिसंख्यार्थं मेनाग्ध्वमसेधेहविर्भजीदेवतानाबधे
मान्यन्यायमुपित्वहूनिसंति। यथा वा घस्कृः श्रोत्रादीनि संवस्तु एव यवाश्वलेन यस्मान्नाद्रिजा
दिः सादेवनेतिविप्रकर्षेति मंत्रलिंगात्स्यस्त्रीनारीनारेवतायाभविष्यति पत्निरित्कमेवदमाहमन्त्रहणं
अपिवाभियुक्तेक्रमं। देवताहिविधेमल्वाहिवासितयुरोध्यमइतियरिवतुर्थ्यंतवाराह्या एवदेवता
स्यात् हि यजमानेन स्येवोद्देशः कर्तव्यः मंत्रलिंगाच्चतुर्थीनिर्दिष्टस्यासंनिहितत्वात्। नत्वत्रा
पि चतुर्थीनिर्देशस्यासामर्थ्यस्तन्त्रेणुनसामर्थ्यं लिंगभावाद्विदेवदेवतावगमकं भविष्यतिकेनाप्त
तेन भविष्यतियर्थात्रिचतुर्थीश्रवणात्। तनुताहविष्यर्थं माधमनहणं। नव्यर्थं स व्यवहारार्थं स्याता
पं भविष्यतिआविनरिक्तत्वात्मास्यांन इति। अपवा यपात्रीनिर्णेजनमंगुलीभ्रणा जनमाहे
ल्यो नियन्ता। स्पृकमात्रपीवदनवकालप्रसिद्धफलिनायहेतिति पथमननपनमाशंकीसे
ण्यवेदमिति स्यात्। प्रसारमानमिस्कन्नासिद्धेनहणंमंत्रगतानां ध्यानुमिदंस्यात्श्रवणं
तेमप्रयोजितं। नि न पुन क्रियायां वक्रिपत्तेमत्रतः पृथक्वचतुर्थ्यंतोपि नाकांक्षावार्यंतेरामसा
नया। अथैव मप्येन स्तपायत्रेमृत्तिनिवृत्त्युत्तप्रतिपत्तिस्तु यन्नाथेद्व्यनन्द्यन साध्येयम्। लोपो
निनयस्प स्यात्माघप्रश्वितात्त्रिमानतः। यथा मध्यप्याहारस्येरापिदेवतायां गाचतुर्थी प्रयोगा
च संप्रदानानुमानेदर्गानिरवाध्याहार्यः। अल्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति। अल्वाहार्य
मिसच्चर्यसंस्त यपरिक्रमाप्यस्याहुत्यार्वदेवा इलारिनाप्राग्देवतानामप्रदानमभिधायर्त्विजां पश्चा

63

दक्षिणीयतनेनपश्चादाह्रियमाणत्वाद्दत्वाहार्यः। परिक्रयद्रव्यत्वं वा आहुतिनिमित्तत्वाहार्ये एवानिःक्री
णातीति यो हि यत्कर्म्म कुरुते स तत्फलं प्राप्नोतीत्यृत्विग्गामिनि फलेऽसति अन्वाहार्यादिद्रव्येण प
रिक्रीयात्मीयं क्रियते तत्त्वेयं दक्षिणायं न भवति। सोऽपि समर्द्धयति। अभिसुतोपदेशात्। अस्यैव क
र्यात्तु रेणसंबंधः नवान्येन संबंधः प्रत्यक्षाधिपतेः समर्थं नैष दोषः। ततो देवा एतमोदनं श्रेष्ठं पात्रमास
मोदक्षिणाभक्तमन्वाहार्यमिति श्रुतत्वात्। श्रावयत्सु केषु विद्वान्स्याप्राश्नासनीसहि
रूनियम्यते तावा एता ऋत्विजामेव दक्षिणा इति तत्र बहेतुस्तथ प्राजीजनं तेनीत्स्याध्विन्यः
एवेति नाइस्ता घृतास्मद्वारेणियज्ञस्य भविष्यतीति येनाहतः श्रान्तेनु वदस्यतिना श्रान्तेनेति तथा
नो देवा अश्नन्त दक्षिणान यजमानस्य ऋत्विक्स्यात्। नेदस्यास्मिन्नरसानियमिमह निर्यन्त्येव न दक्षपि
स्यति। सनो वचनप्रामाण्यादुभयं भविष्यतीति तेनेतदुपपन्नं भविष्यति उभये हि मानवलोका
भवन्तीति एवं च यदाहिताग्निरादियाजनेप्रायश्चित्तानुर्थकोनेनछन्न्येव विषयत्वं प्रदक्षिणत्वाद
क्षिणत्वासुख्वनसंततदितव्यः सेवा देनैव ऋत्विजो लोका इति सत्वतुरनः सम्पद्विश्वर्त्विक
तंतोषात्स्यात्सवत्स्याभवतितिनहि प्राप्तिसमर्थं न भवति प्रपुरोडाशेष्वन्यस्यैव पर्वृत्तिया
विधानाद्विः क्षालितस्यपाकप्रयोसादकसहितेस्थकासादनं कार्यं यत्तकोदिभिर्वृप्याविचिलिं
चिद्द्वारेण भक्षितत्स्मरणो तानाम रुष्टार्थत्वाद्देवार्था दकस्या प्राप्ते निराक्षततद्रूपमेवेतिन प्रयत्न
ते। अत्र वाप्यतोपायनं। कर्त्तव्यशाखोनरस्तुतः। नेत्वत्रक्रियमाणेऽस्मिन्नेतस्य स्येतः श्वहृतितः
अर्थेरुण्यं परार्थानां विनानेन वक्ष्यभवेत् उच्यते नेकृधाकर्म्म विकल्पे भिद्यते यदानदादितो भक्ष

राम ६३

गतं प्रसङ्गं कुर्वन्फलं भवेत्। अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति। खननिरपेक्षामात्रलक्षणया वाक्यशेषस्यार्थः नन्वकारण
मनेकार्थमवहरणपरिग्रहणादौ खनने लोहरणमार्जनखननपरिग्रहणानुमार्जनेषु न देशावधारणं विनानो
पपद्यते। यद्यनियतदेशपरिमाणस्यापि हविर्नापि मानं खननादिसिद्धं तत्त्वनियतदेशपरिमाणोद्
देशे पश्चाद्धुनरत्नौ पितृ पुरस्तान्नत्र तु न कार्यं भाष्यत्वादर्थतः स्वयं पश्चाद्व्यामप्रमात्रीतिर्प्राची मात्रेष्वु
तिनस्रिभिः परीयसीति पश्चात्स्यादुर्वीपुनःपुरःस्थतः। गारतत्स्य स्यासिध्यर्थं यत्र मानपुरोभवेत्
अरत्निहासनसत्त्वस्यानुरूपकारणमिति। सर्वत्र यत्र किं नस्याद्यथात्माऽसंभवशब्दतः। तेनात्र न परशो
नः पूर्वभागस्येनोमितिं। लुप्तावेदः रोतिस्तत्र आहवनीयस्यासंस्थितः वचनं सौमिकवन्नात्र चतुर्वि
शनिवाकानतः। मानं तत्र यद्दायोनः पुरस्तादृषिनाश्नु। बाहुणोस्तु त्रिनखाच्च भवेत्तौपर्यन बाध
नात्। अरत्निः करणमाने न स्तलोद्दक्षिणान्तरो वा विरहत्तरपूर्वा या मिता स्यानुपुनर्मितिः। नन्वपाकि
रणात्वसाः पश्चात्स्त्रभविष्यति। सत्यं तदाचार्यधर्म्मणा पुनरत्रप्रदर्शनं मा भूत्मानां नरं तत्त्र श्रा
पुरस्तान्मानवर्द्धनात्। पार्श्वयास्तत्वमातते केनात्मा केनत्मानधर्म्मकं वेदिशब्दस्य संस्कारार्थः
जनितद्व्यगुणक्रियास्वप्रसिद्धेः। तेनात्र लौकिकार्थत्वात्प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण प्रसिद्धार्था
वगमात्संस्कारपरत्वं वेदिशब्दस्य। तेन यत्र वेदिशब्देनार्थविधानं तत्र तेषां संस्काराणां नूनं वेद
सन्निधानमर्थप्राप्तमितिमिति। तदपि प्राप्यते। कोनाम श्रूयते नेति। एवं वेदग्नीषोमीयपशुज्योति
ष्टोमागभूतं वेद्याः प्राप्तं सांगकृत्स्नवेदिकार्योत्पन्नज्ञानिकेवपभावाहृत्यावीष्टासायांप्रोणैमास प्र
तुतिखेन वेदिपरिग्रहणे प्रमाणमपिन रेवावदुरन्यादिष्टार्भोतिने वं भविष्यति। पुनरवी

तस्यानिर्देशप्रवृत्तेः। वेदिं करोतीत्येवं ग्रहणप्रधानत्वादित्यनेकरणेन सामान्यार्थवाचिनो निरवधित्वेनावधिमपि दर्श
यति। स्फ्याग्निनिधानादित्येव ततो विशेषप्रमाणानिर्देशाद्दिदं वा च्यते। ननु तिरानीमेवोक्तं को नामन
त्र इति सत्यमानक्रियासाननिर्वार्यते। तस्याः साधनं यच्चतुरस्रादि तत्राविशेषान्निर्देशेन प्रत्य
म्नानेन वा धात्वर्थप्रवृत्तिः स्यात्। तस्मात्पश्चादेन वा रत्निमिते तत्साधकप्राप्यसिद्धा वेदिः क्ष्यनैवेतत्
मीषोमीयापरत्र नरवेदिविहितेनाग्निनासाधितरहिते न च हर्मपात्रेणानार्थानीरूहे उत्तरवेद्याग्निनि
65 धानमुक्तं। कर्म्मणोऽल्पत्वेन वा ग्रहणप्रधानिकमानेवा। न हि घत्रेयमुत्तरवेदिसूत्रवहणप्रधाना सा हि
कर्म्मणोऽनुरूपं वेदेरपि मध्यमं परिमाणमेतदुत्तरवेदिपरिमाणसंबन्धाग्नेर्नियुक्तस्याग्निनि
धानादिति एतत्परिमाणोत्तरवेदिसंबन्धवेदेः परिमाणोऽतिदेशेन। अंशचयसूत्रकारेणापि कर्म्मर
यस्वाल्पीयस्त्वात्साधनार्थपरिमाणएवापोपचयो यथाहर्ष्यान्परिमाणमिति। अपरेण
हवनीयमितिवाहुत्स्यविवक्षयादक्षिणोत्तरयोरविधिविधानादग्निमभितोऽस्त्विति। एवं तर्ह्यनया
निर्देशो नर्थकः। अग्निमभितोऽसंपृष्टस्याविदिकरणे दूर एव भवति। तथापरेणाहत्ययपतिरि
त्तं तथाहवनीयमभितो॰ सकरणे वेदेरन्यत्र प्राप्तिरस्तौ। सत्संसन्निहितो नाभवेत्तत्तु पश्चात्पू
र्वापरयोरपसंयोः संभवात्। तर्ह्यनया निर्दिष्टः तस्य किमर्थः सर्वशाखाप्रसयत्वेन मैत्राय रामः
णीयोक्तमन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यं वा नियतस्थाने विदिकरणं माभूत्। अंगुलखातानि स्तः अं ६७
गुलमः खातमस्याः स्तात्खनेन। तदिदं सोमेपि समानोत्तदुहापिप्पं विंश्यंगुलामेव सौम्यस्या
ध्वरस्य वेदिर्वक्र इति वक्तात्। नैवास्य पक्षस्य तदुहनघ्नानेकुर्यादिति निप्रतिक्षेपः। तुषघ्नीनाप
वेनिपक्षीतरविधानार्थत्वेन निषेधात्। तस्मात्त्र्यंगुलादिः स्यादिति। दर्शपौर्णमासिक एव

विदित्वानमाने विकल्पः । व्याममात्रीं पश्चात् । व्याममप्रमाणं पश्चात्करोति । अरत्नी प्राचीं करोति । तत्र योऽयं पः
प्रयाणामस्यात्वनियमोऽन्यूनता वा परिमितिर्वा सर्वतो यन्मानमुक्तं न हि तानी मनियमेन विकल्पयति
परिसर्वतः सर्वभूतारैर्निमिता अपरिमिताननुपरिभाषितमेतत्परिशिष्टकारैरपरिमितं प्रमाणाद्भू
मइति नत्वेषु प्रनियम परिमाणमिति सत्यं सर्वत्रैव भाष्यापरमत्रापरीमितो ष्टकावेसत्रव उसत्र तथा
त्नभवति तथा वात्रयावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् । तात्रमात्रास्तीति वा । उनत्वत्रनवेम
सर्वाणि रूपाण्युपधृतानि चैवं रेखु मुच्यमनस्त्वाभ्यापयन्त्येति वा । अनियतत्वश्रवणान्नभूयश्चापरि
मितो । एवमपरिमाणोत्सर्गः । यत्रेदं तेभ्यः परिमात्रं वस्तु पोविधानापरिमाणमस्यैव । तत्रैतन्नु
रूपं संख्याविषयोपि परिमाणसामर्थ्यादेवार्थ्यादेवानिहितिः तस्मादरत्नि भिरेव त्रित्वचतुष्टु
मुत्सन्नसंख्यमेवम्नुनातिरिक्तमानमपरिमितो । आकेभ्रवणाउदम्भासावैषाश्रवणास्यात्तु । अ
वाउदश्रवणानिश्रवणान्त । श्रवणाश्चरोयेनारनम्पानिश्रवाणीः मध्यमंसहोतो माध्यसंभुवी
तीप्रमाणतः । मध्यमस॰ष्ठ्याप्तिवैकल्पात । केचिदं देदिशब्द संस्कारवत्तत्वात् संग्रहस्यापि
वेधाकारत्वात् सोमपि संग्रहं तामध्ये कुर्वन्ति तेन पक्षं रूपं । नहि संस्कारपरे वेदिशब्द आकारवा
चित्वसंभवत्यनेकार्थत्वदोषप्रसंगात् । नस्यैक एकशब्दो नैकत्राति प्रसिद्धिर्विनानेव नाप्रमि
धायको भवति । कल्प्यनादोषप्रसंगान्तसत्वानुपपत्तिश्चेन दोषापत्रे एव वतन्नामसंग्रहस्यापि
धात्वर्थो यः संस्कार आकारविशेषत्वात् तत्राकारविशेष एव संस्कारो माम्नते एतत्स्वरूपं वि
कारं चवीहौ संस्कारतमाधापिनव रूपावस्यवाधकं तस्माद्वेदिशब्दस्य संस्कारवाचकत्वेनत्त

65

यामेव गृहणानत्रस्यमाणः संस्कारान्प्रापयन्नाकारं प्रापयन्ती निर्दर्शपूर्णमासयोरिति
वेणास्य संस्थाने नान स्यात्॥ अग्निमभितो ऽसो अपुरेणा खनन्तीति वचनाद् संयोरपि पश्चात्प्यासिद्दर्श
माहाग्निमभितो ऽसो भवन्तः तेनाहवनीयपूर्वमन्तेयोरीवीरेखा सा खदेरपि प्रीतरेखाभवति। आह
लोष्ठेदन्तादोषधीनां सामर्थ्यादश्वात्तच्यातिशेषः। नहिम्ललोष्ठेदः खननं विना संभवति। तेनाम्रू
लेखात्तव्यअवगम्यते एवं वेकस्यासेवं खननेन स्यावधिद्वयविधानादर्थाद्विकल्पः। परस्परविरुद्ध
त्वात्समुच्चयस्य बाधतः। बाध्यबाधकभावापितोभयोरकृतार्थतः। कृतार्थं खन्यतार्थे नेवाध्यतेदु
र्वलत्वतः। सामान्यस्यावकाशत्वाद्विशेषोनवकाशतः उत्सर्गमपवादश्च नेभयोस्तु स्वरूपतः
अस्मिन्पक्षे। तुषधीनी मूलानरछेत्ते वेमस्या च। अजुर्पुराणि धुप्ताति। आहार्यपुरीषी पञ्चुका
मस्ययोनिसन्तस्यादर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तस्विदिवेदिः संस्कारैर्भवर्गमानोयदापश्चस्तनरु
छेस्वदाआहार्यपुरीषांवेदिं कुर्यात्। आहार्यपुरीषायस्यासानथा। वेदिपुरीषखननेनान्यत्राप
नीयपुनीपुरीषमन्यनभानीयविदिसंस्कुर्यात्। पुरीषवर्जी कुर्वीत परवांवैपुरीषंपञ्चुमति
मवैनामुत्तनुरुनदूति। अस्मिन्पक्षेत्र्यं शुल्वादिखानाभावाविरोधात्। विततोनातिदेशेनपुरुषा
र्थःभवतीति। तेनाहार्यपुरीषास्यावेदेवनतुवेत्तते। वेदिपरिसमूहनं विहन्तीयन्ते दुनरनउ रा म
त्सर्वंकरोति। सर्वत्र वेदिशब्दः संस्कारपरत्वात्तेषीवक्ष्यमाणत्वाभ्दाविनीवृत्तिमाश्रित्य ६५
मुच्यते। यथास्यस्तु त्रस्यसाधीवयेति। तांभाविनींवेदिंपरिसंमृज्य से मार्जयित्वा करणांतरा
नुपदेशाद्धस्तेनैवविज्ञानीयेत् पूर्वेण गार्हपत्यमाहवनीयमन्तरेण उत्स्यानरतोवेदेरुत्तरम्प्रान्तेउत्करं

उत्कीर्यते विविक्षिप्यते तिरस्कृतं वस्त्वस्मिन्नंत्वक्षोत्यिति सहितं पुंजाधारः स्थान एव भवतीति लोकप्रसिद्धेः निःस्त्र
ते। उत्करो वा अग्नि दिक्षु संप्रतिष्ठितिरिति गावं नेत्रं नत्वा निरि कृत्वा कृप्तानि ख्यापनं भवति। पत्रेत्यृति ख्यापाधि
तु योग्यं प्रयोग्यत्वात्रा वास्यति मंत्रं सोमपितृशेषानुपूर्वं शादुक्रो विज्ञेयं। पश्नु चाप्तु मांस्यसो त्रामण्य
गि विनि विष्णुदेवान्नादिष्ठु पर्वं। तथा च सोमलिंगात्पत्रेव स्वयं मनसा मन्येनाग्नेरोत्करं ते चाल्पपरि
ले वेदिनि वर्धं तास्मन्नीव्यां त्रिव्या त्रि शुपरे शुचावाल्ले विधाय पत्रवीत्यगे एगो त्करं पत्र कुत्र वि
ते न न त्वं निहिन रखा वगम्पते। यत्तु विदिपित्त्नीयद्गतकर्कोधकृति स्त्राहिस्तु रतीपिश्चोनुम
पितृरुत्कुमः पूर्वमविज्ञत्वात्पुसाधन पृरिशिष्टकारः प्रमाणगार्हपत्याहवनी मंत्रराल्लावि
त्त्नीयनप्रमाणमिति। त्तुष्टि संस्कृतदेशोभन्नाधानेष्टौ पुनःपुनः। वेदेरगंभवेदं तदि निर्वेदिग्रहः पुनः
नेना यमिपि संस्कारो वेदिशब्दाभिधायकः। समानं कर्तृकत्वेपि न विधि संयोगतः उपसंहृतो नेन स्यादुत्
रस्य क्रियाङ्गत्वकः। उपकार्योपकारित्वेने तयायत्परस्पारा देवस्यत्वेनित्यमादाय सत्त्वाः सव्यन्त
त्वाद्दक्षिणो नाल्लभ्युजपत्नीहस्यवादूपिति सहयोगेप्रधानत्वं स्यत स्यस्यान्ति यथया पुनः। कार्य
स्यप्रसंगस्य यानुखमंत्रो विजत्ते। क्रियापृतः अंतरायेन त्वाद्गृह स्नीभिवनमत्रनः। देवेभ्यः समवे
तत्वात्पितृभ्यः परिणम्यते देवस्य त्वेत्यनेन मंत्रेणान्तं संयुक्तं वज्रमादायउभावपि सव्य
करेनिधायद्दक्षिणाकरेणाल्लभ्यं स्ववाहुगतीमभंक्त्वा पनिसः स्पनेवैव सितिवा सशेषान्मार्ज
नमुभयत्र स्तोतिकरणासाध्यन क्रिया सामान्यात्। सामर्थ्याच्च द्रव्यायंत्र धृत्वा करिसंप्र
मस्यादृमिवारधीः। नवाच्यं स्वस्वभावेन मंत्रस्तत्रोधयोर्ध्वगौ स्यष्ठानदाहतुध्याग्निष्ठस्त

थापि जनयेच्छ्यपी। अभिसंधिर्हि यागे येन वधाय यागः कुंडलस्य सः। प्रयुक्तेच्छ्या सामर्थ्यं तेनान्यफलत्वादिति नतः। अ
तोऽभिसंध्यभावेऽपि मारणं न्येयं विहितः। पीडामात्रकरणं वा स्यादुद्दिश्य तु विहितफलस्य सः। द्वेषस्तस्य पुन
स्तेन तन्यजेरभिचारः। विशेषापेक्षयाज्ञे यं श्येनाभिचारे। विशेषणेनाभिचारेयं प्रयोगः कथ्यते
गिरिश्च यदि वा न मिसंधाना वधस्य निश्चितिर्जगौ। मेत्र्य सामर्थ्यतः प्राप्तफलं तु सानवाप्यते। अन्या
र्थदर्शनाज्जिघांसुत सामर्थ्यमिष्यते। भक्षिसेन्तु निपत्तत्त्वदेरप्यवबोधनात्। तथा सव्यमहणं
सव्यस्थितं नु स्यवाभिमर्शनं प्राप्तं यंन तथा च वा करणाध्यायोऽपि तु व्यवधानेन से रेतिं यदि निधा
नान्त्रालभ्यते न हि क्रियेति नरव्यवधिनस्का वा ध्याना एन च यः प्रहार्यं तु यो लवेदाकरणाभावेन भव
तः संनिधानाद्रूपेनाप्तिनन्धाव विधुर्येणाह विपेक्षते वादि संस्कारे योग्यतेन तो संस्कारधान
मेतन तेन तादृश्यमिष्यते। अतो वेदेरभावे स्यात्तदा तेन न जयोऽपि व गोपस्य श्लेषणप्यमीत्रानी
तेन तत्स्तवयज्ञहरिष्यते। न छेदेन परामर्शात्तस्य स्कृतं ते नितिरम्यते। तेन संनिहितेनना स्त्रीत्वे ना
मानिष्ठा प्युषा चैनो पस्पृष्टं येन। अत एव यावत् प्रतीक्षणी भावस्तावद्वेद्यानुपस्पर्शनं स वत्सं व यज्ञ
हरणादिविधिकरणं यथानिहितं प्रथमप्रहरणे नीक्षी भावः सिद्धस्तेन सर्वं यज्ञहरणं भविष्यत्कालत्वेन
नोतरस्त्वावयवोऽस्तु न नु तत्रापि सर्वदोषः। न तथा विधानविधानानन्तरं सर्वयज्ञहरणस्य विधाना राम
न्मेद्वा विष्णुजित्। तस्मान्निधानमनुक्रमणादिवसे स्पृष्टि। अथ प्रहरणाग्रे स्वेनापृथते। नेदपिनेकाम्ये दर्श ६६
नादेर्वा यस्यावृगभात्। अस्तु नाहि स्त्रवेस्तत्रावयवः। तत्रापकर्षेऽपक्षगडनिवृत्तेन अदृष्टसंस्का
रत्वात्। न हि करोपस्पर्शेन निकाठिन्य स्यात् खदिरस्पृष्टी भावउपजनापि मुष्टायजे। तेनाद्रष्टः शनैः

विशेषएवतीर्णहिभावः सर्वयावत्प्रयोगमनुपयुक्तस्तनि सर्वार्थः स्यात्। तेनात्र नियमनाय प्रहरं ब्यन्तीति। स्वनने साध
नस्येष्टं तीर्ह्यत्वमुपकारं त्वतः। प्रहरणे योजनायास्यती क्षत्वमुपदिश्यते। अड्ष्टार्थ न एवासो मुख्ये त्वे प्रहरणेन
न तु वेधीनत्वेणैनिरूधास्यकार्या पी वे वर्मासी ति। वेदिरिपार्थ निष्पन्ने राधारः साकथं भवेत्। अभिधा संस्कृतीनां
सा संस्कारभावितस्तु मे। तस्साप्यं वस्तु भावे ववाच्यमन्यानिधानतः। अधिकरणांस्तु न्ये स्यान्निधानं का भीधी
यते। साधीवयपश्च स्तरणाभाविन्यायद्रुच्यते। संस्कारैर्भावित स्वतन्त्र द्राधात्मवेत्। वहिः शब्दः दतो धर्म्मावर्न
त्तेने तत्र च। स्तरणमिति विशेषाभावाल्किं क्रियात्। कोऽशं वर्हिः प्रवृत्ति खेपरिभावितत्वात् प्रस्यत्रापी स्वत्रा पन्य
व्यपदेशस्तरणीयस्य प्रहरणएवोपपद्यते। एवं च स्तरणं कोऽशं वर्हिः प्रवृत्तित्वेन परिभावितत्वात् अन्यत्रा
पीतत्र थन्यव्यपदेशास्तम्भे तीयस्य प्रहरणएवोपपद्यते। एवं च स्तरणं कोऽशं वर्हिः प्रवृत्तित्वेन मेवउद मितिनिच्य
मार्थे पृथिव्येव वर्मासी तिशाखीनएतं त्वप्रयोगः। ननु पृथिव्याप्रहरणे क्रियमाणे साक्षात्प्रहरः स्ततो मात्र
दितिव र्मत्वेन तत्र स्तरणं निधीयते एवं चापस्तवर्हिषः प्रक्षेवे क्रियमाणपृथिव्या व्यवधाने न प्रहरणाद्धर्मत्वेन
स्तरणं निधानमयुक्तं अतो न निधेयं स्तरणो विपरीणामेत्तवामन्त्रः वर्हिषावर्मासीति। सत्येतेतावन्मात्रवि
परिणामो वर्हिः संस्कारभावात्। वेदिसंस्कारएवायं वर्हिराश्रयः क्रियते। तत्र वस्तुजं वर्हिर्वेदिस्थीतं पृथि
व्यपवित्रेति पृथिवीवद्देवेति स्तवं यजुषि संस्कारे पृथिवीधमारोपते। अतएवोक्तं वर्हिषः प्रक्षेपः हरती
तितेन मंत्राभावीनववि परिणामः पारंपर्येणापि पृथिवीवर्म्मत्वमुपपद्यते।। पृथिवि देवयजनीतित
स्फेनार्हितेप्रहरति। अनेन मंत्रेणास्तरणं प्रहरति। यदं तर्हि तं तस्मिन्नभस्यामेवं प्रहरणे न तत्तनः स्यात्। तथा पु
रोधाशनमाकस्मीकं भवेत्। अपस्तरणोपलक्षिते प्रदेशे प्रहरतीत्युच्यते। नदोषस्तस्तरणकार्येणानेसंबन्ध

नऊनितरदूर्धमंत्रादिलिंगनहरणं पुनरन्तरं। अंतर्हितेनन्दरणस्त्वादित्येभ्य नलेप्रहरणादिदेवानीयजनेनसमेवे नार्पवला
पितृयज्ञनीतिविप्रमिश्रणमः पितृयज्ञे। न्तराधारप्रहरणे स्यान्संस्कारस्तदधिष्ठितेनः। नेदनेनेतिपीडेयत
पृथिवीहननश्रुतिः। अत्रापिनविकारः स्यादुपासिद्धिदस्तस्कृतौ। पृथिवीत्वंनदृणे घ्वेवश्रुत्वारेपप्र
यत्नेन॥ व्रजंगच्छेतिपुरीषमादत्ते। व्रजंगच्छेन्नेनेनमंत्रेणव्रजोध्वान्तंपुरीषमादत्ते। करणीतरानु
पदेशाधस्तेनैव प्रच्छेदहरणेपिसंस्कारकारणत्वाविशेषान्मंत्रःप्रयुज्यतएव वर्षतुइतिवेदिंप्र
67 क्षत। उदुद्वाजप्रदेशोयत्र वाअस्यैरवनंनः क्रूरिकुर्वन्तितदिस्त्रत्रामिः श्रीश्यासामुखतो।तिवा के
शेषान्। अजएवंवेदिप्रोक्षोवृधेवृहदः शलसस्रणः वृधानेस्फोत्करे एकरोति। वृधानदेव सविलरि
स्यनेनमंत्रेणाक्तंपुरीषमुत्करेप्रक्षिपतिप्रक्षेपणेभिधानव्यत्करेनिरस्यते। ननदस्पत्रवि
क्षेपोमाम्रद्दिति। अत्रोमामोगिनिनियमस्यानर्निर्देशात्। एवंचवहिःपुतनेप्रापत्विनंप्रहरण
शेषोवाविशेषोपदेशात्। प्रहरणमंत्रः प्रहरणंतस्यवाशेषःस्यात्। व्रजंगच्छेत्यादिकुर्जः। अवि
शेषापदेशात्। क्रियाविशेषमनुत्क्वेवश्रुताधुपदिश्यते। सप्रहरतीतिप्रसज्यव्रजंगच्छगोष्ठानमित्यादि
नमनोमामोमिनिनहिप्रहरणातिरिक्तं विधिष्टक्रियाजरमंत्रोपदिष्टः। येनव्रजंगच्छेत्यादिनिसं
वृध्येरन्। प्रहरणशेषोवन्येकवचननिर्देशात्देकएवभवेत्तच समनंतरनिमुक्तएववुधावागच्छ
तो। निवधानेप्येवप्रहरणशेषःस्यादित्याशंक्यनेचायुक्तमाशंकनमविशेषापदेशात्व्रजंगच्छ रामः
स्यादिषुसर्वत्रगुलोनोयावृतिवाक्यान्याविशेषणोपदिष्टानितानिसर्वाणिप्रहरणविनियुक्त ६७
वाक्यशेषइत्येकवचननिर्देशः पुनराधीतेनसिधांनोलिंगतोविशेषावगमात्। प्रहरणशे

षो वा विशेषोपदेशात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ प्रहरणशेषश्रुतिष्वृत्ततन्त्रा विशेषोपदेशात्। विशेषणो हि स्तु
न सामर्थ्यमुपदेशकमस्ति। तथा हि व्रजं प्रतिगमनस्यानानेनरमाप्यमाणस्य वस्तुनस्तु च्छिन्ने। वर्षन्तु ते द्यावि
न्यपि यत्र वा अस्यै स्वनं तद् इत्यादि वाक्यशेषाश्रवणोच्छन्नपुरीषभूप्रदेशनिर्देशकत्वेन युक्तं नैपदं साम
र्थ्यात्। तथाव धानेत्यादि पिमध्यमपुरुषप्रयोगात् कश्चिदुच्यते त्वन्तता नतं वधानेन च मोवृनीपक्र
चिद्वृत्ति निवृत्तकार्यं कश्चिन्निधायैव वक्तव्यं भवति। तेन तल्लिङ्गतो विशेषोपदेशः। श्रौतो लिङ्गाद्धि स्वावि
नाम्रति श्रुतिं गमयत्प्रमाणमेव अथ वा प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात्। प्रहरणशेषत्वाय स
र्वापि वाक्यसंदर्भः। कुतः तत्। विशेषोपदेशात्। प्रहरणविशेषेस्य प्रदिश्यते। सत्यं हरति द्यावि वो
देवयजनी स्यादित्यादि लिङ्गितिकरणेन व्यवच्छेदान्मंत्रभेदो भविष्यति। तिच भिन्नाः स्वसामर्थ्याद्यो गत्री
याः संबंधयिष्यन्तीति चेत् तत्। अर्थप्रकाशनपरत्वे नितिकरणेन व्यवच्छेदात्। अर्थो हि कृत्वमापुन्नो
वा कोऽकुत्व निमित्तं भवतीत्यन्न एवास्माभिरुच्यते। भिन्नो निबाका निष्टप्रयोगप्रसाध्यस
वद्भूतानि भविष्यन्तीति। सत्यं भवेदेव यदि विशेषोपदेशो न स्यात् तस्मिन् हि तस्मिन्नेकस्मिन्नपि सा
ध्ये बहूनि विलिङ्गान्यपि धायकानि भवन्ति कपा विद्यता। तेन प्रहरणशेषत्वावसायिति प्राप्त
उच्यते॥ प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात्। यद्ययं विशेषोपदेशः स्यात्साक्षाद्धि प्रहरणशेषापि
न हि व्रजं गच्छेत्यादिवदं जौ श्रुतिः। प्रहरणविशेषणमनुपदिश्यते मंत्रमात्र एव केवलं त्वब्रवीति न
वेतिकरणाव्यवच्छिन्नेन परिसमाप्तस्यापि निर्विशेषाकां। सेरागनिराकांक्षीभूतं प्रहरणमंत्रीत एकं।
संभवेत्। न च निराकांक्षमन्यत्र संबंधयितुं शक्यते नेन नष्टाश्वदग्धरथवत् परिशिष्टानां मंत्राणां

६८

त्रिसाधनं चयोगपद्येन संबन्धे मन्त्रं गीतिमात्रमसति विशेषोपदेशे श्रुतिर्भविष्यति। अथवा प्रहरणशेषो वा वि
शेषोपदेशात्। प्रहरणशेष एवायमस्तु। कुतः। अविशेषोपदेशात्। अविशेषेण प्रहरणमुपदिश्यते। श्रुतेर्वा
वाक्यस्य प्रहरणेन न शेषत्वमेव भवितुमर्हति। प्रहरणशेषत्वाभावे वचनानर्थक्यं यद्यविशेषोपदेशः स्यादस्ति
तु एणविनी विशेषः परास्तन्यानि द्रव्याणि विधानेनेति काण्ववानां। एककर्म्यात् सामान्यविशेषोपादेकवाक्य
त्वे न विनियोगोपदेशः एतावान्तामित्यनेन संबन्धः। अपूर्वपदार्थविध्यभावान्न प्रहरणमात्रविधा-
नात् सामर्थ्यं संप्राप्तेऽपि पदार्थानामविद्यमानत्वात्। तस्मान्न संबन्धः। पुनरस्य विशेषोपदेशाद्वा वाक्यनिय
तिनैनत्। अवहननादिवदपूर्वं प्रति निरपेक्षास्य वचनमर्थवाद्विशेषोपदेशेन कवाक्यतया वा। प्रहरण
शेषो वा विशेषोपदेशात्। प्रत्यक्षं प्रहरणं प्रहरणमुक्तं प्रतिनियमेन। नेत्र प्रहरणशेषो भवेत्। वेदि
निष्पत्त्यर्थमेव शेषकरणात् प्रहरणं तेन न हि विना त्यंगुलस्थानाद्यसिद्धेः। न चाभिधानापेक्षा सामा
विशेषोपादिष्टं वाक्यजातेन संबन्धात्। प्रहरणशेषो वा भवेद्यद्यविशेषोपदेशको मन्त्रो वा भावत्। श्रुतिर्वा मन्त्रे
हि वर्षन्तु नेन्द्रो गिरि विशेषणनिष्टं लिंगं श्रुतिवाक्यशेषोऽपि यत्रवाऽस्य देवनेनइत्यादि विशेषणनिष्ट एव तस्मा
त्प्रहरणशेषता अत एवकाण्वानि षष्ठानि साधव प्रक्षेपविनियुक्तं। अपारह मिति तिस्रो मंत्र प्रहरणा राम
दि। अपारह मिस्येनेन मंत्रेणादित्वा संहृत्य निसज्यस्व न ते यत्नेनकशेहेतः शब्दार्जेइति श्रुति मंत्रे लिंगात्सा प्र ६८
हरणाद्वीस्कच्यते। यत्तु भाष्यकारश्रुति कर्म मंत्रमस्तुः स्वत्वकाराभिमनइस्यात्स्यास्पृतापकत्वेनादि
शब्दप्रकाशनं तत्तेन र मंत्रकपदार्थाभिप्राये णाक्य परपदन्तु इति अपाभारहयप्रहरणादेः संबन्धनेन
पाचसर्वैः संबन्धे लिंगेनाव्यवस्थास्यति। एवं वे दृष्टं सामर्थ्येन सिद्धं। यच्च कर्काचार्येणाभ्यधायि अ

शुद्धमभिधायकत्वात्कामुपस्पर्शनमिति नियुक्तं नरः इह देवैर्नामास्तुतिं प्रयुक्तवान् । परस्य यमभिधायमनभिधायी स्वा
वार्थे तिष्ठति यामिकार्थेन काचिच्चेद्घटुकस्यापि पुत्रस्तवत्वं मंगीकरोती । कश्चित्त्वाह । किंचिद्विद्यमानमपि यजति यथा
नुष निरसनेव करणमुत्तिष्ठतो व अपहत । रक्षोरक्षसां भागोसीति निरस्तं स्मिन्वावेदे भेदे । स्पर्शनायतोऽस्यन्ते । उ
तरस्मिन्पथ स्वापस्फुरः स्वधः प्रनिपतेः नवहे वतीत रंकृश्यते का स्वाय तेनव परस्य तमपहतः रक्षसन्न इ
स्वभ्यं ध्यायि उत्तर त्वापि रक्षसा । रक्षामस्मिति एवं वसस्त्वहा अन्यथैव प्रतीतं मनः कर्कोपराचार्यप्रणीतं स्तुतं या
स्थ्यापाली संपादितं निष्ठापयिष्यति । अभिप्रायं वास्य स्पजति । अपि च यास्काचार्येणैव स्पष्टितया या
मान्येपदस्यमिद्धं स्व निमप्युक्तेनां देवतः समं त्रोभवती । स अभिद्धे अनास्तुसंचस्तु दिव तिविक्तापत्ते पाणि
नि । नान्नविद्धिजमत्स्यमस्ति स्वामी मीसके स्वतादिते यवतु ष्यो वा मंत्रवर्णेन चेष्यतापरियोगस्वरूपलिंग
स्यागद्व्यप्रतिपत्तोर्देवताकांक्षा मांसप्रधानादनुमानं लिंगवयैवर्णो । अन्यत्र देवताशब्देऽस्पृष्टास्ते प्रात
पादिकमात्ररूपेणापदीत रस्याअवगम्यतां देवतामवगमयंति । तत्र नान्यतरदपास्तिकारणं । अ
थ यास्कोक्तं इष्टिहविष्येस्यज्ञंतं सर्वेत्र समानं । तथाहि इन्द्रो मा देवता अनुकीर्तिताः । सूक्तभाजो ह
विर्भाजऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्नीपातभाजइत्यनिपातभाजश्चैते घंटुकस्तदन्यदैवते मंत्रे नि
पतन्ति नैघंटुकं तदितिलक्षणाक्षलक्षणवात् । एवं च यत्रान्यदेवतापरं नास्ति तत्रे नामधेयं यत्कृतं
तेनैघंटुकं भवेत् । अथ देवतेयेषामनुक्रमयितानाम्य वा वेदन्या देवते निपतंतित्यनुप्तिं वा भजंति
नहि देवता निभवन्ति । एवं तर्हि रक्षसमासुरमिति तत्र स्तुवर्णां यं दैवते तु क्रमाभावात् । अपजातस
तत्त्वानेन दैवतं । नैनत् । विधेयत्वाद्देवताया नजात्वं तरजा । अपि च राक्षसमासुरमिति नस्य थं मे
नयोरपितद्धिताद्देवतमवगम्यते । किं च यथा तत्पापुत्रं वानीति तमपि कर्मभवति तद्वत्त्रिदायु

69

नं निंयमपि निंदाविषयत्वेन देवविषयत्वेन वा विनाश्यविषयत्वेन वा देवतं स्यादन्यस्य देवतानरस्याभावान्मंत्रा
णां च देवताविनाभावात् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां देवताप्रतिपादनं । क्रियते सर्वमंत्रेषु विनानुक्रमणकृता
त् । तथाह नपि दैवतज्ञैरा ८ स्यनुक्रमिष्यामः देवता मंत्रवर्णो ह्यपनुयो विनियोगस्तस्य विदेयाइति
कात्यायनः मन्त्रार्थादिषु सर्वत्र तेन रक्षोभिधायिना । ततो पांसुदर्शनं मनुक्तमेव मृदादिषु सर्वथा । अभि
न्यस्यनगरी दुर्लक्ष्मरा रोस्विमिति अभिन्यासस्य पाणिभ्यां अभिधानार्थत्वात् । अभिधानं च
पाणिभ्यां इदं । अभिनिहितं एव स्वयं न पाणिना भवन्न्यस्य हासिद्धो न शुद्धमिति स्वचा ... सत्यस
वैधस्वैवं निकृतमेव वर्ण्यते । स्वरूपस्य तु योग्यतासमाख्यानाच सर्वकर्मसु वर्धयतः स्वदृष्टिगुणः । अ
पोवदूरत्वेन तथावचने पत्रमयं नरः स्यात् । तत्राप्यविस्मरणाजिनेउभाभ्यामभिधानं अर्थाभिन्यस्यतो स्तु
ते व्यमभिधानावगमः श्रुत्यर्थे कर्म मेमहन्त व्याहृतिर्ममः । श्रुतो हि तन्मनुविरुद्धमिन्दुर्यातो स्म
यानो एवं चेदक्रमर्यसंहेति निर्णीय सूत्रमन्यभिनिधानस्य वायमव्योमविष्यति । अस्तु नामकी
दृष्टः अभिलक्ष्ये रारार्थः कर्मप्रवचनीयो भविष्यति । कस्य पक्षान्तरं न्यासन्निधायानिवेश्यनं चना
सः उभयोरपि कर्मयोर्न विरुध्यते मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यां द्विविधत्वं स्वस्य रसवा मंत्रेभिन्यासे ततपाव
मंत्रलिंगाभरणे दिवं मापतन्निसद्विमपिपदि षाहिति । सहवचनात्करणे दिवंतुत्पतितु मिद्धं स्वमलाधि
यं विनानभिधार्यं तु शब्दं कर्माभ्यामेवास्तिन्यासा पुनः रूपः अभिवा भिमुखत्वापि स्यादुल्करणभिमुखो
करोन्यस्यतीत्यत्र तत्र विकारः स्यादिभक्तिगः । तथा शक्तिकरणं स्यात् अभ्युक्षणमुल्करे अस्थिवंकर
स्वोत्कारस्पार्शो गोनयोर्यतः । हरणादिषु तु केवलानां न वाक्यंव्यवधानतः । मंत्रलिंगार्थवादाभ्यां चेदृः
संस्कार एव सः । स्पष्टो ध्वनत्पुरीषेणामाभूद्दोषापातिः पुनः तदर्थमुत्करेन्यासः करणाभ्यामिति पतनि स्थि

रा० भ०
६९

रः। एवं च सति उपयद्धिलो पयोक्तर प्राधान्याभावान्न तत्संस्कारः। तेन यत्र पुरीषनिवापस्तत्राभिमर्शनं नोत्तरसंभा
वमात्रे सुत्यादौ। इदमस्य तद्गुणितत्वेनापि प्रहरणादि करोतीति विशेषः। तस्मां चतुर्थ ८ सन्तृणं चतुर्थप्रहरणादि सर्वंक
रोति परं तस्मां मेवं पुरीषोद्धरणादि कुलप्रक्षेपोत्ते सन्तृणं पुरीषकर्म कर्तव्यं। सर्वं परिस्तरणं निर्दक्षिणान्तः प
श्चादुत्तरतश्च सम्मत गायत्रेणेति यन्ति मेन च सर्वं प्रथमं परिग्रहे न्तु शक्यते। अतो परिग्रहेणेनेति परिस्तरः। तेन
मर्यादाम्प्रदि निवीचकत्वात्। परिस्तरणं तिसृभ्य तत्उपारात्ते फलेन करणार्थत्वेन चार्यते। दक्षिणन्तश्च पश्चादुत्तर
तश्चेति। प्रागग्रा अस्य रेवत्क्रमः। अथवा आहवनीयावधिकारि कुशास्तेन न वेदेरेव दक्षिणतः किंतु आह
वनीयाद्दक्षिणत उत्तरतश्च तथा सति याज्यायाः आहवनीयमभितः क्रियन्ते इति सिध्यति। प्राग्दक्षिणपूर्व
श्रौतं तत्स्मार्तं श्रुतिप्रापितगायत्रेण त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं। वेधा त्रिरह त्रिरुपाहरन्त्रिरिति। वर्षा वेदि
मध्ये त्रिवारं मूले खनन्तत्वाहरद्वर्षदेवत्रिःसामिधेनीप्रवति। तत्रायं प्रैषो विवृत्तसितार्थो ऽविवृत्तसितार्थो वि
ति संहितायेनेति त्रिसप्तपरिमाणमस्यास्तीति। अपविवृतसितसंख्याकत्वाद्धि सर्वं त्रित्वमेव वक्तुं समर्थः। तद
भिधत्ते संख्यापार रूपत्वात्तर्दन्यत्रापि यावत्। तासां तावदभिधेयमिति निषङ्गसंख्या प्रयोगः। किं ताव
त्वासां बहुत्वमघासक्षुषद्वोहरणात्तदुक्तिवत्कृत्यं केनः। मैत्रायणी त्रिसप्तत्वसाधनानि धानद्वयेस्तस्याभा
वात्। एवं यत्रित्वं लेखासु वेदिसंस्कारकासु तत्र निधानमपेक्ष्यत इति तदभिधाय तदुद्देशेन हरणं विधी
यते। विधायकीनत्वभावात् यत्रिहि खिन्नं न हरति। नवत्रिविधिरग्नी देवताः संप्रयम्नीति नाभि
तं। देवप्रक्रिणादृवस्तुनित। प्रैषणं हि विधर्मे हो भेदकं हि विज्ञप्तत्वानि तत्तकार्य संयुज्यानेनानेन्या
विधिस्तुतः। एवं वेयत्तालेखा संख्यागता परिमाणमनेनाभिधीयत इत्यस्य दृष्टरूपत्वाद्विवक्षा

पी। यथा स्यात्। साभिधानं तत्तुल्ये स्याद्दू परिमाणं प्रघाते विनिवृत्ता चकाराद् प्रयोगः यथार्थम्न्हत्यायेन इति
प्राप्तउच्यते। उपरिदम्प्रमिदं यस्मात्पूर्णस्य विशेषणां सन्निहितेन संबंधात्प्रवृत्तेः कारवेत्तनः। मुख्यार्थ नो
मप्राप्स्यस्मादनयाल्लक्षणाभावेन। तस्मात्स्यात्संयुक्तोऽयं त्रिरेवात्र प्रयुज्यते गात्रलेखा गतं त्रित्वप्रमा
णामभिधीयते। यथाजिनसंवधानि वधायव वधानात्। क्रियाविशेषणा हि सन्निध्यन्तु गृह्यते भवतीति
तथात्र त्वन्तु देशप्रदेशकालाद्यभावात्। नवहरणसंस्कारोपगुणत्वात्। उपलेखणमत्रापि मुख्यार्थ
त्यागः स्यात्। ननु तथापि संख्याविवृत्त्यामपि तुल्यं। तत्रापि क्रियाभ्यासगतानां मुख्यार्थत्वात्
सत्संगणनात्सैष्यैवासावशब्दोपात्तानि मुख्यार्थैव। इतरत्रानुपादानात्संख्यातत्तुल्यत्वं वा संख्या
तोऽभिन्नं संख्यापरिमाणानि व्यपदेशात्। तेन संख्यायातत्वलक्षयितव्यं स्यात्। अथानिगदानां मंत्र
त्वान्नेषा वाभिधानार्थेन वो चिन्ता। अभिधानं च यथाविधिमास्य भवतीति तन्नविधयतरभावा
त्। नच नियमो निर्दृतस्य। वाभिधानं करिष्यमाणाभ्यवाभिधानं नियमान्मन्त्रानां कर्माद्दिः। स्वानि पा
त्साभिधानादिति। तस्माद्द्वितीयमानहरणविशेषणत्वादि विक्षितानां विधिसंस्पृष्टमन्यथापि तु
नशक्यते विधेरेवोपाधिविशेषतत्तेनयं संत्तानि वैयाकरणाभ्युपगमः एवं च त्रिलेखापि शब्दप्रव
निर्भवेत्। अन्यथा संख्याद्युसमेतेऽपरिमाणं तोल्लक्षिका स्यात्। त्रिरयं सु तेनः क्रियाभ्यासनिगणनप एमः
रः सन्नूपात्तिलेखपनापरः स्यात् न हि गणनेन संख्यायाव परिमाणलेखागतं लक्षयेच्च। सति मुख्ये ६०
र्थेन दृष्टार्थ्यं प्रवृत्ताविशेषकर्स्यैव च नि शब्दः स्यात्। हरणसंबंधो विधिविषयत्वात्। तेन त्रिल्विरे
रेव प्रयोगो युक्तरूपः। हत्वाग्नीलेखाः सम्बन्धानि। अपश्यन् विशेषानभिधानादगन्तोनीति पुरोध
रेव प्रयोगो युक्तः। पित्र्ययज्ञाग्निविभागयावपि पन्थयेत्तानि विनयोरेव तत्पदार्थेषु
दुष्वालेखाः खं भ्रश्यानि लुप्यन्ति। पित्र्ययज्ञाग्निविभागयावपिन्यये तानि विन्यायोरेवेन त्यदार्थेषु

70

ये भवति। तत्रैवोत्पन्नत्वात्। पितृयज्ञे नावत्तापूर्वेण परिस्तरणाद्युपदिष्टं परिस्तरणविहितहरति यदुक्तं भवति। स इति
अग्निविन्यासविकारं च विसर्जयत्येव पशुर्हरति स्वयं गृह्णाति पूर्वेण परिस्तरहे परिस्तरणे लिखिता हरत्वेषि
नि हरति क्रियाः विभज्यति। एवं च वचनप्रापितत्वादेवं च मिदं पदार्थद्वयं तत्र तु भवति। वा तत्र दर्शनात् तत्र वा
शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। अत्रैव पदार्थद्वयं भवति। तत्र विहितत्वे दर्शनात्। विहितो हि श्रोत्रेण मे यश्चाद्येके न स्वयं
मः प्राप्यते। न च पुनरस्यावधानात् एवं च पशावप्युक्ते तत्र दर्शनादपि न प्राप्यते। गतावि हि तत्र दर्शना
द्वयत्र प्रसक्तो विधिरनुमीयते। न तु नास्त्यत्र नियमः प्राप्तत्वात् नित्यमनुवादः स्वयमेव प्राप्यते इति पक्षे भावः
संगतः। यदि हि अवदानमात्रमेवाभिनीतं हि प्रत्ययविशेषात् सा वा पिसात्। अथ प्रधानान्यतो भावो वा विकार
कात्मेष्टे न कः। एवं तर्हि सति विपर्यवि पर्यलोपाद्धि अतिदेशेन चकारात्मेव भावि तत्र प्रयतो यत्र विधिना
विनियुज्यते तद्वृत्तापि भाविष्यति। नचात्र विहितान्निषेधोपाधिः पदार्थस्य च प्रमाणत्वमेवं संनिधिना
प्रकरणाद्वा सिद्धे पदार्थे राविनियुज्यत इति न दर्शनेनेन प्रवृत्तिः विधापकाभावात्। तत्र तदुपपत्तौ विषयके
रवके नव्यं प्राप्तिप्रातश्च्यते। विधेयोऽत्र सम्भावनाप्यदर्थं पर्यन्तं च। उभयथा पर्यवसानं तु तत्र वाक्यभेदः
स्यात् यो भवेत्। वचनेनाप्रसक्तानामाकांक्षानुसारेण पथ्या। सानेन च्युतेः न तु विधिने द्वय पदार्थयोः
पदार्थान्तरविपर्यासो ह्येवि पूर्वपातो मतः। विधेयत्वात् पुनस्तत्र स्वपदार्थ प्रनियतत्वात् उच्चार्य
ते पुनस्तस्मै प्राधान्यात् प्रवृत्ति गोपि सत्। अतोऽत्र दर्शनादिति श्रुतितः प्रवृत्तो मतो। एतत्कृतं नित्यं
विधायकमिति यद्भवतो यत्ने पुनः स्तत् प्रत्यात्रयस्य विधायां विधिनिर्वितो न्यायस्य हाथा नाम पुनस्त्वयनेन
क्रियतेऽस्वधाश्रयात् द्विति सिद्धान्तसम्प्रदायविप्लवते वैदिसंस्कारसंस्कृतजनवधप्रदर्शनश्रुते प्रयुक्ता
स्वप्रतत्ताव श्लोकास्ते। एवं च प्राप्तत्वाद्भवकालइतिशास्त्रापितो पेक्ष्यत इति निरूपयन्दृताद्दा।

कं पदार्थं परामर्शेन संबंधार्थीकृतम् ल्न पदार्थे विधिपरं तथापि तत्पक्षेपि द्वीत्विविपर्यासक्रजाः पदार्थे पुत्रमवि
शेषादिति यम विशेषश्चाकांक्ष्यत इति न दृष्टं तथापि पदार्थानुरूपवर्णां कर्तुमिति द्वर्शन मे वानुनसं
वयनं तु हरणे परिग्रहेत्वपदार्थानां द्विविशेष नियम नातत्परतयापदार्थानुरूपवर्णमत्र तिन्नः माद्य
भविष्यति हरणं तु मेशेनैतात विशेषाद्दर्शनात्तत्पक्षन्यपरत्वेति सत्संविधेयाद् युक्ततेनात्र शास्त्रतो
हरणादिगः। विशेषप्राय पावेनभाविष्यत्तु यमधीः। उत्तरेणात्यवृत्ति पक्षधर्मी तिद्देशान्तः दृति
पर्यायतोन्यस्य पदार्थस्योपरक्रमः। यास्त सर्वपदार्थेषु शब्दतः कश्चिद्दृष्ट। अथ सर्वस्मिन्नपेना
71 पिदांचिन यागिरः कश्चित्तो। मध्येक्तावसिद्धत्वे मनु षंगेणाम्नो जिते नेनाप्यस्य मयेनन्तरि
रवती सत्रयोन्यते। माध्यति तो द्विगन्य पत्नसु पक्रमावसानयोः। केवलं हरणेनेतनुरत्ता हूयस्व
त्वकं। विशेषो नाकृष्यमाणतः इति यमप्रक्षि शब्दमो नावगम्यतिपरत्वत्वपरिग्रहे अपत्ति अभि
नयनेवद्विधिपम विदधाति पित्र्यत्वाद्दक्षिणाभिमुखेक र्मणि प्रवर्त्यमानो कि प्रसज्जति वृद्धि
यमाणत्वेन यथाप्रत्वमेव रिसंबंध पदार्थ नाममनुष्ठेयमभिमुख्यानत्व न वृक्तद्दत्तेण वनदि
गंतरं संबंधेनानुष्ठेयमिति नियत यथाप्रत्वेवादर्शनु गत हापासंबंधनादिगंतरस्य बंधः प्राप्येनेन एम
चपरिमापिमने षाप्यः प्राप्य विमुशाकाने। न दृष्टिराणां संस्के कर्तुं युज्यते। प्रत्तत्ता पासंस्कृतापा ७१
अभावात्। नव प्राद्दक्षिणपविपर्यासः न यासातिपश्चाद्दपवर्गस्यानन्तचपक्षतो दक्षिणा
पवर्गप्राप्ते यन्नप्ने प्रविशेषानुग्रहणप्रजानिवक्रतेस्यान्नस्यादत्रविशेषविधानापेयत्नः
कर्तव्यः। तत्र परिग्रहेणि नयनं प्रतोच्याद्दि संबंधादर्थतः कावयुज्यहरणस्यापासंहिता
दृष्टिनात्तेन द्विविपर्ययपिपदार्थानुष्ठानप्रसंगविवरं द्वर्दर्शितं। एवनने हरणमोरपि अपेक्ष

नुपंगात्याकुंस्थिताहृशिता ॥ एवमुक्तिन्नेप्राणिनिदिव्यकविशेषविधिपरत्वेनाक्वानी पदार्थानां पूर्वनारश्
नावगमात्मतत्वापकवचनानुमानाराात्तु द्वानंयुक्तंरूपं । ननु दर्शनात्त्वविधानंतमुक्तंतो किंचनो
आस्थितंत्वम चयोनप्रतीयते अनुवाहेर्भवेधुस्माधुपाप्रासस्य वक्ष्युनः । कर्तृत्वं प्राप्तमग्नौ धःस्मे यो
योश्रिचुतो मतः । पितृपत्नेतयैवस्यात्पूर्वस्याविधानतः ॥ ॥ अत्र वैदिककरणं प्रयोगात्त्वात्रेतिकाकाहि
वद्भयत्रसंबंधेते । अस्मिन्नवसरे वेदिः कर्तव्या अंगुलस्त्वामो । आम्हलोके समारोपधीनाहीस्यादि
नायपो नापिस्यनेनैतदुच्यते । न त्वेवं स्वननस्य वा वेदित्वं युज्यते यतः । संस्कारे हि हस्तिवेदपुरो
दृष्कस्य सुच्यते । यतो न मुख्यानदृजी विपुनि स्वननेनमा प्रयोगात्तस्य स्यात्सेयं वेदिरित्यभिधी
यते । सत्संस्कारे वमयत्रमयोगः स्यात्तयेसदं । संवृतं । वेदिकरणं संस्कारे मोनु मुख्यत्वे । उविनव
सराभावादृत्या अपितनोनहि । केवीरवसरप्रासादिविन्नोऽपि पूर्वतः । अत्र प्रयोगकम्भिकस्या
पत्ते समयोगतिः । तेषां समुद्दिता स्तनाविरिक्तव्यामिधेयकाः पूर्वमपिवेदिकरणं संस्कारेः स्तनप
तेन नायकरणाधप्पाश्रुतं नजातमिदस्मिन्नवसरे प्रासस्य समयमितियप्रोक्तंकार्यमुच्यनेमु
तावत्प्रप्रापितत्वात् न स्मात् अंगुलावेदिः स्यादित्यपसंहरस्यपक्षांतरं शिथिलस्यापुनरहनदुत
यानकुर्याद्दोषधीनां वेसमूलान्यपाम्ना चनस्माहोषधीनामेवमूलान्यच्छेनवेष्टवादित्यभि
प्रायपुनरप्याह मनुविधानेरेणापरिग्रहोरणातिउत्तरपरिग्रहं तत्पूर्वं विननकार्यं दर्शयति
ममसेवावसरं यथा तद्वेदिपरिग्रहणस्य श्रुतिर्दर्शयति ॥ उत्तरपरिग्रहं परिगृह्णाति सूक्ष्मास्यानोर्जं
स्वनीतिप्रतिमंत्रं पूर्ववत् । उत्तरशब्दः कान्तवचनेनानदिग्वचनः दिग्वदेनहि पूर्वंवस्या पितेदृष्टि

णादि संबंधं विरुध्यन्त अपतत्रापि तन्नाभविष्यति। एवं तर्हि पारिग्रहान्वेदिप्रदेशपरिग्रहणतः स्यात्। अस्तु त
र्हि देशपरापरउत्तरः पूर्वस्मादुपरी निरस्तार्थनावैवं स्यात् परिग्रहो हि पुरीषोद्धपणे रेखामात्रेस्येवैनैवाव
धिपरिज्ञानार्थम् स्यात्स्थापनतत्वं पुरीषोद्धृतस्य पवित्रतो वेदिसंज्ञकः स्तुनरं स्यात्तस्माद्देशपरोपयपरो
यमुपघ्नातः परिग्रहः स्त्रीकारः अलपसक्तेयमुत्तरपरिग्रहादिकरणेती सादेशो सेव्य वहरणपर्यवसितस्तिरु
माहृतेः उपादानं वस्कन्नितरवीकरणं स्तुतमाहिता। प्रतिमन्त्रं मन्त्रप्रतिलक्षणेप्रतिवाक्यं धानुयातः तस्यं प्रती
कग्रहणं यथा वाक्यसमुच्चयस्य परिहिनाकरणत्वस्यात्। पूर्ववदि निरसिस्यतः पश्चाद्धृतरतस्य स्य
72 नेतिनत्र दक्षिणादिषु प्रतिमंत्रस्यादि नितान्तहरणं॥ पुरस्तात्स्यस्यानुमार्ष्टि। पुरस्तात्स्येनेन नामंत्रे
णानुमार्जनं कर्तव्यं समीकरणमनुमार्जनं नावार संस्कृवज्जैणावप्रतत्वात्। पूर्वेनुदक्षिणतः पु
रीषमाहरत्सकर्तव्य यथोदकप्रवणा नासीद् दक्षिणतः पुरीषमनुहरेत्। निवचनात्। सावविभक्तिकोयं
नसिलसप्तम्यर्थे। पुरीषप्रस्तरहरणं विधायद्दक्षिणाप्रवणमयोनिर्दिष्टत्वात्। सायदक्षिणाप्रवणा
स्यादितिनपत्दक्षिणाप्रदेशो पुरीषाहरणे विनानुमार्जनं तु संस्कृत्त्वं पमारोपउदकप्रवणावेदिर्भ
वतितस्मात्सप्तम्यर्थोयं। न केवलं समीकरणाय तन्न स्वस्वार्थमपितुपावत्तुनिः। अपि स्वाअसे
नस्पार्द्देवयजनदुष्टं भवति तस्माद्देप्रतिमार्ष्टीति अनामितिदेवस्यजनस्यहंभवति। निकाविद्धपरज एमः
यत्नात्रीशक्तिराधीयते। तेन यदस्य सर्वमेवोदकप्रवणं सम्बन्धविस्थितिर्लितपाः पदसंस्कारार्थकुर्वीयाः ७२
निर्विंशामप्रयोजनं॥ पुरीषवर्जीपक्षेतदाहरणमस्मिन्नवसरे पूर्वपुरीषमुपक्रम्य॥ अथ्याग्निविदिग्ध्याहरणं॥
प्तीरयसन्धः। स्वलक्षेतरस्य संदेहः क्रमेणोत्तरसूत्रगत वक्ष्यमाणविचारस्य सिद्धेः किंदस्य निरूणात्। अ
पिकलत्तकसिद्धेः वपूर्वभागामशावहः। अध्वर्युकर्तृविकल्पनित्युत्तरएव यथाभवेत्। विचारणीयानितःपूर्वं

कर्तव्यः प्राप्नुयादिति । क्रियमाणे वो नरो धीर्यदृस्मात्तस्त्वाभ्युदेहिहा प्रेषमेषा पायो सत्वेनुस्थाने संशयोपपत्तेः
नासिद्धं वर्णानां पश्चस्त्वमेतत्पुराहतं । अध्यधीन्यभ्यासः सामीप्यपरः अविशदत्वं चापरिभावितेनोभयं सिध्य
ति । वर्णपरिसमीपे धारयति । अन्योन्यं तेनि धात्वोक्षुणी रितिसंस्तुना प्रवृत्तत्वात् । नन्वेवं स्फोटादेश्रोत्र
ग्राह्यी नीसंस्तुता । नीविद्यमानत्वाविशेषात्वस्तु नवेनन्नाएव भविष्यंति । सत्यं यद्यपि श्वनीयं यमन्यः श्रोत्र
स्य प्रकृतितथापि संस्काराणपाकरणाये वस्तुतत्वकर्मणो नमखिति । अत्रैवनादिवामैत्रो । किमन्यः शब्दः दर्शस्त्वावय
रनो नरावमक्रुतिविश्वीनः यदि सर्वावमवस्ताहि मेषे प्रमुहृतरस्येव यवेधमुः परार्थेतर र्पं धारयति शब्दो पिवि
वार्पश्रिं सत्तमं नः स्विस्मापदं वातत्रैसत्तम्यतइति प्रतिभा निभाकलक्षणपरत्वात् । आकोक्षणे हिस्फोटमानेन
मापलक्षितः कालः भाव सरापंत थावस्तुतिः । धार्यमाणास्वप्पस्यकउपक्षती तिरएवेवान्यशब्दो नाने
नासंगकृतेविपरिणामं विना । ततश्च धारणम ध्यमुकृत्वे कु मिहेध्यमान मन्य शब्द सुतरस्त्वाव यवं प्र्नय
ति । नैनरूद्व मस्यापर्यस्यापर्ये शब्दे नो नत्वात् अपुस्फनुप मेति धारयस्यन्यः स्फपुपमेन्येतावति सिद्धेनंत
रार्यो प्यं शब्द उच्यमानो निरिरतुएव । भाकलक्षणे नैवानंतर्य सिद्धेरन्यच क्याविहितं संवंधस्तव्यास्याप्तएवेस्य
भिप्रेतं पान्यः स्फमितिस्वत्रणीयं भवेत् । नेन धारयतीतिनिर्दृनं ततश्चान्यो धारयतो स्य र्पः ॥ अपस्यापु
रम्याहश्रोत्रक्षणोरसाद्य्य धर्मार्हिरूपसाद्यस्तत्वः संस्कृहिपन्तीः संनस्याजेन्नादेहितिमद्दीक्षितत् । अथ
अनंतरमेव आनंतर्यं वनेस्फोटावमानमात्रे आहतः । प्राप्नान्यान्स्वाहति श्रोत्र क्षणोस सादृश्यनिशद्वकर्माको
यावत्तद्भावीउपक्रमप्रभस पर्वर्गपर्यंत मिस्यभिमुक्तोपदेशात् । तेनसकृत्कोप्याह न्य र्पो धारणानंतरं
नरान्यनः स्याधद्यविधानंतक्रिमर्ते तेने नार्पश्चेदेनसमानकालतोच्येते । धार्यमाणासु प्रोक्षणी चाहविं

एवं स्फोटश्रमनं तत्त्वाख्यो । धर्मस्यापि गुणत्वात्तस्यानन्तर्यमुच्यमानं समानकालत्वं नामैव संबध्यते । प्रोक्षणीरासादयति
निग्राह्यपाजिमान् । यदि हि तत्र हि स्वार्थेन लब्धा नहि तेन निरपेक्षं विचारणं वृण्वते सिद्धं बहुधा दृश्यः शनी विचारः सिद्धः एतदा
पि सेत्स्यतीति निर्विचारमारभन्ते । यथाप्रोक्षितमन्यः तस्य प्रोक्षणे धिकारः तत्रैव प्रहानुः । न हि काश्चिदा स्नानमेवप्रो
क्षणनित्यकार्यकार्येण नाध्वर्युः प्रोक्षणीरासाद्य । स्वयं वाविरोधात् । स्वयमेव वा प्रोक्षणीं मुख्यमनुकुर्यात् । नहि वि
रुध्यते प्रोक्षणानुः प्रैषार्थस्यानुष्ठानं येन प्रोक्षणमपि मन्त्रेतो त्वामेत्राश्च स्मारकं यज्ञाङ्गभूताः स्मारकत्वं
चैतस्यापि द्रष्टव्यं क्रियमाणानुस्मरणात् । तत्रा विरोधात्स्वयमेव कर्तव्यः । संप्रेषणाभावात्तु । आहेति वच
नात्प्रैषः । प्रैषे हि संनिसंशय्य विस्पष्टत्वेन कर्तव्यं सर्वशेषेति येन तो यस्मादाहेति सत्यं ब्रुतिश्च । अथाह
प्रोक्षणीरासादयेति ॥ अथवा । यथाप्रोक्षितमन्यः पराधिकारात् । प्रेषितायत्तमानं तिलमार्थे संख्या
नतिक्रमश्चात्र समासार्थः तस्याप्यज्ञातं यथाप्रोक्षितं कुर्यात् । प्रेषप्रदानुरन्यो ध्वर्युः नन्वध्वर्योः प्राति
रेव नास्ति प्रोक्षणमासादनस्य प्रैषार्थादिभ्यस्तस्य पदार्थस्यागमो यः कर्तव्यविधानात् । अन्यस्य
वाहितत्राग्नीध्रस्यासीतिचेत् । तथैतस्माद्धिकारणानिर्णयेसत्यानन्तराध्यवधारणं भविष्यति
। उक्तमेतत्र सिद्धकर्तव्यो विधीयते तेनान्यध्वर्युः पदार्थानुष्ठानं करोति । कारणान्तरं । पराधिकारा
त् । परस्य प्रधानस्य तेषु कर्तृत्वाधिकारात् । प्रधानं हि मुख्येन कर्तव्यं मुख्यश्चाध्वर्युः पदार्थाश्च
मुख्याः संनिकर्षात् । प्रैषो हि पदार्थानुष्ठापनद्वारेण प्रधानेनाभिसंबध्यते । पदार्थास्तु स्वापकारो
णोपनेनैषां प्राधान्ये । अत एव प्रधानस्यैव कर्तव्याधिकारः ॥ स्वयं वाविरोधात् । स्वयं वाग्निं कुर्या यम ६२
त् । प्रैषार्थं कुर्यात् । अविरोधात् । एवं प्रैषसमाख्यानविरुध्यते प्रैषो हि उत्कृष्टेन निकृष्टविषा
यः प्रयुज्यते न तथाध्वर्युणाग्नीध्रः प्रति प्रयुज्यमानो नुरूपो भवत्यन्यथा विरुध्यते न वैयाकरणास

73

मयः ननु नप्रैषाणेन आहितिवचनादि निचेतरपिन। किंतु संप्रैषाः सम्यक्प्रेषणेन लोण्मध्यमपुरुषैकवचनावि
भातिश्रवणात्। न खल्वप्रेषणायामप्रैषेव विभक्तिः स्यादिति। विधिनिमंत्रणामंत्रणाधिष्ठेति समस्ता॥ वृद्धना
युः। न केवलं विधिनिः। तन्नप्रेषत्वं किंतु वचनादपि संप्रैषएव प्रैषणेन सम्यक्प्रैषाधेषस्य सम्युक्तं वनित प्रत्ययप
त्वे। अपूर्वावचनादित्यन्यार्थवचनादध्यनस्मिन्रूपस्यते। वाचमितिकाकुशब्दोवचन पर्यायः। यत्रवचनम
स्तिनत्रप्रैषत्वं इत्यस्यार्थः अपूर्वत्तु नएतोभावेवहते। निस्य छुं वत तत्रप्रैषत्वमुत्कृष्टवचनत्वं निकृष्टकर्तृत्वं चे
वमिह पिवचनप्रयोगात् प्रैषत्वधर्मत्वं चा। यत्तु मायान्या तस्यापीतापरस्या धर्मापि कारइति स्तत्तएमेव
।माधिकारः सौख्यति। राजवृत्ते। यथा राजा नियोगपूर्वेण सर्वे कुर्वकर्तृत्वं मन्यते। चौरादिहननेपिन
हारदुहनेत्येष्वप्रवृत्तिनाअपिन तत्कर्तृता। एवमत्रापधर्मप्रवृत्तिनोग्नौ कुर्वन्नपिनकर्ता भविष्यति। अधर्म
णोवसर्वज्ञत्वं भविष्यति। तथाचप्रैषो धर्मपुत्तत्वइत्यनीवसमारव्यानुग्रहइति। अथवायथाप्रैषेपि जम
न्यः पराधिकारात्। यथाप्रेषितमन्यः कुर्यात् ननु नत्वाम ते कोन्यः कस्माचान्यइतितत्राह। पराधिका
रात्। प्रैषेहि निवर्त्तितः कर्मापरउत्कृष्टो लोके न हि वितथ्यनिपुणः कश्चित्स्वार्थमपथ्यप्रयुक्तस्यवर्तते
न परस्योत्कृष्टस्य धर्यां प्रैषिधीकारादन्योनि यथाप्रेषितं कुर्यात्। स्वयं वा धर्मः कुर्यात्। कुतः अ
विरोधात्। नहि विरुध्यते निषेधेनाप्रैषस्य धर्मक्रियमाणे। अपूर्वसंप्रैषस्यावचनमपि श्रुतौ इत्ययत
स्तस्यदिकामप्रेमाणे यादृयतादितिपादावावचनं तराविरोधत्वमधर्मकृत्वेकृतेतदि सतीप्रैषेषु
नित्यभावीनरस्यार्थं तेविपरीता॥ अथवाप्यसमर्थः। यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात्। अन्तोपनी
त्यस्यभिन्नत्वेपिति॥ स्वयं वाविरोधः स्वयं क्रियमाणे नहि स्वयं कुर्वत्कश्चिदनासा न्यनिपुजा
नोत्वायुकुदृष्टो नु न्यत्वेनोजडो वा। अपूर्वसंप्रैषणेन प्रवृत्तिवचनं श्रुतौ न तस्मादन्य एवमप्रैषापि कुर्या

स्वार्थे हेतुः प्रेषितेति सिद्धं ॥ प्रवर्तककर्तृव्यापारेणाभ्युपगमापि । प्रेषणार्थे धातुः प्रेषणादिनिनिरस्तं तेन वा बहुत्वस्व
भावनयाविरंतरस्याख्यातार्थे प्राचेन प्रयुक्तयोभ्याः प्रथेहपकर्तृसंज्ञांउच्यते । प्रेषणायादिकर्तृत्वेन तद्
र्थेनोपपद्यते ॥ तत्र चान्यस्य स्वतन्त्रत्वाकर्तृत्वं तु प्रवर्तते । अथाप्येवं लौकिकेऽत्र हेतुरिक कस्मात्कर्तृत्वं तः
मंत्राणी संभवत्वेनउभयं वैककर्तृकाहेतोयद् प्रवारेण कर्तृत्वेन स्वभावतः । तदुक्तं विवक्षातः कार
कत्वं स्वभावतः । स्वभावत्वे च शक्तीनामेकस्यानेकवक्तासु तस्या कारकत्वे चित्रं नाशान्यत्वप्रसंगतः । श
क्तीनिन त्वस्याप्रमाणापुराविवक्ष्यते च या । तदा तत्कारकत्वस्या स्वभावात् तु कारकात् स्वातंत्र्यवि
वक्षायां कर्तृत्वं प्रथमं तु यात् । मुख्यत्वं तत्र संदिग्धं मुख्यत्वं कर्तृत्वं प्रति । कर्म्मादयो पृक्षया तस्य स्वा
तंत्र्ये चेत् प्रधानता । सर्वस्यापेक्षया हेतोः स्वातंत्र्यात् प्रतियत्नायत्ता । प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तदुक्तमप्र
स्य संज्ञायां उभयोरपि च कर्तृत्वं वाच्यमानं न चैव हि । तस्याअपि च कर्तृत्वं स्तु च्यमान प्रयोजनात् उभया
नस्य कर्तृत्वं कर्तृत्वं वाप्यसाधनात् । एवं स्यति कुकर्त्र्लकर्म त्वं व्यवधानतः । प्रयोजकस्य कर्तृत्वमु
च्यमानं न भिद्यते ॥ एतदपि युक्तिलेशाभ्य परोनयी सप्रकाशन मात्र किं व्यवधानकृतो मुख्य
त्वाभावः किं वा स्वभावात् । न प्रथमो येनोक्त माद्यः । येन परस्यार्थं संबंधो परस्य स्थापित स्वप्सः । अ
पनोस्य समर्थानामांतर्यमेकारणमिति । सेनानेकव्यवायेपि स्वातंत्र्याधावकत्वात् । कर्तृकरण एम
कर्मादीनृप्रतिमुख्यास्तु सेवभोः । व्यवधानान्तराप्यतत्स्यायोन्येपि प्रसक्तितः । व्यवधानं च तत्रापि ७८
कर्म्मादिभिरनेकधा । पाद्यवहितिर्नसाव्यापारयोजिते मतिः । अस्यापि कर्तुरनावाव्यापारः क्रि
यते नु किं । व्यापारश्च क्रियारूपः शक्तिलस्य प्रसाधिका । व्यापारेण तु शक्तिः स्यादव्यवधानं तु शक्ति
भिः समानमेतदत्रापि व्यापारेणो विभिन्नता । शक्तिया लक्ष्यतुं विशेषस्त नायत्ता । यद्यपि संभवन्त्य

74

वहेतुत्वाकांशेनापि हि तेन स्वव्यापारभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यत इति । स्वव्यापारे कामयेनेन्यस्य स्वयवर्येस्योपपन्नत्वात्प्रेषाप्रेषार्थ
योः स्वव्यापारिभावनिराकरणमुखेन कर्त्तृत्वं । हेतोर्निरस्तं तन्नदपि नोपपत्ति । वस्तुतोऽत्र यमात्रकाकार्यभावो नह
तिद्दः । सम्भवेनात्र कुर्याचेन हानस्यानुकारकं । साधकसाधनभावोऽयं वचनादवधार्यते । तेन वचनमेवात्र ज्ञानं वाक्ति
प्रयोजकं । विधितः प्रेषणतः प्राप्तं यदिशाब्दादिकाल्पितं । नावगान्ताक्षीपद्येत्रानिति हेतोः कर्तृत्वगापिनीसामर्थ्याभ्याप
ने प्रैषाद्वचनाद्दूरतः कोपेः । यत्रया सक्र मेनात्र नजहानिकर्य एव तत्स्वार्थे सिध्यर्थमार्वयं स्तत्रद्धिष्ठात्प्रबोदयेन्
। राजादिष्टः प्रधानोऽपि वेदादिष्टोऽधिकारिकः । जानंनस्थे स्वयं कुर्युर्नैषां शक्तिलाघवानतु । अतोऽस्य हेतुभावोऽस्ति
व्यापारान्प्रति सर्वशः । स्वरूपापनयेनास्यै कार्यमात्रकरोति हि । अन्यदपि यत् । अहितत्वेऽपि हि हितत्वस्य चास्ति
हेतुः । त्वतोऽपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वमेव मेवाविरुद्धपत्तिः इति चेत् । पुनः कार्यार्थं हितत्वं स्यादिति भाष्यते कर्तृकार्यो
र्थे हेतुश्च कर्मकर्तेयमुच्यते । गुणवृद्धिनिषेधार्थं हितत्वं स्यादिति कथ्यते । अकर्तृर्यपि कर्तृत्वं तृतीयाद्यर्थमुच्यते
उपकारककर्त्तृत्वेन सर्वत्राभ्युपेयते । गोएलं भविते हि बाहिको नेव गम्यते । अत्रापि । रूपाद्दृष्टं न मात्रेममानिर्देश
निरूपणात् ॥ कर्तृत्वमुभयत्रापि संज्ञात्वेन विधीयते । इति स्वरूपतो हित्वं न रूपमत्रानिर्देशतः । प्राप्यते पु
नमेनतु प्रसिद्धहित्वसंभवात् । असिद्धमुभयत्रापि कर्तृत्वं साध्यतेनया । संज्ञया कानिर्देशार्थं विवे
कोनावधार्यते । प्राप्यमन्येहिवस्यपस्यान्माभूत्तयान्तरादिषु । अप्राप्तं पर्युदासाश्च नो पत्तेस्तत्र गणनाभुतः
तुल्यं प्रयोजकस्यापि पूर्वतोऽविध्यभावतः । उपचारनिसा ति । मुख्यार्थस्यैव संभवात् । बाहिकादिमपु
स्याद्यवायुर्यादिप्रकाशितं । भ्रीनमवेहस्य सर्वं वैपरीत्यायनिमित्तं अधिकमपि यत् । कर्तृशब्दस्य वाप्यर्थे
न्यथा न्यायो हेतुरेव च । एवमन्येकरणत्वस्य भाष्ये न कार्यवाचिता । संज्ञाविधिप्रसुनैयं नानेकार्थैः प्रदृष्याति
नचेत्स्यादि संज्ञानां दुष्टत्वेवं न पाठ्यानि । सत्संग तो च सामनेष्टागमभावे सप्तर्ष्टकजसा इष्टा दिप्रसु

केऽर्थे प्रयुज्यते नैकया विना। एतदपि संज्ञाशास्त्रत्वेन परिहृतं। विधानमेव संज्ञानामनेकार्थं करं यतः। स्वच्छिवल्लापनेन तु
न छिद्यते निर्बलैरपि। अथ शब्दगतो हि हि रनेकधा न शक्यते। व्यवस्थापयितुं मुख्यगौणभेदप्रकल्पनात्
तु ह्येषां विधानं तेनात्रापि न भेदोऽल्पशोऽस्ति हि। विधनेऽत्रापि सादृश्यं स्वातंत्र्यं कारकं प्रति। यदृत् न दृष्टिमिहत्वं लो
केऽपि कुरयन्ते वक्तर्ते निर्व्यपदिश्यते। तत्रोऽनामेव कर्त्तारमाहुर्नैव प्रयोजकं। कर्तृशब्दः प्रयोज्योऽपि कर्तृत्वद
वर्तते। प्रयोजके वसंबंधादकर्तृत्वमुपपद्यते। शब्दस्यार्थेन संबंधो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः। अपि त्वसौ प्रकल्प
ते प्रसत्वयो नान्यथाभावृतं। तेन यत्रार्थसारूप्यं संबंधो न कुर्विद्वद्मं। तत एव प्रतीते स्वाच्छन्द्ये वानुमीयते।
75 एवं प्रयोजके ऽधर्यो कर्तृत्वानुपपत्तितः। प्रेषार्थस्यान्यकर्तृत्वात्तेनोरव्यानुग्रहः कथमिति। लोकप्रसिद्धिर्हि का
र्यालीयवतः। यदि तथाप्यविद्यमानतुल्या पुनः संज्ञाकरणात्। तेनाविद्यमानवत्तत्त्वात् सं
ज्ञाविधानं तेनात्र कर्तृशब्दो न कदाचित्केश्चित्प्रयुज्यत इति निश्चीयते। यावद्दृश्यते शास्त्रसत्त्वेव
व्यवहारेऽपि तत्ता भविष्यति। नन्वेवं तर्हि तुल्यत्वात्कथं हि जीवेऽर्थे न व्यवहारः। सत्यं लोकोऽत्र प्रष्ठ
व्यः कस्मात्त्व व्यवह्रियत इति यथा कस्यार्थस्यानेकाभिधाने स्वसत्स्वपि केनचिद् व्यवहरन्ति। तथा
कशब्दस्यानेकार्थत्वे शास्त्रतः प्रतीते कस्मिंश्चिदर्थे व्यवहारः। अतः। कारकाणां प्रयोजकत्व
कर्तृत्वं प्रयुज्यते। संज्ञा सर्वेषामनेनात्र उभयत्रापि तत्समं। एवं स्वतन्त्रसंबंधनो प्रकारप्रकल्पयन्
शास्त्रे रागो वा स्वयं कृतत्वात्संबंधप्रकल्पने। न वाच्यं वाचकं वापि पुंसा किं महाशास्त्रकल्पना तु ते एम
नात्र प्रतिसादृश्याच्छास्त्रसंबंधनोऽपि वा। प्रयमेव प्रतीतत्वाच्छक्तिर्नैवानुमीयते। एवं प्रयोजके ७५
ऽधर्यो कर्तृत्वस्योपपादनात्। प्रेषार्थस्यापि कर्तृत्वात्समाख्यानुग्रहे भवेत्। किंचान्यदपि निबद्धं
प्रेषप्रेषार्थयोर्येन कर्तृकर्तृत्वं विरुध्यते। अतः कर्त्रनरपतिः सामर्थ्यादुपजायते लोके तत्र वे

द्प्रैषाणां मंत्रत्वेन स्मारकत्वेन कर्तृपं स्प्रमावेशाविरोधात्। यद्यपि बोर्गतः प्रै
षार्थस्यान्तरंगत्वात्प्रधानत्वाच्च कर्तृता। अध्वर्योरित्यवस्थामः कर्ता प्रवचना
द्धृयते प्रैषस्य बहिरंगत्वाद्गुणत्वेनापि युज्यते। अग्नीध एव कर्तृत्वं विपरीतमतोऽत्य
थेति। तदपि समनीचिकं एव। अंतरंगे प्रधाने च बहिरंगे गुणेऽपि वाल भ्यते य
दि कर्तृत्वं तदेकनुकर्षस्य जेत। अध्वर्योनुकर्तृत्वस्यादुमयेथ्य कर्तृतास्याधि
कल्पनेकोमृष्यो। नामं पर्यत्यतन्तनिर्णयस्यान्यथाभावा। इत्ताकस्योगद्वियोव
वः। अहंक्षतिपरं जातं पुरातनविरोधतः। अस्मत्पक्षोऽभिमतो जैमिनेरपि सु
त्रितः। आहाध्वर्युः सुहृदं शत्वंनादग्नीधं प्रेवयेत्सदा। प्रेषो यं तिष्ठता कार्यो ये
नान्यत्रेह शोमतः। प्रक्रम्योद्ध्यायस्य चात्वधायप्रेषगुच्यति। निष्कामं तित
तोमानानिघनाप्रेषणं कृतं। निज्ञाते स्युतिमोऽत्यत्र न ह्रहेव पुनः पुनः संप्रेष
एव पर्येत्यवचनं निष्ठतः कृति। प्रेषस्यस्पष्टमाह ब्रूयाद्वाक्यवान्यथा। लोके पि
यत्र भृत्यस्तु माद्रस्यप्रकाश्यते तु कर्याद्धनिकार्यस्यानिषता प्रेषणानदाइहंन
तु हरात्रिः स्यात्तिष्ठतः प्रेषणं यतः। नैवं सत्रकृतायत्रा प्रेषणोनेदमारितं। तत्रै
वादरविज्ञाना। स्वेषधर्मो भवेदयं अत्रत्रैवहे विशेषः। केचित्स्मा क्षणी शाहस्ययो
गिकत्वेनइ ध्माबर्हिषो अजाति वावकत्वेनास्यस्यापि तयाचेननोहमिच्छन्ति।

तदयुक्तं। अनुष्ठानासमर्थाया जातेरेवं त्वापरिग्रहात्। नेनासुवासता जातेर्व्यक्ति
७६ लक्षणासिद्धाया। न वा व्याप्यव्यक्तिरेवेति नियमः शक्यते ऽतः। श्येनव्यक्तिर्न शक्यते
वयनेरिहका जनेः। पदार्थो व्यक्तिः। रवानो योग्यो ऽत्राक्षाणी कोपि सन्। क्वाचित्के
जातिरयुक्तं। मूनान्त्रव्यक्तिरेव सः योगिकोपि न योगार्थो योगासाधनवाचकः। सा
धनसमुदायस्य सामर्थ्यान्वितुविंदवः। एवं च सति वरुणप्रघासादौ प्रोक्षण्या विति
76 प्रयोगः कर्तव्यः ननु प्रोक्षणीशब्दो हि तो यावद्बहुवचनान्तो न दृश्यते। यदि समुदा
यवचनः स्यात्तर्हि पुल्लिंगे कवं स्यात्। बहुवचनान्तो बह्वर्थाभिधायवाद्धितानावय
नेकत्वावच्छिन्नानामपि। प्रोक्षणीनाममभिधायको भविष्यति। तेनो होन भविष्यतिस्व
यमेवार्थानाति त्रमात्। उच्यते। प्रकृतो साधने प्रोक्तं बहु चेन विवरोपित्। तावन्मा
त्रेवणवोन्ते। द्वितीयोक्तिः कथं भवेत्। तेनासौ प्रोक्षणीशब्दस्तदाधारपरं स्याविसम
वेतार्थ एवेति तेनोभव्याभिधायिता। आस्य धर्मः पुंस्त्वनिर्देशात्समुदायपरस्वयंद्वि
चमस्यविकारोऽस्ति तेन धर्मविनियोज्येन। समुदायस्य धाशब्दोयेन न तद्धेयद्याधारभ्या
सुपयम्यताउ भावोऽवधसवम्याधत्तरिति स्यद्वविद्युतां वर्हिषमपी ध्यानक्षेत्वमेक
वेनप्रयोगतः। समुदायपरत्वेयमुपपन्नोन्यथा न हि। वर्हि। वर्हिषारतियोऽयं स्या
द्विवतो द्विवचयोगतः। जात्या व्यक्तिर्यतो लक्ष्या व्यक्तयस्त्वेंद्वयोरपि। वर्हिरेवास्माद्गति ७६

नैव तृणपरं तत्र हि मुख्यार्थं बर्हिः शब्दः प्रयुज्यमानो न जातिपरो वस्तानुं शक्य
नैव तेषां पात्रादि भेदेन आज्याभ्यां विक्रियान्तः । यन्नीमिति वनोह्यो नद्विचेषिष
क्ष्मे ति चतः । न प्रकृतावपूर्वं चान्नास्यापि विषयां नरं । स्रुगादौ समवेत त्वाक्षे
कस्यावाह्ययोरपि तु ऊहः । सर्वत्र युक्तः स्यादुपसन्नुनविक्रियात् । तत्रीय चं स्रुवस्योर्मां
नदर्थामिति गम्यते नैव तृतुर्नास्ति विकारो यदेको गनादुभयोरपि । प्रप्यते नैव तूं भावे
न नानत्स्नु ऊहनमस्यते । यथा अध्वर्युरग्नीषोमीयोरु । ̄तिनरन्जयचयं यजमा
नोवा त्वस्येनामीति । यथार्थमूह्न्यायाव्रे त्वष्कृत्वावथस्मै भवेत । उद्देयन्तं श्रुतिः
ऊर्यात्कथम प्राप्तिरेवतत्र प्राकृतरणा हेतुहिं तावमशं छृतानि हवीरष्या प्रवणा
त् । स्तरणं यावद्व्योहेशत्वं भवं नतु पाघघ थेकववननिर्दे शास्त्र क्षत चादध्वर्यु
विषयएवनियमः । प्रतीयते तथापि योहावेवं विद्वानन वमशीयजतइतियजमा
न प्रत्यया त्मयुक्तः सर्वचीविषयतापत्नी यतिवर्हिषाहवेषद्देस्वाशाम्यती ति
बर्हिः स्तरणयोगेषस्वमशेननुकयंनहि प्राकृतं णादितिसत्रकारवचनं । भ
र्याद्या परं नेषद्वेषः । स्तरणानि र्हते । प्राग्नविष्यति । यदावर्हिस्तृणं स्यतिषर्पि
ति थंतीतिवचनात् । एवं प्राप्तानि हवींषि नोपस्पर्शनात् प्रचणायावपूहजंस
वच्चके वित्पधानास्येति विशेषयंतितदयुक्तं । प्रवरणमात्रप्रत्ययस्य विशेषा

७८ षावद्धोपककारणाभावात् प्रचरणास्वविष्टि स्त्र हस्तपरविशिष्ट चाद्दैवतोद्दे
शेनाप्याप्यितामा ६ गाहनुपहतिरूप पन्ना। अत्र वमर्शम चारिष्टेति णमुळंयोन:
पुण्यमाहु। तत्र स्विष्टकृत्प्रावारे तद्धविष्यमा णुपपद्यते। अथ हविरंतरापेक्षया
भ्यासोम विष्यति। नेतत्। तैान स्वेकव वनात्। नवकारणपरं यागपरं शतेनावम
77
र्शमवारिष्टाज्जनानवमर्शं यज ध्वामिति। हविः परत्वात्। तवयागेन यजध्वामि
ति यागविशेषप्रत्यदान्तयागपरत्वात् तस्मात्त्र वारमात्रेववमर्शन निषेधः। अपि
वी। गुष्ठांगुलिभ्यामा ८ सहिताभ्यामवदाने प्रति मसवाद्दवदानसंभवं यावदवमर्श
नंपक्षे निषिद्ध तत्संभवश्चास्विष्टकृत्स्थविशिष्टः अमुष्टांगुलिभ्यामा ८ सस ८
हिताभ्यामवघं त्येवे अंगुष्ठेनीगुल्यावसहितात्योएके अवघंति। अत्रैकीयपक्षे
आभ्यां कर्मावि शेषेस्पर्शनविधानाघस्यागस्पर्शनं तद्दवदाव विषयमपि गम्य
ते। तेनपक्षीतरे साम र्थ्यप्राप्तमवदानसाधनमपिविहितं। तत्रकाष्टेनाऽनावद्य
ती। ति शाखीतरश्रवणात्। एवंवसत्यपि देशावाचूंसर्वत्रगच्छ तितत्रत्रवसा
मर्थ्याद्विशेषोच्छायात्पुनः। शाखीतरे श्रुतं तच वद्यतो विधिं पुनः। स्रुवेणावद्य
तिस्वधितिनावद्यति काष्ठेनावद्यतीत्यादि। तन्नस्त्र। मीसंख। धितिना। द्वयं स्रुवं स्रुवेण
काष्ठतः। हस्ततोवापुरोडाशो मेक्षणाच्चवैरोग्रहः। एवं वसत्येकइति अवदान ७८

साधनविकल्पार्थो ऽतेन पूर्वोपस्पर्शे सर्वविधय इति आपन्नदर्भसृणं न निरस्ये
नायहेद्दयोतृण्याद्यापन्नं तत्तृसृणं न्यथंमंतरणं कुर्यन्न निरस्येत् सर्वथाद्विपुल्वबर्हि
षस्तरणात् किंचिदपघेत्तबर्हिरेव तन्तृणं तत्र पास्येदिति श्रवणात् । अनवमर्शना
वधेरपूर्वं चात् एणादिना निरसनी हि षतोवधइतिस्फ्युमुंदं वं प्रहरति हि षतोव
धइत्यनेन मंत्रेणोदगग्रं स्फ्यं प्रहरति । प्रहारश्च निर्घातो यथा भवति । तथामेव
नेत्येतत्त्वात्रद्वार्थं दृष्टस्याभावात् । तेन यावदुत्के निवर्तते । उदकोपस्पर्शनमाभिचा
रिकत्वात् अवनिज्य पाणी अपरेणाग्नीतः स्फ्यं निदधाति । पाणी हस्ताव
वनेऽप शोधयित्वा शोधनं परस्य हननादृपिसं भवति । यद्यपि तथाप्यवनेज
नशब्दो यं क्षालने वर्तते । तेनोदकेन क्षालयित्वा अवनेग्यमुदकमाजहरित्यवने
जनसाधनमुदकं दर्शयति । संनिहितं प्राणीतास्यः प्रतीच्यां स्फ्यं निदधाति । ग्रां
वं प्रथमपक्षचात् । एतन्नद्दष्टार्थं वेदोन्नियमाणायां धूली धूसर चयसायातात्
हृपनियते । यद्वाष्ये कूरमन्म कष्टस्याएन दृहा पीदितोवहिवकरणात्याएणो
रप्रयततना जाता यनीयते । तेन यत्रानुमार्जनं तत्रैव प्रवृत्तिः । ननु यदि धूलीधू
सरचमनेनापनीयते । तर्हि तत्र वा हि मिरपिक्षतमस्तीति तन्मध्य एकस्मिन्न
पि धूलिसंबंधे निक्रियमाणेपि नाथनुमार्जनं न विध्यति नैष दोषः समीकरण

एवेतद्व्युत्कं कर्म विधते। न प्राग्घृतत्वात्तस्मात् करणो धू। लिमिमेगेत। अथाश्रयशब्दे
७८ न प्रहरणानन्तर्यं विधीयमानं हेतुहेतुमद्भावमवगमयति येन प्रहारं विमितं संक्षा
लनं भविष्यति। नेतत्। पदार्थविधिक्रमे हि क्रमार्थानैव युक्तानानन्तर्यार्थता। न च
प्रहरणं हेतुरयोग्यत्वात्। न स्यु दृष्टकार्यमेव नेजनं प्रतिहरणं हेतु भवति। तस्यो
दृष्टकस्याप्यचादृष्टप्रयोजनकत्वहेतुत्वमुक्तं। न चित्रमेतस्मात्सिद्धमस्मात्तु। न च ये
त हेतुत्वप्रतिपादनपरं हेतुहेतुमतोरानन्तर्यपरत्वात्ततोन्यतः सिद्धमन्वेषणी
यं। नवान्यन्त्साधके इष्टं विधायकं वाक्यमिति तत्क्रमपरता इध्यावर्हिष्यनिदधा
तीति चैतन्न्तरणाय प्रोक्षणार्थे तस्मिन्नाति भवति पूर्वमिध्मं। अजाघ्नं तच्चेनापि
समासे इध्मसंतप्राथम्यं प्राप्नोति। तन नस्य प्राप्त्यर्थे ग्रहणं प्रणीतादक्षिणेन वाहस
इध्मं निदधाति। अन्तरंगस्येध्मस्य प्रणीताव्यवधानार्थं स्फ्यं प्रतत्य पूर्ववद्वेदा
ग्नेरन्तरतः प्रावृत्तं मा स्पृशन्निशितइति। हावसंबंध प्रततयनस्य प्रागभावान्नवतिना
तद्धर्मातिदेशेन क्रियते किंतु प्रततयना निर्देशः पूर्ववत्प्रतत्येति यथा पूर्ववत्प्रतप
नेन्द्रतमेवमिदानीमपि वेकस्पिकमन्त्रयुक्तं कर्तव्यं न त्वस्फ्यवस्पनन्वेवं समार्गेक
र्मान्तरेण भवितव्यं प्रततयनेस्यो पक्ष्यामः। नेतत्। प्रहृतमेव बुद्धो विपरिव
र्तमानं निराकांक्षी भावायसमर्थसंबंधयितुं युक्तं न स्फ्यं संमार्ष्टि देवदारोग्ने अः ७८

करणभूतैः अंतरतः सुखांघंतरंतस्मिन्प्रदेशेप्रापित्स्यन्तापवर्गप्रागग्रापवर्गताहि
परिभाषितातेनाग्नंप्रागिन्नित्तथावोर्द्धं संपद्यते अनिश्चितइतिमंत्रेण विपर्यस्यब
र्हिर्मूलेः विपर्यासोनस्तबः। परिवर्त्तनं। कंतुयस्याग्निविहितंतद्धिपरिवर्त्तनंविहितंव
प्रागितितेनविपर्यासः अस्याग्निमूलबर्हिर्भवयोस्तथाभूतयोःसहचरितत्वात्
।तेनाधोमूलैः प्रष्ठदेशइतिसिद्धम्।मंत्रविशेषानुपदेशात्क्रियानुपंगाच्चपू
र्वैवक्रियास्वधर्म्मिकानुप्रवक्तातेनसएवमंत्रः प्राप्तः॥ प्रादक्षिण्यादेतत्संमा
र्जे प्राङ् चाकर्तव्यंतथैवसंमृज्यादित्युपक्रम्यप्राङितिवोक्तम्पेतिश्रवणात् प्राङु
क्रम्येप्रतथेतिनिरंतरंस्यवृत्तितः। संमार्गतापनेतिध्वनंकुर्यादासनबाधतः।
प्राङ् क्रम्यवसंमृज्यप्रतथेतिक्रमोक्तितः। उक्तमानंतरवच्छाविशिष्टंसंमार्जनंम
वेत्संमार्गानंतरंतापः॥ शास्त्रीतरेणवोहितं। उपवेशनमस्यत्रत्रिरभिक्रामममा
दिषुस्यादुपवेशनंमध्येमध्येतदपिबाध्यते। आमीक्ष्येपूर्वकालेयचानुत्स्यो
णमुलुच्यते। अत्रापितेनबाधोस्तिवेशनीगम्यनुत्स्यतः। तन्त्यासंमार्गतायोनु
—र्योत्रिष्ठन्त्वावान्यथानिस्यविप्सयोविधिनानैरंतर्यप्रतीतितः। मध्येक्रिया
नवकाशान्तोपवेशनमिष्यते। प्रश्नोत्तरोक्ताभिर्भव्यच्छाभिर्यथीतरः। नक्रियां
तेनयानस्यादुपवेशनयापिवविहितचंनवाच्यंतदुभयत्राविशेषतः। तेनक्रा

श्री० ७९

र्थत्वतोऽत्रस्याहि शेषानान्यकारणं प्रत्यक्षप्रत्यक्षप्रयच्छति। वीप्सायाप्रात्रांतरा
र्थयंतेषु तेषु च संस्कृतिः। कार्येण। पश्यते प्रासः सह वारिम। जिलतया तेन
वीप्साप्युतं स्पष्टं हृदयमुक्तं शुनोपुनः। सर्वैसं मज्य संमज्य प्रतथ प्रपच्छतो। तिग्रह
णं वाध्वर्योः पदार्थ चात्। अनिशिते तिलकवः। संमार्ष्टी तिशेषः। संमार्गेणात्तु
त्तरकालितं कार्तिकवेनपूर्वोत्तरकालयुक्तं हृदयमुच्यते मंत्रे विशेषः। नवात्रपूर्वप्र
तपनं स्रुवसंबंधेन विधानात्। स्रुवसुवां विनियोगक्रमेण स्रुग्मीमाशित्रहरण
ट्: प्रजावदानं पात्रीं वा च शब्देन संमार्ष्टीनुकर्मणानात हिशेषणे चेन मंत्रोपि
प्राप्नोति निवर्त्य। तत्र स्रुग्मीमिति प्राशित्रहरणमिति साधन विवक्षयैकवचनं
प्रजावदानमिति योगेन निर्दृशात्। अवदान साधनमात्रस्य मेक्षणादेरपि सं
मार्गः पात्रीमिति जातिनिर्दृशात्तेनाधारपात्रस्य सर्वस्य संमार्गः। तत्र श्च पुरोडा
शपात्र्योरिडापात्र्याश्च संमार्गो भवति। सर्वे च सो पपद चेपि पात्री शब्दस्याविशे
षात्। च शब्दोनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन शेषप्रतिपादना धारचमसाभ्यां घृडवतस्य
समुच्चयात्। प्रकृत न चात्रियायोगः सविशेषः स्वयं भावत। क्रियानाक्षिप्यते वा
त्वदनुक्तं योजयिष्यति संमार्जनास्य पास्वति। उक्तरो वा अतिरिक्तस्य प्रति
षेति वचनात्। नानुमेनत्वतिरित्वा तत्र कार्यं चान्यत्र हि कार्यायोपकल्पिता ७९

79

नीसाध्याभावाच्चकार्यसंबंधेनतत्प्रमेनतदतिरिक्तमुपपत्ते।नवैतत्रह्विवध्येनेनो
त्करोऽस्यप्रतिषेधामविष्यति।तस्यहिप्रयोजनंनास्ति।तत्रेदतिरिक्तमहीदमयति
रिक्तमस्यापितत्रचाहेवप्रयोजनाभावादेवातिरिक्तचंतेनोत्करेप्रक्षेपः आ
हवनीयेप्रासनमेवकोसमार्जनानां।तद्धैकेसुक्तंसमार्जनात्स्वगतावस्याद्धनीति
वचनात् पत्नीं८ संनह्यतिप्रत्यग्दक्षिणात्तदुपविष्टांगार्हपत्यस्यमुञ्जयोक्त्रे
ण विहृतापरिहरत्याधीवासोहिप्रोक्तेति।पत्नीमितियज्ञफलस्वामिनीपत्य
र्नेयज्ञसंयोगइतियज्ञसंयोगात् नचैवंखैरिण्या अपियज्ञसंयोगेपत्नीत्वं
भविष्यति।नैतत्।प्रशस्ताहिद्विजातीनांदारकर्म्मणिमैथुने।इतिस्मरणात् दा
रकर्म्मणिचगेसतिप्रशस्तस्यमुख्यमानेनमायोचमेवनप्रापयति।कथंखैरिण्यादा
नीपत्नीत्वंप्राप्नुयात्।दारकर्म्मदारप्राप्तिनिमित्तंकर्मेतिनेनयस्याःसहाधिकारे
यज्ञेसेवयाज्ञेकर्म्मणिप्रारब्धपत्नीत्वव्याख्यानीसंनह्यति।सम्यग्बध्नाति कथंप्र
त्यग्दक्षिणातदुपविष्टांप्रत्यक्प्रतीच्यांदिशिगार्हपत्यस्येत्यसर्थ।प्रत्यय४।यो
गात्स्पष्टौ।गार्हपत्यात्प्रतीच्यानतुशुष्काकां किंतुदक्षिणतः उपविष्टां न तिष्ठं
तींप्रह्वांवा।तस्माद्दक्षिणतइवैवाचासीनेतिश्रवणात्।उपविष्टामितिसि
द्धवन्निर्देशात्पूर्वमेवोपवेशनं।नतुदेहमेवोदूहतीत्यपन्न्वा।तस्माद्दक्षिणत

श्री
८०
80

तद्वैवा चासीतेति श्रवणेनानुपविश्यामितिमिद्धुवन्ति देशात्पूर्वमेवोपवेश
नेनत्यद्भुमेवो नृहीःनीस्फञ्चा तस्मादुदक्षिणेनद्वैवा चासीतेत्यभिहितं।तेनो
पवेशनमनियतं न विष्यति। नेषदोषः।प्रवेशनं।पूर्वं प्राप्तमुपवेशनदेशान्तर
संबद्धुं निषेधति।तनाग्रे यत् पविष्ट्वा स्तीति गम्यते प्राप्तिपूर्वको हि निषेधो भा
वति। अथ देशान्तरसंबंधविधानार्थं देशान्तरं प्राप्तम्यते। नेनतत्रैव द्रष्टव्य। पवेश
नविशेषणमनुतमेवेत्य। पवेशने प्राप्त दर्शयति। नवदक्षिणेन उपवेशनं उत्तर
त्रविधीयमानमनेन सम्यते नत्वोपवेशनं विधीयते र्थ प्राप्त चास्मत तेश्वतत्र
सीनेतव्र तव्यमिति तेन पूर्वं प्राप्त एव देशविशेषो नियम्यते एवं चेयद्दा प्राप्त
तत्त्वमनुति नियमस्त्यावश्रुतिपरचेयदोषः। अतो नैऋत्यां दिशि आदित आ
रभ्योपविष्टां गार्हपत्यस्यामुं जानुपातानं साधनस्या। योनुणत्याकारविशेषणेनत्रि
वृतेनेति निर्माणेविशेषणस्थित्रिवृतेन त्रिवृता।शाल्मलत्वोर्थं नद्धिः।तेन न चैव त्रिवृ
दिति नवगुणं। तेन परिहरती तिसंनार्थः परि सर्वतो वेष्टयति। अधीवासवा
ससउपर्यधीवासः क्रियाविशेषणं। अदित्यैरास्नेत्यनेन मंत्रेण दक्षिणंपा
शमुन्मते प्रतिमुञ्चो हुं मुहूहति विस्मोर्वष्य इति। दक्षिणं दक्षिण करसंनिहि
तं पाशं उत्तरे शंकुस्थानीये प्रतिमुच्य परि धाय उत्तरं पुनः प्रदक्षिणं पर्यायेण

ण अग्नेजंहुगोपायतिविष्णोर्वैष्णवमसीति मन्त्रेणोपयच्छपिसुत्रमोक्षणकर्म्मा
स्थापि प्रतिनार्थीनरं स्मायतेतेन प्रतिमोचनं प्रवचणासु च्यतो एतेन च पत्नीसंस्का
रः पत्नीमितिद्वितीयानिर्देशात्। ननु कनुसंस्कारो यद्युनक्ति विनामेन न युक्ता
मे यज्ञमचासासाइति न च्छिशिष्टायापज्ञाचासनंयज्ञेक्षणंविधीयतेई क्षणं
वक्ररूपकारं कमेवस्वामिचेननेनासौ संस्कारोपितन्त्रेचोपकारको भविष्यस
त एकस्मा एव भविष्यतीति सत्यवता। यथा स्त्रेव हुसुयजमाने घने वक्कर्तकेन
चार्थप्राप्ते परार्थो ध्वकर्त्स्य ब्यतो न हृदिहा पि तु तत्र रत्त्राघ्य चासनमेव क्ररू
पकारकं पत्न्याः प्रधानं कर्मदर्शयन्ती सा येन पश्चात्स्यावीयज्ञमचासीनेन
त्य पक्ष स्य न स्मात् दक्षिणत इवे वा चासीनेत्य पसंहृतं नेन क्ररूपकारकमि
दं योजनं वयोक्रेण क्रियतेन त्वपत्नं संबंधादत्यार्क्विं भवेत। आपि वा इ इस्यते
चाच्यभिचरि न क्रतुसंबंधेन संबंधः । अयमेध्मेनेवोजरएर्हुं नाज्यमवेक्ष्यतइ
ति योक्रेण संस्कृता पत्नी अव्यभिचरि न क्रतुसंबंधे नावेक्ष्यमाणो योक्रः संस्कृता
त क्रोपकारं कुर्वती योक्त्रबंधनस्य क्रचर्थतां गमयति। तस्मान्न वेदेर्वक्रता पोगा
स्मृर्वैनस्या तु मर्थता। मत्स्यनेश्रुतियोगेन पत्न्याः प्राधान्यमत्र तुप्रतनवत्संस्कृति
स्तेन योग्यता पल नुक्रये। जन्यनेस क्ष्यदेहस्य तेन सर्वा विशेषणाविच्छेदे स्यात्

श्री ६३

मी सर्वे वाक्यशेषाः स्युः इंगितः। तस्मात्सर्वेऽवकचमेते षामर्थवादत्वयैव तु। यु
क्तिभिः प्रोक्षिशेवात्र सिद्धांतः पूर्वपक्षतः। ते नैकस्यां एव संहननं नग्रंथिं करो
ति। उद्धूहूहनविधानादेव ग्रंथिकरणस्याप्राप्तत्वात् न ग्रंथिं करोतीत्युच्यते
। उहूहूनमपि निविडं ग्रंथिः हृपं मा भूत्। सर्वे न ग्रंथिं कुर्यादिति वचनान्नानेनानुने
तन्न। तत्कारेणावक्तव्यं। पुनर्ग्रंथिकरणं प्रतिषिध्य गूहनं विहितं। तत्र सत्त्रका
81 रेण सन्नितं ग्रंथेः प्राप्तिरेव नास्ति किमर्थं निषिध्यते। सोमेमेध्य खलु स्कृत्वा नेया
त्काश्रयणे तु उद्धूहूहनेन प्राप्तेः कावयर्थसत्तिमो न स्यात् आशंकायां दर्शिते ग्रंथि
ग्र शंक्येत। तन्नापि यथा न स्यादिति पुनरुच्यते न ग्रंथिं करोतीति ऊर्ध्वं चित्वाऽस्यामु
द्रास्यपत्नीमवेक्षयत्यदाब्धेनेति। ऊर्ध्वं चित्वाऽनेन मंत्रेणास्य मुद्रास्यो त्तार्य पत्नीमा
ज्यमवेक्षयत्यदाब्धेनेत्यनेन मंत्रेणेति चेत् न्नः च थैवादेकयैव कर्तव्यं। अवेक्ष
यतीति कारितोपदेशात् स्वयमाज्यमवेक्षते त्वरूपेवर्णाणि जयं हे तु माहहे तु श्र
नाध्येवर्णं विनाशि ध्यति। एतदपि तत्र यत्तेपन्त्यभावेपिस्य वति यजमानः कर्तृकं
न तु पन्त्यभावे ध्वर्युकर्तृकं समाख्यया प्राप्नोतीति चेत्। यं यजमानस्येत्युच्यते
। नेष दोषः। वदयोगाद् ध्वर्योः प्रासंबवत्वे नपत्न्याः प्राप्तिं तद्भावेपि तत्प
क्षेकिमध्वर्युणा कार्यमुत प्राप्तिहितेन वेति विदिति तत्र तावदध्वर्युणा न ६१

कार्यसमाख्याया आपादितत्वाद्धूवनेनातेन यत्नैव पत्नी चं तत्रैव कर्तृत्वं तत्
त्र मुख्याभावे सामान्यतो यजमाने भवति। स हि स्वामी। चन फलभागी च द्रव्य
त्यागस्य च नयद्‌शतरद्‌ति प्रतिनिधीयते। अपि वा। असंभव बाधितत्वा
ध्वर्योः पत्नीप्रतिनिधेर्वपेन हेतु कर्तृकचेन रसापदेशः। न च हेतु कर्तृत्वं यं क
र्ता संभवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। न हि कश्चिदात्मानमेवाध्येषयति
। न चैवं प्रासादो यजमानकर्तृकं पत्नीकरिष्यति। नैतत्। सा हि पत्नीत्वान्न कर्म
स्वधिकारिणी यत्र च विधिक्रियते। तत्र वचनात् किं न करोति वचनमहात्म्यतेश्च
पत्नीमन्त्रयोरपि वेदिमन्त्रोच्चारणविधानात् तेन वचनाद्यते नाधिक्रियते
क्वापि पत्नी अतश्च यजमानकार्येनासो प्रतिनिधिः प्रतिषिद्धं यस्य वा यादिति
प्रतिनिधानविषयचात्। तेनाध्वर्युणैव कर्तव्यं सद्‌शीतरस्मात् सावा
त्। वचैवं तर्हि प्रतिनिहितए व चेदध्वर्युरन्वाय धिक्रियते तेन हि साद्‌श्यं व तत्वं
साद्‌श्ये हि प्रतिनिधानमुक्तं बाधितत्वान् समाख्यातत्वेन भवतीत्यनन्यत्‌ मेवेति
उच्यते। क्रयार्थेषु कर्तृत्वमध्वर्योः प्रमाणमात्रं यजमानस्यापि परिमितसु
प्रमाणपरिमापितमनीत्वेनांशेन साम्यात्। अथवा स्वकार्यपरिक्रयेण
यथाध्वर्युणा सर्वकारयत्येवं प्रवासे शक्यचाकर्मार्थं परिक्रीत चाक्रारयि

श्री च्यस्यैवं प्रतिनिषिद्धिः प्रतिहस्तको वामविष्यत्स्य ध्वर्युः। अदाभ्येनेति मंत्रोयं
८२ कारिते नभिमृज्यते। पश्यामी त्वात्मयोगेन निरीक्षणोभियुज्यते वेद्यां कुरोत्स
परं प्रोक्षण्याभ्यः। अस्यायेस्यवनार्थं चाघत्रैवकर्म्मणि देशे वो त्ववनं तन्त्रैव नि
धानं आहवनीये वा तच्चानस्क्रापिणः। तदित्याहवनीय उच्यते। यद्याहवनी
यश्चापी यजमानस्तस्याहवनीयं धिश्रित्य पूर्वे घांनिधानं तदाहवनीये धिश्रय
ति। यस्याहवनीये हवींषि श्रपयंति सर्वो मे यज्ञ आहवनीये श्रृतो सहितिवचना
त्। तेन व्यवस्थितं न विभाषा आहवनीय श्चापि प्राण एवात्राधिश्रयण विकल्पः। प
स्य भावे सर्वो ह्याहवनीयस्यापी सवितुस्त्वा प्रसवेपुनाति प्रोक्षणी श्च पूर्ववत्
त्। सवितुस्त्वेत्यनेन मंत्रेणाद्यं। ऊ इंदु पुनातीति यत्पदं व्यादिनस्यो इंदु गमनेनो सूतं
भवति तस्य वनेहि पवित्राभ्यामेवान्यत्र इष्टं। तेनाथ स्यव नोपदेशात्राभ्यामेवव
र्तव्येतेव प्रवृत्ते एव प्रोक्षणी संनिधानेन तयोरपि संनिधानात्। स्थानं तयो
रप्युपदेशात्। तथाव श्रुतिः। प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्ताभ्यामाद त्तेनाभ्यामा
ज्यमुत्पुनातीति प्रोक्षणीश्च पश्चात्पुनाति पूर्ववत्सवितुर्व इति अयं च प्रोक्ष
णी संस्कारः। एको वाउत्पवनस्य बंधुरिति तत्र पदेन्नाहतः पूनिरसि प्रायश्चित्त दे
वी सामेतान्यांयवित्राभ्यामपहंति। ति। तस्मादुरसस्योवेव सर्व चाये तिस्य ष्ठत् ८२

संस्कारः। स चानंतरकार्यार्थः संनिधानात् तेन तस्मिन्नास्ति भवति आज्यस्रुम
वेक्षते जो सौ नियमः मा नो वा। समारभ्ययाध्वर्योः प्राप्त चानुपक्षेयजमानो वचना
त्। स्रुवेणाऽवग्रहणं वतु जुहू।। आमनामेतिसत्र मंत्रः प्राप्त एव सामर्थ्यादित्र
स्रुवः। तेन नियमायेदमुच्यते। कस्य नियम आज्यस्य स्रुवस्य वा। किं वातः प्रा
प्नुति यमो यदि वा स्रुव नियम इति। आज्यमेव स्रुवेणेति नियमे सांन्नाय्येस्याम
र्थ्यतो याप्राप्तिः सा वचनान्नियमनादर्थतो वा ध्येत। विपरिते तु स्रुवेणे वाज्य
मिति नियमे आज्येव दानसाधनांतरनिवर्त्तनात् सामर्थ्यात् सांनाय्येगच्छ स्रु
वो न निवारितः स्यात्। ननु स्रुवेणे। वत्ति नियमेत्वस्य पूर्वप्राप्तस्यानिवर्त्स्य
भावात् पूलव चान्नायं नियमो भविष्यति न चाहि। सामर्थ्यप्राप्तं वान्नस्रुवस्ये
व श्रुते श्रुतत्। कारवो मेक्षणं वा पित्तधितिर्वान वायते। सत्संगुवी समर्था यकाष्ठ
नेति निधानतः प्राप्तसामर्थ्यमा धानुमाकारं प्रापयिष्यति। ननुः संख्याविशिष्ट चा
हूस्तो वाधि प्रसजति। तान्नेह नि; फलं वास्य नियमः स्रुव एवेन तज्जुहूा वतु र्गृह
णं स्रुग्हूमनामेति मंत्रः प्रयुज्यते। न चाज्येम ष्टोवोत्तमइति परिभाषित चान्स्रुहू
दिति न वाक्यांसक्यं। उत्तयोः शेषचेने।त्तमइत्युच्यते। तेन नियमतत्तमस्येव मे
त्रराहि न्व स्यात्। ननु नभविष्यन्त्ययं होघरन्त्र हि पूर्वसूत्रे प्रतिज्ञियं मंत्राभ्या

श्री ८३

सोऽङ्गरूपेणैव यथा हि सकृत्तु मन्त्रवचनेऽविधायापि ग्रहणेन ग्रहणाल्लब्धनस्मरणा
द्यग्रहणेऽपि लिङ्गे सर्वं च प्रतिपत्तिः यं यद्यभ्यासस्तद्देवोपपत्तेः प्रतिपत्तिः यं वा न दास्या
घटेऽत्र तम संबन्धस्तु तयोरप्यविशिष्टः स्यात् तथा च विरेचनाभ्यासेनैव तैत्तश्रुति
सिद्धौ तत्र हि विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्प एवाभिप्रेतः। तथा हि सर्वेणैव
यजुषा सत्तं तु यज्ञाङ्गं गृह्णीत्वा पञ्चमन्त्रं तदाकृष्टं लिङ्गेन लिङ्गेरेव यजुषा गृह्णीयात्तद्
नुसन्तत्त्वे तदेवेति एवमुभयोपन्यासे पित्र्यग्रहणं तु अस्य यथान्तरेणैव सकृत्सम
न्तादिति नियम्यते तेनाभीष्टतरो यं पक्ष इति विचारसमरे विशेषतो निर्दिष्टरूपेणैव
श्यानभिमतः सपरिमाणायां सूचितः। तेन सर्वत्र समन्तादेव मन्त्रवचनादपवृत्ते
ष्विह तन्त्रं तु तत्र मसंबन्धे सत्सूपप्रमतिः समसचो ग्रहणमात्राणिनेष्टदोषः। तत्र
शास्त्रीयं वचनानुरोधेन पूर्वं समानुरोधेन सर्वं लक्षणाड्येषु चतुर्थं वचनतामम
विष्यतिवत्तुर्थप्रमतिः यद्वाद्यग्रहणं तत्सर्वमुत्तममिति अथ पाडुपमतस्यमी
योनुयाजाश्चैतत्। उपमत्सेऽह्नोऽग्रहीयात्। अग्नी यद्ग्रहणविशेषणं तद्वै यम
न्त्रग्रहणं प्रयाजेऽहवादनिश्चयेनाऽस्मं भवति न तथा कर्तव्यो। न चैवं स्तहीतव्यं।
अथ यद्वाग्नेः त्रचतुःप्रमति गृह्णन्कनीयः आत्मं गृह्णीतेति वचनात्। तच्चैतद्दो
पमत्तमनुयाजेषु सन्नग्रहीतव्यं सन्ति वान्यानुयाजा लेननार्थाः। श्च्छेदः विं ८३

83

किं तर्हि विवक्षितोऽर्थः किं तौ हि याक्षिका अनुयाजाः क्वचिद्विशिष्टाः क्वचिद्विशिष्टादृक
परिभाषिताः नि संभाषा एवानेन दर्शपूर्णियाद्वैपदङ्ग्रहणमननुयाजकेनेति
। एवं प्राप्ते उच्यते वचनस्य प्रतिविभागात्। अन्यथान्यद्ध्यानुयाजके पशा
वननुयाजकेवाति यथा द्वैवचनुर्ग्रहणमुपपन्नं तिःस्याच्चुतः प्रतिविभागात्। प्र
तिरियं कर्म प्रवचनीयो भागाभ्याः। अनुयाजान्प्रयाजांश्च प्रतिविभागात्न
नु नायं हेतुरस्मिं द्वचावन्नाल्लोपमन्तमाज्यं प्रयाजार्थमुपमुत्सु नो अनुयाजसं
योगात्तथाहि अथ यद्दृष्टौ तच्चतुरुपभृति गृह्णाति द्वेद्भ्यस्तद्गृह्णात्यनुयाजे
भ्यो हित द्गृह्णातीति वचनात्। प्रायापित्वशाखोयामेवनत्यापि शाखान्तरे विभा
गः श्रूयते। अथ यदष्टौ तच्चतुर्बन्ध्यनि गृह्णाति प्रयाजानुयाजाभ्यां तद्गृह्णाती
ति पश्चाति यथा दर्शनात् पशावष्टद्भ्यो नुयाजके आ ति यथा यामनुयाज
के वप्रतिविभक्तं प्रयाजवचतुर्गृहीतं द्र्श्यते। अथोत्सूयात्प्यः सर्वाण्येव चतुर्गृ
हीतात्याऽज्यानि गृह्णाति नत्वत्रानुयाजानवं तिनि नह्यस्योपदेशात्। नेन
द्विभक्तमिति किं तर्हि अनुयाजार्थमेवकस्माद्धि अनुयाजार्थमेवोपदिश्यते
। अनुयाजेभ्यो हित द्गृह्णाती त्यत्र प्रतिसंयोगात् मुत्सधमानमेवन्तमनुया
जसंयुक्तौ। यत्तु शाखान्तरे प्रयाजानुयाजाभ्यामिति तद्वचनाद्नुयाजार्थं

श्री स्यैवोत्पन्नस्य नवनाम्न याजेषु प्राथमाण स्यानित्यानुवादः। यदुक्तं पश्चाति
९४ थ्ययोरस्यार्थदर्शनमिति तत्रोच्यते पश्चातिथ्ययोर्वचनात्। पश्चातिथ्ययो
रग्रहीते न्वयतः प्राप्तेवचनाद्वनुग्रहीतं विधीयते। अनन्यपरवाक्ययोः
वनुग्रहीते जुह्वो पभृति वग्रहीति। पव ग्रहीतं द्वयह्वाद्यं पूर्वं द्वएवग्रहीतर
84 त्रानुवध्यते। स्यहस्थानविधिर्यदिवपूर्वेनानुवादः स्यात्तएवाचेष्यमा
णो नप्रमानः कथमत्रोपादेयकस्यात्। तेन पूर्वेनापि विधिं च मनुनीयते।
अनन्तुयाजके वसर्वेशष्टोप्राप्तप्रवक्तः जुहूध्रुवयोरत्रयाप्राप्तमेववनुग्रहीतं
उपभृत्स्यप्राप्तमनुयाजाभावात्तत्राप्राप्तं चनुग्रहीतं विधीयते न नुसर्वा
एयेवे स्याज्योद्देशेनवनुग्रहीतं विधीयमानमाज्यानीप्रास चंदर्शयति। बहु
चसामर्थ्यात् र्पदैपभृतस्यापि प्राप्तिस्तन्नश्वान्वयप्राप्तानुवादो यं भविष्य
तीत्येदोषः। एवशष्टोहिग्रहीतेः परः प्रयुज्यते। ग्रहीत्येव नन्वनुयाजा
भावात्कथं ग्रहीतिनियमकार्ये प्रयुक्तवादितिब्रूमः। प्रयाजा हि स्वार्थमाज्यं
प्रयुञ्जते। तत्रानियमे प्राप्ते वनुग्रहीतं विधीयते। अथवानुयाजाभावेनु या
जार्थत्वेन श्रुतस्याग्रहीतस्याभावाप्रयाजप्रापकवचनस्योदासीत्य चे
नप्रयाजासंभवात्तन्निर्ध्यर्थवचनाद्वनुग्रहीतं प्राप्यते। तयात्स्वेद्रूप्यके यनुया ९४

जोपकाराद्विशेषात्। विवादेऽयं न कार्योऽत्र विरोधाद्दत्तरेणतु। प्रतिकर्म विभा
गान अनुयाजप्रयोजनयोः। अनुयाजे भ्योहीत्यस्मात् ह्यनुयाजार्थता यतः। न
नु शाखान्तरश्रुत्याप्लवतीतान्त्रो नयार्थता। अथ यद्वित्कपक्कस्य प्रयाजे योग
तु व्यत्ते। विशेषतस्तत्तेऽप्रसाद्ध भया। र्थविचारणा। न चिह्नमनुयाजार्थं वव
नाहिन्नियुक्ते ना प्रयाजेष्वत ह स्तुतिरोपनत्स्यतु। विपरीतं तु तोनस्या
त्कुपतेसमुदायतः। छंदोभ्यस्तन्नवा व्यंतस्मितपद्गेस्यथा चतः। विधायाग्न
हीतेपत्याक्षिवं हि गृहीतकं। नेत्सकंवप्रयाजेषु समानयत्वमाह वा। असमा
नयनाद्वति बर्हिः संयोगतोऽस्य तु। वा शब्दो न तु तत्रापि विकल्पार्थः प्रयु
ज्यते॥ यवाग्वित्तु न विकल्पो सावष्टानी ग्रहणे सति। समानतो हि ग्रहणे तत्त्व
भावो भविष्यति। न वाऽस्यं हेतुसम्बन्धो विनियतः श्रुति दृष्टितः। वत्वर्थे बर्हिषि
यस्मात्समानयनमाह सा। अन्यस्मिन्नत्वनुर्थस्यादिति बर्हिर्विशेषणं।
विपरीतं तु तोनस्मान्न तु ऽर्थे समानतिः। नान्यत्र तन्न। वदेन तस्यास्य चा
स्त्वितिर्यतः। नचाग्नोद्धारश्रुश्णा प्रीक्षु नास्ति बर्हिः स्व तुर्थकः। वन्वर्थग्रहणं त
त्रनिषेधार्थं भविष्यति। नार्थयोऽर्भो सन्नं तुल्ये न स्वाविकल्पनं ततः। असमा
नयनवद्वतिगमकं न तन्नाहिवदं। नवाक्ये नियमो हि स्यात्स्यसप्राहोऽन्यपक्ष

श्री ८५ प्राप्तेन्यपक्षके। अपूर्वविधिरेवायं प्रसजति चोदवोधनात्। एतदवस्थप्रमाणेस्त

न्नियमो न विधिर्यतः। ननु बान्यः प्रयाजानां विधिस्य समानते। बर्हिषोपित

तः प्राप्तिश्चतुर्थस्य चूततथा। समानतिविधेयान्तद्धि स्पष्टयमथदः। एवं

चेन्नुतरां प्राप्तिर्बर्हिष्येव चतुर्थके। विशेषोद्देशनं यस्माच्चतुर्थस्येह कीर्त्य

85 ते। अतोनियमनार्थेन अन्यत्राप्राप्तविधानतः। अन्यत्र विहितं प्राप्तंनिय

म्यते पुनर्गिरा। नियमानार्थतावेत्स्यान्नोत्तरत्र समानतिः। प्रापुयाजावाधः

स्याद्वानुमास्यश्रुतस्यनु। विशिष्टस्य चतुर्थस्य नियमेनार्थबाधतः। मत्स्यहे

वो नयोदेशादूयमेत हि श्रवणं। तेनो नयविशिष्टस्य धर्म्मं चान्त्यसमानतिः

। पितृयज्ञे नवेतेनवाशङ्कः पक्षबाधवत्। तत्समानयनाभावपक्षे ष्टग्रह

णसति। ततोनुयाजयागेवतिः सन्दिग्धेन तदर्थता। किमस्त्विमिदमारभ्यो जनेति

रथस्ती। उच्यते स्तवकारेण समानयनबाधनं। उच्यते न्यायमाश्रित्य ननुश्रु

त्याख्यस्तुतः। श्रुतिश्चात्र विरोधे च श्रुत्येव सह युज्यते। प्राप्तिर्हि कं च मुख्यान

पक्षीतर मयं जगौ। अत्रय न्यायनिष्ठानं वचनाच्च परिभाषणात्। तत्प्राप्तमि

तिमचानते नासमानतापि। न विरोधस्तत्तदारभ्यमिदं विचारणं त्विह। ननुम

परिभाषात्र प्रापिका। त्यापत्तेहितात्वनुष्टुप्स्यतः श्रुतिः मत्स्यक्षाष्टग्र हात के ८५

तद्दृष्टावेवतच्चेतिसानुव्याख्यातिगामिनी॥ नवेद्दृष्टोयोविधिश्चैनस्याः इत्यनुवादः स्तु
तत्त्वयं।पञ्चप्रकारसंख्यायोगागमनान्ममममास्त्विति।नेयद्वृस्यादित्येतन्तंतच्छुत्यैव
प्रतिपादितं।पौर्णमासेनतन्तोत्रास्यनविधानमतोनहि।विरोधोन्यायसूत्रेणते
नदर्शितमिहनस्यते॥ ॥अथवावानुरत्यत्रप्रतिविभागात्पश्चात्प्रत्यादर्शनाद्य
।अन्यत्रान्यद्वद्व्यवेधनुयाजेष्वं ननुयाजकेवाचतुर्ग्रहणात्।न्नु न एतत्प्रति
विभागात्।प्रतिविभागोयतः भूयात्तचतुर्थेप्रयाजेसमानयनीत्य् पञ्चम्यन्त
नदेतदुपभृतोधिजुहूर्मिश्रमागच्छतीत्याह उपभृतइत्यपगमेपञ्चमी।एतदि
त्याज्यमुच्यतेजुहूमिश्रमध्यागच्छत्याज्यमुपभृतइतिब्रुवन्।अपभृत्याज्य
स्यप्रयाजार्थताव्याहतत्थाअर्धमर्धच्छेत्तचतुपभृतिच्छेदोप्यस्य इतितया
पश्चाति यापायोरनुयाजाभावेतदर्थलोपात्तच्चतुर्ग्रहीतलोपेनप्रातिवि
भागावधारणात्तदनुयाजार्थतावि भज्यते वरश्यते।ननु न विभागोनुवाद
कवान्नन्तरस्य लैप्रयाजानुयाजयोगेनोत्पन्नं किं तु अनुयाजसंस्तुकायनाहा
यथपदच्छेत्तचतुपभृतिच्छेदोप्यद्इतिवतुथीनदर्थतामाह ननस्पष्टन घोगी चम
वधार्यते।अवधारितेवान्यविनियोगोर्थस्यसनएवतेन।चयेनवित्तनावह
गृहीतंप्रासमर्थलोपात्तुसमपास्तमेवेतिवक्तव्यं नास्माद्यतेवतस्मान्ननुयाज

श्री॰ केषु प्रयाजार्थस्य वनुग्रहीतस्याविधानात्तेन समानयनं कर्तव्यं। परं तु यश
८६ त्पदूक्वमनुयाजार्थं तन्नाऽस्य स्यगृह्णाति च न। मा वान्तीस्वीति पदात्स्यान्स
मानयनं कर्तव्या। आज्ये नवा प्रभावयतेति उच्यते। न कृत्स्नो पदे शास्त्रस्याप्ति
श्यायोर्वचनात्। कृत्स्नो पदे शास्त्रस्याप्तिश्यायोर्वचनादिति ये यं मतिर्नासो
प्रमाणधीः। येनाष्टौ कृत्वउपभृतीति परंउपदिश्यात्तन किं चन। घृते प्राप्त
86 त्वात्। कथं प्राप्तिरिति चेत्। विशेषादिति ब्रूमः। विशेषो हि भवति प्रयाजा
नुयाजार्थमिति। ननु विशेषपरवादे वास्य ग्रहणपरता न भविष्यति। नत
स्य पूर्वमिवोत्पत्तिवाक्यं भविष्यति। नैतत्पूर्वस्योत्पत्तिवाक्यं चे विशेषवा
क्यमनर्थकं स्यादुत्पत्तिविधानादेव व्यवस्थापकत्वाशेते। ननु माभूद्घ्न तस्य
पकमावोत्पादकमनुवादकं भविष्यतीति न दोषन। अनुवादेऽपि प्राप्तिमपे
क्ष्य तेन च नुयाजार्थतया प्राप्तमस्ति भवतु नाम को दोषः। तस्यांशस्यानुवा
दो भविष्यतीति न त्वापि संख्याया अविवक्षेव विधानात्। तेन प्रयाजाशेन
र्थक एव भवेत्स्वरं। च तत्वेद्विधायकं सूत्रमूलं स्यात्। तदा ग्रहीत संबंधः
साधारण्यादनुयाजानामस्तीति यथा प्राप्ता नुयाजार्थानुवादो युक्ततरः
स्यादेवं द्वेवनुगृहीते एकस्मिन्प्राते गृह्यमाणे अपरगृहीतस्यां साधारण ८६

मुभयोरपितुल्यं। तेन प्रयाजानामथीदं मनुयाजानामपीति। अनुयाजसंबं
धेन सूयते। ननु शाखीनरच्छमिदं कथमन्यप्रापकं। नैष दोषः। न वतिहि क
स्यचिच्छाखायां विधयएव न गुणविधयो गुणविधयएव क्वचिन्नोत्पत्तिः। क्व
चिदुभयमपीति। न सर्वमेककर्म्मं वेदे नाभेदकं सर्वशाखाव्यवस्थितं तस्य
कर्म्मण एकचोदे वे च द्रव्यदेवतात्यागात्मकरूपस्य सर्वशाखासु एकेनैव
रूपेण प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। न चैवं तत्कर्म्म सर्वगुणसंबंधे फलप्रापकं स
र्वानेकशाखाश्रितङ्गुणसंहर्तुमशक्यत्वेन। अशक्योपदेशकशास्त्रमनर्थ
कं। किं नियमेन कतिपयगुणसंबंधेऽपि प्रधानस्य गुणाकांक्षापूरणात् कर्म्मणः
सगुणतायां फलसाधनशक्तिरुत्पन्नानिवार्यपि तु शक्यानि तस्मादेकशा
खागुणोपसंहारेणाधिकं कर्म्म समृद्धमेव तेन शाखीनरच्छा ययमुत्पत्तिविधि
र्वाक्यानामनुष्ठानात्। तेनात्रिदेशनः प्रयाजस्य तु गृहीतान्येवोभयत्र प्राप्त
वाक्यानीत्युभयोरपि न वचनमनुवाद एवाहृशं नमेव   ध्रुवायां चतुरुपस्तृ
णुहूमनामेति   इध्मांप्रोक्षति विस्रंस्य वेदिं बर्हिः प्रतिगृह्य वेधा...वायु
रस्माकं स्थित्वा प्रोक्षसीति प्रतिमंत्रं इध्मम ... संव्याममि नियत्स्य रिभाषितं
प्रोक्षति कृष्णोसीत्यनेन मंत्रेण पूर्वं नरंविस्रंस्य नदिदमि धासंस्कार आग्ना

श्री ८७

बाधानार्थः। तेनाग्न्याधीयमानस्य प्रोक्षणेन शमनं शमनहृद्रियादेः। बर्हि

र्वेदिरसि बर्हिः। पद्मिनि। एतदपि स्तरणार्थं तेन सन्निस्तरतो भवति। एतेन बहुये

मन्त्रलिङ्गात्। अपनेमे चा बर्हिषे चेतादर्थ्यप्रत्ययात्। यहि स्व बर्हिरसि सुप्रस्त्वे

ति पूर्वं तरं प्रतिरास्य प्रास्तसामर्थ्याच्चेन विहृत्तप्रहणीयं प्रहणानेतरं वेद्यां चू

चायस्यां मायां गंधिर्भवति न यानिधाय प्रोक्षणीयं एतदपि मन्त्रलिङ्गात् स्तर

८७ णार्थमेव प्रोक्षणीयं ननु मन्त्रलिङ्गं स्रुगर्थतामभ्यमिति स्रुप्रस्त्वेति नेवद्देवः

स्तरणेनैव स्रुगर्थं संपद्यते। स्तृते हि स्रुवामासादनं विधीयते। तस्य बर्हिःसंनिकृ

ष्टचात्वादेव प्रयोजनं चेन्मुद्यते भवतु बाप्रोक्षणं स्रुगासादनार्थं तदुद्देशे

न मंत्रलिङ्गात्। तेन बर्हिः पूस्तरणार्थता प्रोक्षणस्य स्रुगासादनार्थता। नन

श्रुवि तत्तोयथार्थमूहः। अत्र वैध्यासन्नावेद्योति दृष्टो मे शास्त्र ढबर्हिर्षि स्रुगा

सादनाभावात्। होतृ वशब्दस्याप्रयोगः। पयस्यां च द्रुङ्गां ताया जुह्वी च प्रस्तरे

आसाद्यमानायां ध्रुवा याए वेबर्हिष्व्यासादनान्स्रुवे चेति प्रयोगः। शेषं मूले

पूर्वं सिंवत्सादिसे व्यंदनमिति। शेषमिति सर्वमूले पु बर्हिर्वा। उपसिंवति निन

यस्य वि। सेव्यस्य दनमित्यनेन मंत्रेण। ननु शेषशब्दउपयुक्तात्स्यास्मिन अन

अवशिष्टे द्रव्ये वर्तते। स च प्रतिपादनमपेक्षते नेयं प्रतिपत्तिर्द्रव्यस्य। तथा ८७

वगुणो विभक्तिर्दृश्यते मूलैः खिनति । तथा प्रधानविभक्तिः । शेषमिति तथा वस
तीयासे क्तो नासनी षित्वा पद्यते । नेतत् । वाक्यशेषान्मूलसंस्कार एव गम्यते ।
तदृस्या एवैनदोषधीनां मूलान्यपोनतीति नत्वेवमपि पृथिवीगतानामेव
मूलानां संस्कारत्वसंबंधेन श्रवणात् । नेन प्रतिपत्तिमात्रं स्तुनरं वा क्य शेष
स्यार्थवादत्वात् । एतदृपिनार्नं षधीनां मूलानीति प्रकृतत्वात् न चात्र पृथिवीसं
बद्धाननात् । तेन तद्द्वारेण सर्वोसां तदाश्रितानामार्थाय तानुत्रमानं बर्हिर्मूलक
लसंबंधं वहतीति तत्संस्कार्यत्वावगम्यात । तानच यथाः प्रोक्षणः परिशिष्यंत
इति – यत्ते परिशेषश्च शेष एवात दोषिना । परियोगात् । पारिणो हि सर्वभाव
त्वप्रतो सर्वत्रशिष्टाविष्टिता द्युक्तो व्यते । नवमूले षितिगुणता । अनुस्यार्थनिवंधना
न्यूत्रेण । तेन श्रुतस्यनुमारेण विपरिणामोमूलानीति मूलान्यपतिनयतीति
वस्य संप्रधानचंवामिति तिवगुणत्वं प्रोक्षणीनां तत स्वनाशविनाशयोरन्ये
न निनयनं विधेयं   पवित्रेनिधायप्रणीतास्तु चाबर्हिर्विस्तरे ८ · स्मपुरस्तात्स्त
लरग्रहणं विस्मोरितिता । ताः स्त्रोनंतयोरिस्यकः चात स्त्रो नस्याविनियोगा
दनियमेन यत्र क्वापि निधाने प्राप्ते नियम्यते । प्रणीतास्तु निधाय पवित्रे तत्रैव त
दृष्टार्थेन धानस्यार्थप्राप्तचात् । ताः स्त्रोनमितः परमेताः स्त्रानीत एतनुपदि

श्री
८८ शातापूर्वाभावेवैनस्योपदिशादेतस्यरच्छानतावगास्यतोबर्हिर्विस्रं ८॰ स्यवि
स्रमनंहिसंनहनविस्रंसनेनभवतितेनसंनहनंविस्रंस्यपुरस्तात् बर्हिषः
प्रदेशात् प्रस्तरग्रहणंविस्रोासुयोसीत्यनेनमंत्रेणग्रहणंत्यवछेदोबर्हि
षः पृथक्करणंतेनपितृयज्ञे पृथक्करणाभावान्नमंत्रः ब्रह्मणेप्रदायसंनह
नंविस्रं ८॰ स्यदक्षिणस्यांवेदिश्रोणौनिधायान्यैरवच्छाद्य वेदिं ७॰ स्तृणात्यूर्ण
म्रदसमितिविहितायास्तरणेब्रह्मणेसमर्थितत्वाध्वर्योरस्मिन्कर्मण्येवतरो
धातृ ब्रह्मणः करणोपर्याप्तत्वातानेनपितृयज्ञादावध्वर्योः स्तरणाभावात्पू
र्वामवस्तरणस्यनिर्वर्त्तत्वात् नब्रह्मणेसमर्पणं। अथतत्राग्नेर्व्यापारोत
रमध्वर्योःपरिधिपरिधानादिनत्वत्तत्रावधिग्रहीतप्रस्तरस्यैवसंनहनंविस्र
ं ८॰ स्यविविधावपवर्त्तनाहक्षिणस्यां।वदिश्रोणावुदग्गंनिधायतु शेषैरवान्ये
च्छादयीनाद्भर्म्मदसंचेत्येनेनमंत्रेणवेदिंस्तृणातिविहितस्तत्रनवर्त्तनं नववे
त्रिवृद्दितिवचनात्। तिस्तृणामाहृत्तीनीतिवृद्धहोवाचक आहृत्तयश्चत
स्मिन्नेवत्रियमाणेभवंतितेनाहृतियुक्तंस्तरणमावर्त्तनीयात्तनश्चपूर्वतआ
रभ्यपश्चादपवर्गस्तिस्तरणीयं स्तरणमपिनाक्रमश्चेपश्चाद्य उपपत्स्याच्चाव
र्हिषउपपत्तिरैचित्यंसप्रलंबेहिबर्हिषिसत्तनन्तरणेऽपिवेदिर्व्याप्येतानत्रपश्चा ८८

दपवर्गार्थं त्रिधा तु स्तरणे। वेदेर्बहिस्तरस्यं प्राप्तो ऽस्य विहितं न हि वेदिबाह्यप्र
देशे संस्कारः। येनायममपि तत्र क्रियेत न च तते पिप्रयोजनं इष्यते। न च तद्
उपपादनार्थं स्वंडशः क्रियते। मूलच्छिन्नेषु बर्हिः प्रयोगात् तथा क्रियमाणे मध्य
च्छिन्नताग्रच्छिन्नतान्यतरस्य स्यात् तद्वप स्यादृच्छिवद्या बहुलं प्रवृत्तरं
तृणीयात् तानहे वक्तृ ल। ९। तृणीयादित्याह दिति वचनात् अग्रमूलं पश्चा
दपवर्गेऽवश्यं भाविनि त्र रयं पुनः तु हि शेषो मूलस्य ग्रेण छादयन्न धग्ना गुर्या
त्। पश्चादपवर्ग। प्रागपवर्गस्य परिभाषितत्वात् अत्र वचनात् पश्चादपवर्गो ऽभ्युपे
तेनाग्रं स्तरणारंभः। प्रस्तरं चानि–ष्यनिष्कृष्य तस्मात् बर्हिषाग्रावगाहनेन मूलमि
प्रायेण तत्र सतिष्पुनाविव प्रवर्हमितिस्यात्। अग्रेण प्रस्तरं हन्तीति निष्कृष्य तं
तनिष्कर्षे अग्रं तृणीयात् तथा प्रस्तरं निष्कर्षे तादेव वत्स यं स्तरणं संपद्यते।
निष्कृष्य तु क्रमो नेन तदनंतरं प्रत्यक्स्तरणं विधेयं तथा च पावत्निकत्वात् तदनंत
रं करणं तावत्ती मंत्रा हि त्रिविधि घस्तरणात्। अस्य त्वपक्षे तु निष्कर्षणात् तस्येन
स्वयं निष्क्षमाणस्य स्तरणस्याप्यि सतत्वान्नाहृति मेंत्रस्य लिंगपक्षे नव च
वो थाहृतिं मेंत्रस्यान चेक दृष्ट्य इत्य कचा दृत्रापि दृष्टे कचान्स त्त्द देव मंत्रः प्रा
प्नोति सत्य विसमग्र दृष्टं वेदिर्बहिर्वा। वेदिरिति भूमः। सा हि स्तियते आच्छादना

श्री योहि स्तरतिराछादनं च वत्वदि व कर्म कं तेन वेदिरभिधीयते। चाल्लणमीति तत
८९ श्वस्त त्वद् अभिधानेपि त्तानमेव मंत्रेणाभिधानं स्वकार्यमित्यावृत्तिर्न प्राप्नोति
नेवं। सूत्रकाराणामि धायानस्तत्वकारेण सुपवादः। ततो न ग्रहणालवनस्तरणेति
तेन स्तरणे आवृत्तिरेव स्याव द्रव्यभेदे युज्यते। तेन स्तरणाय मुष्टिग्रहीतं बर्हिर्भि
न्नमेव द्रव्यमिति मंत्रावृत्तिर्युक्तैव प्रतिप्रस्तरं यतो न नैकद्रव्ये सहकृत्प्रयोगे
मात्रेवावर्तिकमिहं स्तरितं भविष्यति। अन्यथा एकद्रव्ये मंत्रेकस्याभिधानाद
नेकद्रव्ये अन्तर्गतिकी मंत्रावृत्तिः। प्रासाकेन वायुर्तेने नतु तरं त्रव च न ग्रहणा
त्सूर्वन्त्रन्याय प्राप्तमवगम्यते। तेन बर्हिः परोयं सहृश्स्यैव मंत्रस्यावृत्तिर्यमा
णो वाचकत्वं प्रस्तरेह्यन्नदिहापि मंत्राभेदानुया भविष्यति। अथ लिंगविशे
षादन्यपरता न। लिंगं गुणभूतं प्रधानानुरोधेनान्यद्वृपमपि युक्तं। तेन हे ब
र्हिर्स्त्रुणामि विस्तारयामि तु सर्वत्र म्रदसुकुमारमिति तेनद्द्रव्यभेदात्मंत्रा
वृत्तिर्न्यायप्राप्तैवाभिहिता सूत्रकारेण। अत्रोद्वासनमाहवनीयश्रापिणः
। वेदिस्तरणानन्तरं हविषामुद्वासनमाहवनीयश्रापिणो भवति इतः परं त्य
तेः समिंधनं भविष्यति तेनानुद्वासितानि दग्धं न इत्यत्रोद्वासनमुच्यते कथा
लोद्वासनमपि कर्तव्यं आहवनीयकल्पनं हि होमाश्रयसामर्थ्यं जननं। तद् ८९

सर्वाहवनीयमध्यदेशे भवकपालानि नाशयेत्। इध्मान्समिधमादायाहवनी
यकल्पस्य पर्युपरि प्रस्तरं धारयन्। इध्मादिध्ममादायान्समिधमिद्धयमा
दायइद्धार्थं चादाहानस्य कालमात्रं नियमतेन तत्कार्यसम्भावे तस्यादानं
यावत्प्रयोजनं च समिन्संख्या एकवचनस्यानिवक्षितत्वात्तेनार्थंद्वयोरादानम
प्यपेक्षः स्यात्। अर्थप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वात्समिध आहवनीयं कल्पयति द्दूत्। नस
मर्थंकरणीधनाधानादिना तत्त्वेन समिद्धत्वमहोमविधानादेव प्राप्तत्वेनात्र
विधानमाहवनीयसंस्कारप्रतिपत्त्यर्थं तत्र प्रयावदुक्तहोमवत्तितश्चैतदुप
र्याहवनीयस्य समनितृष्टं प्रस्तरं धारयन्कुर्यात्। एवं च पूर्वं गृहीते प्रस्तरे भवति
। तेन प्रस्तरादानं प्राक्समिदाहानात्। एतच्च गृहमेधीयाद्यावपि भवति। संन
हनस्तरणाय ध्वर्युकार्यसमर्पितेन प्रस्तरेण तन्नमभूत् दिहापितथाकर्त
व्यतेन प्रस्तरोपितएवेति अपंवा हवनीयसंस्कार अपंवे स्त्रुपः प्रस्तरः एतमे
वास्मिन्नेतस्यातिदधातीति श्रुतेः। तेन स्तरणाभावेपि तदुपरि धारणार्थं भवि
तव्यं प्रस्तरेणानेन तत्परार्थं चात्परार्थो हि प्रस्तरः स्रुग्धारणार्थस्तेनान्यार्थ
स्य सतो नोपकारकत्वं न तत्र तंत्रस्यानेन न भवत्युपरि धारणं। न च परिधिभिन्नत्वे
तत्संस्कारर्थकार्याभावात्। उल्मुकेऽद्रहस्यनुयाजाः स्युत्। अग्निमुल्मुकं काष्ठा

श्री ६० यः स्रुवं नेत्युद्दूहति अर्द्धूहति गमवतिय आनुयाजा भवंति भवति चात्रानु
याजास्तेनविन्नन्यर्थश्च छद्दः अनुयाजाश्वि दिति वदन्नुस्रुवा नानुमयाजा
र्थमाहवनीयसंस्कारकं चं श्रायते तेन प्राकृश्विष्टस्नतनुस्रुव नाशे उद्दूह नवि
स्मरणे च पुनरूदूहनं तदनंतरं स्मर — पि प्रागनुयाजेभ्यः प्रायश्चित्तं विधा
यो हहनं अनुयाजसमयमारभ्योपशमने स्मरणे व प्रायश्चित्तमेव नोद्दूहनं
।अर्थस्य असंस्कृ नेपि निर्द्दिष्टत्वात्प्रायश्चित्तमात्रमेव ।। नस्त्रुरकर्मार्थतापि
श्रूयते अयातयामानि यदेतदूहन्त मसर्व्व ।। लिकं नयत्रस्त्रवरानं वामहाइति नेतदु
त्सनावनुयाजसयोगान् ।। तेवाणे ते उत्स्रुवेद्दूहंति अनुयातेभ्य इति चतुर्थ्या
नादश्च मवगम्यते ।। ते नोत्स्रनुरोधेनासहितेनमित्यनुयाजमात्रपरं परि
धीन्परिदधात्यादीने कहसी यान्वाहुमातान्यालमशवेवं कनकार्ष्णयवेल्वा
न पूर्वालाने पूर्वाला भउतएनवादिरोदुंबरा चाम ध्यमदक्षिणोत्तरान गांधर्वइ
ति प्रति मंत्रं परिसर्वतो धीयंत इति परीधयः अन्वर्थसंज्ञेयं परिधिभिः सहोपवे
षं जुहोति परिधीननुप्रहरतीत्यादी संव्यवहारार्थानेनवनुर्द्दिष्टू पधानेम
ध्यमदक्षिणोत्तराणि निवुरस्तात्नि ह्रजिः क्रमार्थं चेपि नांतरीयकत्वयात्रिचे
दिश्विशेवश्चमनीयत एवातान्यष्टिधानि सर्वतो निधानि ।। संज्ञार्थकरणीत्स ६०

स्यार्थः मंत्रिनिरूपणार्थमिदमाह भस्मसुघार एकएं हस्तीयान् एक वृक्ष
जानिप्रतसीनाने कवृक्षव्याप्तिप्रसक्तौ नन्ने ये पालाशाः स्पादिस्यादिजाति
विशेषस्यैव विकारे यत्सपदर्शना प्रमाणतो बाहुमात्रान् बाहुः कक्षास्य छ
पार्श्वमारभ्यामध्यमयांगुलेः पालाशविकंकतकार्ष्मर्पः शविनिर्विल्वः क्रमे
णपूर्वस्यालाभउत्तरउत्तरस्यालाभेनतोथ.तरः खदिरविकारउदुंबरविकारोवा
।एतत्सद्वयंनपूर्वालाभे किंतुविकल्पविधानं पूर्वालाभश्चप्रयोगात् एकस
मासगृहीतयोर्वाशब्दप्रयोगात्। तेनायमर्थः कार्ष्मर्याभावे वैल्वाः खादिराः उदुं
बराःवा। ननुपालाशेसुल्यविधानं किमिति नभवितियेनाथोव्यवधानेनविधाना
न्वातन्यमेतयोरवगम्यते। तन्नस्व परिधानमाधनदुव्यविशेषणंचंपालाशतुल्य
मेतयोरपिभविष्यति। नेनत्।वरमसंनिधिपाठात्। सर्वाभावे योविहितस्तंसंनि
धिपानोहितत्तुल्यतामवगमयति। यदिपालाशेनविकल्पेत विकिमितितन्संनिधा
नेवनपव्येतयस्त्राथोशब्दोव्यवच्छेदकोप्यचंगमयती।तितन्त्वासर्वत्रानुकल्पघो
तकचेनपरिगृहीतत्वादशपितत्त्वपतीनचेपमत्राथनुकल्पचेनपूर्वपूर्वा
लाभेनविष्यति।तदपिना।कार्ष्मर्यमयालाभमभिधायानुकल्पव्योवेकोथोश
ब्दयुतंत्रयमभिधत्तेतेनाथो अपिवैल्वाः स्फुरथोखादिराअथोदुंबराइति

अयमपि तुल्यो। अन्तरेणैवोत्तरा। पोरपि शब्दोपि न प्रयुज्यते तस्मा अस्य संबंधार्थ
९१ तुल्यत्वं ज्ञापनाय। अथो वै ची अथो खादिरा अथो हूं बरा अपि स्फ रित्यपि
प्रायः। इदमिह विचार्यते किं ते प्रतिनिधयः पूतीकादि वदुनानुवत्सेतु क्षापय
स्यादिति तत्र प्रतिनिधिः शितिपूतं तुल्यत्वा वचनाय परं णपुष्पाणि नविंद
र्युदिपलाशान्तविदेदिति। तेनोपलब्ध्यभावोत्तरहणेनिमित्तमुभयत्र प्रतिय
91 मानोयरोक्तन प्रतिनिधिबुद्धिजनकं तेत्सर्व्वविशेषाश्रितरत्वापि प्रतिनिधि
चमेव विहितसाधनाभावेहि प्रतिनिधिरुपादीयते। नब्रोम मन्त्राविशिष्टम
यप्रतिनिधिर्नवत्तं स्वप्ना पवाम पश्यन्ते क्षपते शब्दाहि जात्सर्था जातिविरुध
दनुपपद्यमानतया कानयादिलक्षणकोनुवर्त्ततेतेन व्रा...लार्थें मेध्यतां न
रेन ह्रात्या क्रां नेध लब्धेवाति। ययसाद्रूपं जात्यं तरपुन व्यक्तिगतमपिरु. द्यमा
णां जात्यर्थैवदेशं प्रमापयं श्चशितार्थइति स्यान्तुसद्दशं द्रव्यं प्रायमाणं प्रति
निधिरभिधीयते। एतद्वचन प्रापित यान्तप्रतिनिधिरित्येवं तर्हि पूतीकाद्या
वपि वचनप्राप्तीरविशेषा अथ तन्त्रवचनमस्येपरकिमपरमितिचेत् स्याया
न्तुसद्दशे द्रव्ये प्राप्तेईप स्मार्शप्रापणार्थमेवं तत्सिद्धार्थविशिष्टेनेतद्वचनहिय
न्साद्दश्यं शादिक्षातानतद्धूती तरेणसहसाद्ध्यावर्त्तेति। परंतद्धाहर्त्स्यपन्त्र्न्स ९१

इ शं गार्हपत्येन व्यं न वप्‌नीकादिवद्दैवं क नाद्युविंवि न्साइ श्यमिति। येन
सुसइ श व्याप्ता स्यष न्सइ शविधायकं नियाम वं वास्या तस्माद्दनुक्तोऽप्य
स एव विधीयते अन्वर्थ सज्ञाविज्ञानावपित्तमे हो द्वारणान्यरिधाये स्तन्व
चारो भवंति। न चैवं परिधिसंस्कारेरपि भवितव्यमसंस्कारभयरत्वा छ हस्य यदि
घृपाहवनीयादिवन्नामधेयेन संस्कारा विहिता भवेयुस्तर्हि तस्य रतयासंस्का
रैरपि भवितव्यं। संस्कारेषु निवृत्तेषु परिधिशब्दः श्रूयमाणो योगकं स्याभ्याम्। धो
णिकपत्वान चैवं येन तु द्वारावसु संज्ञयाच योधिप्राय यथि ष्यंते। तेन च चारस्तत्रापि
भविष्यंति तदपि नाम ध्यमदक्षिणोत्तर श्रवणान्मंत्र त्रयाम्नानाद्विघि चा भव
मध्यमं दक्षिणं च वउत्तरं चापदधाति गं धर्वस्त्वे त्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं। उदवतं खि
तापीप्रास्नायां मध्यम दक्षिणेत्यादि। दक्षिणोत्तरशब्दयोः केचिदूह मा शकृते
तस्तुनर पुरुक्षं दक्षिणाग्निराहवनीयव दिव्यति दे शात्तत्र प्राप्राप्ते तयोर्युक्तमे
व दक्षिणोत्तरं च मिति। समवेतार्थमेवानेतव्य।। आहवनीय वर्मेवा तिदिश्य
ते। तत्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं तेन कथं तद्दिशः प्राक् स्यात्। तस्माद्दक्षिणोवेषा।
अत एव सूत्रकारः पुरस्ताद्दुपवार इति भुवनादिगवच्छानम पिविनतमे
वस्तायत्यति। तेन भवितव्यम हेना। न विंद्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्या। तां इह दक्षि

श्री
९२
92

णेवाहृताराे यमाणाः कथमूहमाकां। क्षत्ता सत्यंस्यादेवं यदि याज्ञ शाष्ट्रेन दक्षिण
शाष्टः संबध्येत। अयेतु परिधिपरः ननु गम्यमानो त्रपरिधिसंनिहितप्रत्यक्ष
श्रुतश्च बाहुजत्वं धारण संयुक्तनरङ्गति स्तुत्यर्थं त्येतन्प्रयुज्यते स्तुतिश्चोन्साह
वाचिनामनुनयमुपपद्यते। न च न हनुस्मरणवोन्साह परचेष्टि। नवनुनामेतस्मा
न्न हतुनर शाष्टस्य भविष्यति को नाम निवारयति॥ ॥प्रथमं परिधिं दक्षिणमिधो
पस्पृश्यवीतिहोत्रामित्यादध्याति। प्रथमे मध्यमं परिधिं समिधाकरणभू
तं पाउपस्पृश्यवीतिहोत्रमित्यवेनाग्नावादध्याति। अत्र परिधिमिति द्वितीया
यो गात्परिधिसंस्कारार्थतां परि। धिसंस्पर्शनस्येच्छन्ति तदर्थवाग्नावादा
धानाभावेपि समिधामिच्छन्ति। तदयुक्तं परार्थापत्तेस्तदभावे भावइतिस्याद्यां
कर्थं परार्थतेति चेत्। उच्यते। अयं समिधमभ्यादध्यातीत्यपकृष्येत तास
मध्यममेवाग्ने परिधिमुपस्पृशति तेन तानग्नेः समिध्येयाग्नावभ्यादध्या
तिने ऐ अग्निंप्रत्यक्षं सामिंधइति। अस्याधाने नहि पूर्वसंबंधत्वपन्ने
पश्चान्स्पर्शनं विधीयते। तेनाभ्याधानार्थापात एवयचनात्प्रविनियोग
एवं वाभ्याधानमेव प्रयोजकमित्यतस्तदभावे ऽभावो युक्तो भवितु। अयवो
दितवाह्याभावइतिन्यायां तरमयतिं। तेन तां नलघत्पत्नोपयुक्तस्य विनियो ९२

गार्हपत्यवदत्रेष्यते तेनाभ्याधानार्थमुत्पन्नस्याग्नेरन्यथापारः परिधि
संस्कारः क्रियमाणः तस्यामेव समित्यभ्याधानार्थापि नास्त्येव भवति एतेन द्वि
नयुक्तः परिधिसंस्कारो हिस्वार्थः श्रयो जपिष्यत एघारवत्। पापा जुहोना
वुत्त एघारः स्वसिद्ध्येघ्रयाजस्याप्यपवर्गमत्रमयानोत्कर्षान्तरस्यासंग्रहीत
स्यमयायतो जकः। नवतत्त्वार्थे विनियुक्तमस्तितेनेहापि समित्यात्र मसं
स्कृतमेवानेष्यते संस्कारात्प्रत्यन्तिकार्यप्रयुक्ता इति वेत्रात्रापि संस्तेन तान
मिति संस्कृतं तदपेक्ष्यते। तस्मादासादितप्रोक्षिते न भवितव्यमिति अनुप
स्पृश्य पद्धितीयाठ समिद्दवीति सङ्ग्रहेहि संस्थानि विशात इति द्धितीयाग्रह
णान्ताद्ध्वप्रत्ययास्यारिध्यापस्पर्शने प्राप्तेऽनुपस्पृश्येति सूर्यस्त्वेति ज
पत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्धवनचातात्सूर्यस्त्वेमुंमन्त्रमाहवनीयं विलोक
यन्जपेत्। न च यथाभ्याधानजपतीति जपमात्रविधानं किमित्याहवनीय
मीक्षमाण इति तत्राह तद्धवनचातस्याहवनीयस्य। घेतद्धवनः आहवनी
यमेव प्रतियुपच्छद्योगश्च भवति। एवमत्यक्षाभिधानमेव भवति प्रत्य
क्षाभिधानमीक्षतेनैव स्यान्नत्वाहि। हे अग्ने चौ सूर्यः पुरस्तात्त्वामनु न च ग्ने
रमुनत्राकर्यसंवोधनं। प्रत्यमश्रुतस्यायग्नेरेवात्राभिधानं पदोत्तरस्यैवं

धायो। यच्चात्पुरस्तात्स्वाविति दक्षिणतो दिक्षु रक्षणाय परिधिभिरग्नेः ततं पुरस्ता
९३ द् ततं सूर्येणाक्षिप्यमाणामग्निरेव पुरस्तात्तेन चाशक्तोऽसि परः प्रत्यक्षवचन
श्वातोऽग्निवीक्ष्यमाण इति परिधिपरिधानादौ क्षणोंऽतमेवं कर्मान्ग्न्याभिमुख्य
र्थं चाना। गुप्स्यैवा अग्निः परिधयो न वंश्यथेन नसूर्यमेव पुरस्ताद्धो म्नारं करो
ती। तिव चनातनैमित्तिकं। ननु तत्कालताबाधो भविष्यत्येव मुक्तं यत तत्कालत्वं
93 नैमित्तिकस्य नैमित्तिकत्वादेव। अथ पक्कान्तकर्माणि मध्ये कर्म्मान्तरेऽकमबा
धित मिति नव तथ्य नत्वं नैमित्तवेशः स्याद्यतकालमिति नवनाद्बाधितः त
द्दोत्रापि तथास्तु। अस्मात्तन्त्रमध्ये प्राशैकच्चं को दोषो वयवानंतर्यम क्रमेव यवनि
दृत्ताद्वानैमित्तिकावकाशा इति भविष्यति नैमित्तिकं कालात्तु गृहस्थैव
मत्यथा वयवानुष्ठानेकालापगमे निमित्तापगमादनुष्ठापकाभावान्नि
मर्थमनुष्ठीयते तैतहि न हपदार्थं परिछिन्नः कालो निमित्तं सव याव अरि
समाप्यते तावदन्। यत एवाभदिति पर्यवसित एवमुदाहार्थो विनष्टो निमित्तं
भवती। तितं दुत्तर काला नानंतहि तो निमित्तमेवे तितं त्रानुष्ठेयं नैमित्तिकं
आहत्य वेदिं बर्हिषा स्तृणोति रथ्वी निदधाति स वितुरिति यद्धिमाहृत्य ब
र्हिषा स्तृणोति रथ्वीति यग्ना ते उदगग्रे सवितुरित्यनेन मन्त्रेण निदधाति। वेध ९३

नर्त्तनमर्थमिदमुच्यते वेद्यां तृणानिधानस्यैवं वेदिनिधानविधानात्तिर्यक्त्वं
तदपेक्षते न वचनाभावात्प्राक् बर्हिषः। अथ वेदिमुपावर्त्तंतं इत्यनेन वर्सि ह्युप
स्तीर्णो मिति विशेषणं तन्त्रं तरण वस्तृणग्रहणार्थं तनो व्याते वर्हिष इति अत्रो
वामुचातृ। अथ विनिसुनचा मान्यत्र विनियोगो युज्यते तेनाप्युपादेये
वाहृतो नैनतदुपाकरणादो इष्टचात। तत्र च वर्ज्ञानां दर्शो पद इति वेता नुस्मम
न्नापि ववसद्दृचात्। नस्यादृत्तणो आदाये ति। यद्यप्यं भावार्थं ते विशे
षार्थपरनिर्देविशेषश्चादायेत्यक्ष्यत इति वृत्ते त्रसमानरूपचेकथं पंचम्यभा
वो निश्चितः पदा तासंनिधानात्तस्य दृत्तणो इति संबंधष्ठीयां तस्या आदा
येति हि संबंधे सविपंचमी यानिष्यी येत तेन तस्या आदानमिति चेत्रसमासप
दमषिवाक्यांतरप्रका। रीतयवस्था र्थबोधयति तेनेतदपि वोधायिष्यतिः
अथ विशेषणानिरूपणेनाकांक्षेनार्थमवगमयिष्यतीति। वत्रतवा। पित
स्यो निदधातीति विपरिणामे कृते इत्याकांक्षायां यत्कृत श्चिदीत्यधारमु
त्य; प्रमस्यासीमर्थ्याद्धि देहि त्यपादानचमात्रवकल्पना। अथवा विपरिणामा
दूरव्यवहितसंबंधकल्पनं। तत्र हि श्रुतक्रमपरित्यागो श्रुतक्रमपरिकल्प
नं शङ्का ह्युपमाणसिद्धा अवृत्र शाब्दी तरेण शाब्दीतरलक्षणमिति विशेषः

।ग्रामाणि वंचन्कमांतरा अपणिमा कां क्षायास द्वावाग्नेनत्त स्य इति पंच
मी पमादायेत्यनेन संबध्य कि मित्यपेक्षायाहृ तृणोइ ति तेन बर्हिषइत्य
च्यते। अत्रैष्टं तृणमाग्नके विधानविधेनैवलत्त। अर्थाषष्ठं तदादानप्रत्त
तव्य विधीयते। अतएव प्रतिपत्तौ वि धतीच्छानेतचेति च्छानग्रहणं च
तंन चत्रच्छानमाहवनीयएव प्रतिपत्तिचातानमुख्यस्य प्रवीयमानस्य बा
धाभावात्तेन यतो गृहीतेन तदेवच्छानमिति॥ ॥अत्पत्रापि तृणार्थे। अ
त्पत्रापि यत्नय त्रतृणेनार्यस्त इंत्रवेदेरुपादायक र्त्तव्यः। यथोपावीरसीति
तृणमादायेतियचो तमावार्येण यत्रवेदेर्ग्रहणमभिमतेन त्रवेदिग्रहणं
करोति। तथाहृ तृणाँ अध्वर्युराददते। अथस्त्रीर्मीयोवदेहृतृणे अध्वर्यु
राददतेरतिलेतत्त। आदानोपदेशात्। यदित्तत्रत्रत्रतृणमात्रमभिप्रेतंस्या
त्तर्हि दायेतिनवक्तव्यं स्यात्पूर्वत्र तृ इस्य हवादानमुख्यमानन्नु रूपंभव
ति। पद्वत त्रत त्रोपदिश्यत इति स्वभावोपंस त्रकारस्यवत्या तमपि पुनः
मापयति यथा भेदेमंत्राहृतिः सां निपातिचादित्यनहुघोननेनिरूपि इप
रवाद्दो समानत्यायेपि पुनः पुनरप्रदिष्टं श्रुतिश्च सर्वत्रवेशीला। तस्माद्
त्मशापि वर्हिष एवोपादानं घृपी जनैवसर्पिः स्वकृतमाज्येति लिंगादित्यमंत्र

ते सर्वत्र प्राप्त इदमुच्यते। यूयां जनेवयन्ताषि: साध्वनचेनोच्यते। तस्य रात
मेव ग्रा त्वं नुतः प्राप्त तस्य सर्वार्थ चात्तपनत्र एव न। सेएत कस्येवनदेवतायेह
वि र्ग हुत्वादि शान्तीत्यादिना रच्छात्मा ऽपस्य सर्वार्थ चे नैतदर्थमपितदिति
प त्त तामेन ग्राह्यं। स्त्रुवेणाज्यमुपहत्य रच्छात्मा ज्यं प्रस्तुतं यत्तः। अथेत्यनं
तरं वार्ध्यमा ऽपस्यानेन कार्यते। पशो धर्मा ति देशो यदि हितः सर्वकर्मसु।
रच्छात्म्यमा ज्य मिहायमुवो द कानुग्रह त्तया पुरोडाश पयस्या धाना सुवेक्ष
नु। पुरोडाशामात्रा मे द्र[illegible] यवे प्रास्यतीति त्यादियहिनि युक्तं तस्मात्तरं अ
प्रा। तातंवेति संशये विकल्प्यते में छ्व इया प्रस्तुत मि छ्या[illegible] स्य हुत्वं प्रा तातस्य
त्वं न्यत्र विनियोगि। तत्। हविः शेषभक्ष इति। तत्र पद्य सामर्थ्यं सर्वभ क्षेतर्हि
प्रा ताराग्रहणं संर्वं वेद्र क्षयितुमिच्छे त्रर्त्र सता त्र्यव रिच्छ त विभागावा सत्रेत्य
न्सर्व भक्षार गात्। एकस्मिन्त्र क्षत्र पर्याप्तो प्रा तातस्य ग्रहामतः। तयोः प्रस्त
द्धः स्त्रणा स्पृ स्प्रष्ट्र द समिति। तयोस्त्रणयो रुपर्यपि रि प्रस्तर द्धः स्त्रणा ति ड स्प्र
स्प्र द सामित्यनेन मंत्रेण। समवेत स्त्रणें तो मंत्र उभयत्र विकार भाक्। ब्रुर्हि
पि प्रस्तरे देव पित्र्योग प्रधानमृत्॥ ॥अभिनिदधात्या चाव म बद्दति अ
भि नि धा न वो का र्थो। अभि नि हि त एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणे।

।नतिसव्यस्तत्रैवतिष्ठतिदक्षिणोनेनकर्तव्यं।एवंवपूर्वमुमाभ्यांकर्तव्य
९५ मितिगम्यतेतेनसर्वशाभिधानमुभाभ्यामेवपाणिभ्यां।शः हृस्वास्मिन्न
र्थेशास्त्रहृ(?)चान।रोहृचादपामुपस्पर्शने सव्याथव्येजुहूंप्रतिगृह्य
निदधातिघृताचीरितिसम्भ्रेनकरोएणाथन्येप्राप्तेरदक्षिणेनजुहूंप्रतिगृ
95 ह्यतत्रघृताचीत्यनेनमंत्रेणनिदधातिप्रतिगृह्णोतिवचनादग्नादास्मेप्रय
च्छति।अथास्मेबर्हिषिहृष्टंप्रतिगृह्णोतिस्तृतितंमंत्रोयंवोदेवार्थाभिधायी।घृ
ताच्यसीति।घृतमंवतीतिघृताची।यस्यौचासादनसमयेनास्तिस्तृतंसानछृता
वीतितत्रानभिधायकत्वादेवत्रप्रयोक्तव्यं।तत्रकेविलदहृयंनप्रयुंजानघृ
ताच्यसीतिननदाघृतिपुत्रंपश्यामियेनाभिशष्टोन्यत्रापिनिराकीर्सीमावो।प
स्पतयथाष्टतेवीत्यत्रतयाहिजुहूनीमासीलत्राथनेनवनिराकीर्सीमावो
जत्यतेपादादावप्रयुज्यतेप्रथमपदंतदानुषंगादुक्तत्वान्निराकीक्षनात्तस्मादिह
मेधीयादावसिजुहूर्नाम्न्यवेतिप्रयोगः।धामशब्दोत्रनामवचनं।छन्दांसिनाना
मानिजन्मानीत्यभियुक्तोपदेशात्।तेनपश्चात्प्रियेणप्रियंधामयद्दास्याभि
तिश्रुतत्वाद्दाउपविषयत्नयारित्यामप्रयोगउच्यते।तदत्यार्थत्वान्निरान्तं
एवमितरेउत्तराभ्यांप्रतिमंत्रंबर्हिष्यप्रभृतंध्रुवीचावत्तहोतेनुपूर्वमिवंप्रतिगृह्य ९५

प्रतिगत्‌। घट्‌उत्तरे हे स्रुवावा सादयति। उत्तराभ्यां मंत्राभ्यां घृताच्यसि उपभृन्नाम्नेस्
पभृतं ध्रुवानाम्नेति ध्रुवां। उभाभ्यामुभयोर्माभूदिति प्राप्ति मंत्रं। अतिदेशाप्राप्त
ए सादने प्राप्ते बर्हिषीति उत्तरेकेने उपभृतं ध्रुवां च अनुपूर्वमवचनाप्ते अवचनात्ष्टं
हि प्रस्तरे शाव स्थापनं अनुपूर्ववचनादुपभृदपेक्षया ध्रुवायाः अथ वचनाच्चंन
चितरेतरग्रहणादुभयोः प्राप्तावुपरादादिग्रहणमिति विशेषमसुत्र चास्ली। लिंगागि। दृशा
स्नुह्वासादनस्योपक्रांतत्वाताने षदोषः। दिशिकासादेनेमंत्र प्राप्त्यर्थमिनदृहणं
त्रान्यथेतरे। आज्यपेद्यासादने मंत्रः स्यात्। न तु मंत्र लिंगान्न भविष्यति। नेतत्
। प्रधानसंबंधे लभ्यमाने न काश्चिद्‌द्रव्य संबंधमाश्रयति। न च मत्स्यः प्रधान संबंधे
गुणांतरस्याप्रश्यन्‌ आत्मसात्करोति नोपभृदादि लिंगत्वादाश्रयचेनस्य। कचरंमा
भूदिस्युपभृदादिग्रहणं तेनाज्याभावे। पिमंत्राभ्यां स्रुचो रासादनं पुरोडाशाव
भिघार्यो द्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति। परेतप्राणः पशुबुभ्र विश्वो देवानां विद्याम
यनुयो विच। एष। आत्मन्वान्सोमत्रघृतवाश्र हिभूत्वा। लिंगात्‌ छेद्य स्वपर्ज मानायविदो
ति। पुरोडाशावितिह विर्मात्रस्योपलक्षणार्थो। प दे हविरभ्यं जैष दृभिघारितेन
क जुहं तन्मेध्य मितिवचनात्। तत्र छिद्र तयोरेवाज्यप्राप्तिर्भवेदित्यभिनोव्यते
। त्राभिघार्यस्तनमाभिच्छय उद्वासनमुत्तारणां त च तउपस्तीर्णपात्रे निधाय आ

सर्मंत्राणां हृदयतियस्ताद्भूतिनि गदपतित्वेनाग्निमिति लिंगाद्दृग्नेयत्वोपपत्तौ येति
९६ योगतन्त्रादात्मसाधनमिष्यात्। संस्कारेण त्वग्नेरेव युक्ते नैवं त्र संस्कृतिः। तदुपपत्ता
तौ निधायेति मन्त्रवमिहवो द्यते। अवधानविरामस्थलात्तु पूर्वमुपसृतिः॥ ॥
यथा देवतत्वस्यत्वात्। याया देवताः पथा देवता। अन्यद्दूविरनाति। याया देवतानां ता
मुद्दिश्य अग्नीषोमीयं गच्छेत्यादिना प्रत्यनक्ति। कपालानि यानि धर्मेक पालान्यप
वि चंत्ति वेधसः। पूलत्वात्यपिवत्त इद्रवा पूर्विमुचत्वामिति। अत्रापि प्रस्यं जननम
त्राऽयप्रक्षेपः। बहुवचनप्रयोगात् सत्यत्सहीजनं प्राप्तोति। तनु नामे त्रानेः कर्मा
दिनां संनिपातां समवात्। कपालानीति बहुवचनात्सत्तदेवीजनसंबंधः सर्वेषां
कर्तव्य इति वेत्त्वान्। संख्यायोणामुद्दिश्य गतस्यैव संख्यादेरविवक्षितत्वात्। तत्संस्कारो
हि प्रति प्रधानं प्रवर्ततेन इति स्यात्पार्थो। तर्हि मंत्रगतस्य बहुवचनस्य का गतिरिति। तावत्
धर्मसंबंधीनि यत्र बहुवचनविशिष्टानि सूत्यर्थमुच्यंते। अस्येतास्वेव बहुवचने न वि
शेष्यंते नहि पूजार्थं बहुवचनं न विष्यति [illegible] मीवानति। अस्मिन्पक्षे सहैवा
संख्यायोन्नासंयपाति। संख्याशास्त्राद्दिधा संख्यासंख्येया दिगतोगतः। [illegible]
सने शतसंख्याच्छोभिहितो न तुप घटहुास्यतेयत्रन तत्संख्याप्रपूरकं। पूर्वा ९६

96

यक्षपात्रस्थाः पूरणप्रत्ययांतता। संख्यापायुज्यते तेन षष्ठमित्यादि गण्यते।
न च त्रसंख्ययेत्य तथा प्रयोगो दृष्टोऽनवाद्विवाद्वासनं सहेवेवी वहुवेवोपपद्य
ते भवार्थं संख्यानतोऽत्यत्र गतिः। ह्रासनं सतं। क्रमेणावश्यमेतत्स्यात्ततो। थ। ह्रासने
क्रमः। क्रमेण क्रियमाणस्य संख्यायाः पूरणं यतः। पूरणो पूरकापेक्षस्तत्र च प्र
त्ययीतरं। ज्ञातं व्याकरणात्तेन पूरणप्रत्ययीतता। ह्रासनमेकस्य क्रियते भ्य
ता मत्त्वयतः। तेनैकमेकमित्येव प्रयोगः सर्वयोगभाक्। नो प्रधानक्रमणेह निय
तो त्र क्रमो यतः। अपेक्षाबुद्धिजनकस्तत्र तः संख्यांतरोद्भवः। एकसंख्योपमर्दनजा
तः किं गण्यते तेन या। प्रवृत्तेर्विरतो यानं पदार्थानां यतस्ततः। प्रयोज्यः प्रथमस्तेन
कपाले विसृतावपि। एकस्मिन्नत्थ परोक्षातिदेशः प्रापयेद्यतः॥ प्रयेण यात्मे
ति हवींषि वेद्यां तत्त्वाध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभन्ते॥ प्रियेणा धाम्नेत्य
नेन मंत्रेण वेद्यां हवींषि करोति। पात्रस्थानि तेन हविराधार आलभ्यते। बहु
वचनान्तत्वात्स्थासादनीया ध्रुवा असदन्नित्यनेन सर्वाणि पूर्वासादितानि पृथ
ग्व्यत्र क्रमेणालभ्यानि क्रमांतरानुपदेशात्। यज्ञपतिशब्दश्च विपरिणम्यते वि
त्तौ पाहि मामित्यात्मानं। आलभतइति शेषः। अपां वा सादप्रिन्दरात्मनः। से
रोह विरासादनं सर्वत्र प्रवर्तते। करिष्यमाणप्रयोजनचाहुर्विर्भिः साहवर्येणानु

श्री ९०

स्य चात्म चात्तत्तद्द्यात्मानेमिति अत्रवाक्यतो यायनमन्त्रवाक्यतो पायनं। द्वि
।स्यासो धायसिद्धिप्रास्यर्थः। शाखान्तरे वैताहृ धायं केसमानं शास्त्रं तेन वि
कल्पः ॥ छ ॥ रविसंख्यैरंगिभिषितो वाजपेयैः पुंवाग्निचित्याद्दशान्तरं शतसोमा
नीजे भाष्यपरो भवन्नासंम्राजां वंशजो यस्य वाचस्पतिरिवार्थवत्छावस्व
ति रूपाद्यानं योगि चात्मवाश्रयः। अनेकन्तु यातिचादीयसोपि निवारकः
।अल्पन्तगमनस्यासो श्री अनंताभिधः सुधीः ॥ छ॥ इति यज्ञविद्याकौमुदीकल्पा
नाथसंम्राट्छपतिर्महायाज्ञिक श्री अनन्तदेवेन कात्यायनसूत्रभाष्ये द्वितीयोध्याय

९७

सं० ५१८५०